

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šemjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Bojan B. Dimitrijević

Izlaze tri broja godišnje
Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs
www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXIX

2011. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić RAT U SLOVENIJI 1991.	9
Martin Premk SPOPAD JNA I SLOVENSKE TERITORIJALNE OBRAMBE V LJUBLJANSKI POKRAJINI 1991.	35
Davor Marijan RAT U HRVATSKOJ 1990–1991. SUDIONICI I ZNAČAJKE	55
Nikica Barić OSNUTAK I RAZVOJ SLUŽBE UNUTRAŠNJIH POSLOVA SRPSKIH AUTONOMNIH OBLASTI U HRVATSKOJ 1991.	75
Bojan B. Dimitrijević NEUSPELA INTERVENCIJA. Upotreba oklopnih jedinica JNA u ratu u Hrvatskoj 1991.	87
Nebojša Jovanović POHOD 169. MOTORIZOVANE BRIGADE JNA U HRVATSKOJ 1991.	103
Darko Gavrilović, Ljubiša Despotović YUGOSLAVIA – BEGINNING OF THE END	109
Ljubomir Petrović SOCIJALNA POLITIKA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI: BILANS JEDNOG NEUSPEHA	119
Ranka Gašić THE OLD BELGRADE FAIRGROUND – JUDENLAGER SEMLIN. A PLACE OF INTENTIONAL OBLIVION?	133

Ivana Dobrivojević
SLIKA JEDNOG DRUŠTVA. ŽIVOTNE PRILIKE NA SRPSKOM
SELU 1945–1955. 143

Dragan Bogetić
RAZGOVORI TITO–NIKSON OKTOBRA 1971. POLITIČKE
IMPLIKACIJE VAŠINGTONSKE DEKLARACIJE 159

DOKUMENTA

Đoko Tripković
KARDELJ–HARIMAN: „ŠTA POSLE TITA“ 173

PRIKAZI

Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992.*
Tematska zbirka dokumenata (Goran Antić) 187

Dobrovoljački glasnik, broj 37 (Miomir Gatalović) 189

Župski zbornik, broj 5 (Miomir Gatalović) 190

Slobodan Selinić, Dušan Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945–1950.*
Hronologija (Dragomir Bondžić) 191

Žak Diga, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*
(Stanislav Sretenović) 193

CONTENTS

ARTICLES AND DEBATES

Kosta Nikolić THE WAR IN SLOVENIA 1991	9
Martin Premk CLASHES BETWEEN THE YUGOSLAV ARMY AND THE SLOVENIAN TERRITORIAL DEFENCE IN LJUBLJANA AREA 1991	35
Davor Marijan THE MAIN ACTERS AND MAIN CHARACTERISTICS OF THE WAR IN CROATIA 1990–1991	55
Nikica Barić ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE INTERNAL AFFAIRS SERVICES OF THE SERB AUTONOMOUS REGIONS IN CROATIA DURING 1991	75
Bojan B. Dimitrijević THE UNSUCCESEFULL INTERVENTION: YUGOSLAV ARMoured UNITS IN WAR AGAINST CROATIA 1991	87
Nebojša Jovanović THE 169TH MOTORISED BRIGADE DURING THE WAR IN CROATIA 1991	103
Darko Gavrilović, Ljubiša Despotović YUGOSLAVIA – BEGINNING OF THE END	109
Ljubomir Petrović SOCIAL POLICY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA: OVERVIEW OF A FAILURE	119
Ranka Gašić THE OLD BELGRADE FAIRGROUND – JUDENLAGER SEMLIN A PLACE OF INTENTIONAL OBLIVION?	133

Ivana Dobrivojević
THE IMAGE OF THE SOCIETY,
LIVING CONDITIONS IN SERBIAN VILLAGE 1945–1955 143

Dragan Bogetić
TITO-NIXON TALKS IN OCTOBER 1971, THE POLITICAL
IMPLIATIONS OF "THE WASHINGTON DECLARATION" 159

DOCUMENTS

Đoko Tripković
KARDELJ–HARIMAN TALKS: „WHAT AFTER TITO?“ 173

REVIEWS

Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*
Tematska zbirka dokumenata (Goran Antić) 187

Dobrovoljački glasnik, no. 37 (Miomir Gatalović) 189

Župski zbornik, no. 5 (Miomir Gatalović) 190

Slobodan Selinić, Dušan Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945–1950*
Hronologija (Dragomir Bondžić) 191

Žak Diga, *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*
(Stanislav Sretenović) 193

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 355.426(497.4)"1991"
323.1(497.1)"1991"

RAT U SLOVENIJI 1991.*

APSTRAKT: Članak se bavi početkom ratnog raspleta jugoslovenske državne krize, kratkotrajnim tzv. junskim ratom u Sloveniji. To je bio uvod u građanski rat u Hrvatskoj i rasplamsavanje ratnog požara na prostoru SFRJ. U centru analize jesu odnosi na relaciji Slovenija – JNA, kao i pozicija Srbije u tom periodu. Tekst je napisan na osnovu dostupnih izvora i relevantne literature.

Ključne reči: Jugoslavija, Slovenija, JNA, Srbija, građanski rat, međunarodna zajednica

Slovenija je putem nezavisnosti krenula 25. juna 1991. kada je njen parlament, dan ranije nego što je najavljivano, kako bi se preduhitrila reakcija JNA, sa 180 glasova „za“, dva „protiv“ i 12 „uzdržanih“, usvojio ustavni akt o osamostaljenju i ustavni zakon za ostvarivanje, odnosno sprovođenje ustavnog akta o samostalnosti i nezavisnosti Slovenije. U odluci slovenačkog parlamenta istorijske reminiscencije imale su dominantnu ulogu. To je najbolje izrazio France Bučar, predsednik Skupštine: „*Taj akt predstavlja kulminaciju o stogodišnjim nastojanjima slovenačkog naroda. Jugoslavija u sadašnjem obliku nije sposobna da preživi i postaje žarište potencijalnih konflikata i ratne opasnosti. Srž jugoslovenskog problema je u tome što država nikad nije bila utemeljena na sporazumu kao integratoru. Zato se Jugoslavija ne može preoblikovati u tvorevinu sposobnu za život*“.¹

Milan Kučan, predsednik Republike, rekao je, između ostalog, da predloženi ustavni akt i ustavni zakon za njegovo ostvarivanje omogućuju slovenačkoj državi preuzimanje svih prava i dužnosti čije izvršavanje je bilo, voljom Slovenije, do tada Ustavom iz 1974. preneseno na organe SFRJ. U novoj situaciji, usvajanjem ovih akata, Skupština Slovenije ispunila je plebiscitom „naloženu dužnost“ da najkasnije za šest meseci od dana proglašenja odluke obezbedi institucionalno-pravne

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokratije i diktature* (177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Navedeno prema: *Борба*, 26. јун 1991, 7.

uslove koji će omogućiti Republici Sloveniji da uspostavi efektivnu vlast na svojoj teritoriji. Kučan je saopštio i da Slovenija sa „ponosom i istorijskom opravdanošću“ stupa u međunarodnu zajednicu kao demokratska država. Slovenija će obezbediti da na njenoj teritoriji budu dosledno poštovana „čovekova prava i osnovne slobode svih ljudi“, bez obzira na narodnost, veroispovest, rasu i druge razlike među njima.²

Tako su Slovenci „jednim munjevitim manevrom za nekoliko sati pomerili granice Jugoslavije, koje su pola stoleća bile stabilne, za oko 160 kilometara na istok. Bio je to prvi čin rata“.³

Savezno izvršno veće odmah je zasedalo (147. sednica). Vlada Ante Markovića ocenila je da su odluka slovenačke Skupštine i hrvatskog Sabora označile političko-pravno i faktičko izdvajanje iz Jugoslavije: „*Ove odluke predstavljaju jednostrane akte donete mimo dogovora sa drugim konstitutivnim činiocima Jugoslavije, te su zbog toga nelegalne i nelegitimne, a sve posledice tih akata ništavne. [...] Savezno izvršno veće smatra neophodnim da se bez odlaganja nastave demokratski razgovori o rešenju ustavne krize i budućem ustrojstvu Jugoslavije, uz saglasnost svih. Da bi se omogućili ovakvi razgovori, potrebno je da predstavnici Srbije i Crne Gore skinu blokadu proglašenja predsednika Predsedništva SFRJ Stjepana Mesića iz Republike Hrvatske*“.⁴

Federalna vlada je donela jednu odluku i izdala jednu naredbu: O zabrani uspostavljanja takozvanih graničnih prelaza unutar teritorije SFRJ. U naredbi je kratko rečeno: „*Zabranjuje se uspostavljanje tzv. graničnih prelaza unutar teritorije SFRJ. Danom stupanja na snagu ove Naredbe, tzv. granični prelazi koji su uspostavljeni, imaju se ukloniti*“.⁵

Saveznoj policiji i JNA dato je puno ovlašćenje da „neposredno obezbede“ izvršavanje saveznih propisa o prelasku državne granice na teritoriji Republike Slovenije; za obezbeđivanje državne granice „na graničnim prelazima i u naseljenim mestima u pograničnom pojasu“ trebalo je angažovati i granične jedinice JNA: „Način ostvarivanja saradnje sporazumno će utvrditi savezni sekretar za unutrašnje poslove i savezni sekretar za narodnu odbranu“. Naredba se ticala zabrane uspostavljanja „takozvanih graničnih prelaza“ unutar teritorije SFRJ. Ta naredba se odnosila na granične prelaze koje su zaposeli slovenački pogranični organi.⁶

---

² *Политика*, 26. јун 1991, 7. – Janez Janša, slovenački ministar odbrane, najavio je da će granice sa Hrvatskom biti veoma liberalne; ponovio je svoj apel starešinama JNA da stupe u slovenačku vojsku, bez obzira da li imaju slovenačko državljanstvo ili ne, a rekao je i da će JNA još izvesno vreme biti potrebna samostalnoj Sloveniji da joj čuva granice prema Italiji, Austriji i Mađarskoj. (Isto).

³ Voren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd 2003, 94.

⁴ Navedeno prema: Konrad Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ. Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, Beograd 2005, 308.

⁵ *Ujedinjene nacije. Sudski spisi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*. www.icty.org. Proces protiv Slobodana Miloševića. (dalje: UN, MKSJ). Proces Slobodanu Miloševiću.

⁶ Isto.

To je bio neposredan povod za izbijanje kratkotrajnog rata u Sloveniji i za početak ratnog raspleta jugoslovenske krize. Uoči početka ratova za jugoslovensko nasleđe izgledalo je da je pozicija Srbije i JNA bila znatno bolja u odnosu na „severozapadnu koaliciju“. Kvalitet i količina oružja, brojnost i obučenost boračkog sastava bili su na strani JNA i pobjeda je bila, tako se činilo, samo tehnička stvar. Ali, federalistička koalicija bila je inferiorna u najvažnijim domenama svakog ratnog sukoba: nisu postojali ratni cilj i unutrašnja kohezija. Slovenija i Hrvatska imale su precizan i javno objavljen vojno-politički cilj: državna i nacionalna suverenost; narod u ove dve republike doveden je prethodnom nacionalnom homogenizacijom do stepena fanatičnosti i spremnosti da se žrtvuje u ime državnih ciljeva; Slovenija i Hrvatska stekle su veoma jake međunarodne saveznike, trebalo je samo ponuditi „krunski argument“ za punu podršku, a to je bilo uvlačenje JNA i njenih „srpskih mentora“ u rat; rukovodstva obe republike dobro su proučile JNA i izabrale su primerenu ratnu taktiku.⁷

Uprkos raširenom stereotipu o „srpsko-crnogorskoj“ JNA, ključne pozicije u njenom vrhu nisu držali Srbi. Od 16 ličnosti u vojnom vrhu, Crnogorci nisu imali nijednog predstavnika, Srbi su imali dvojicu – Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba i Života Avramović, načelnik Jugoistočnog vojišta (III vojna oblast), komanda u Skoplju; Veljko Kadijević se izjašnjavao kao Jugosloven, muslimani su imali Ibrahima Alibegovića, načelnika Ratne škole, Makedonci su bili Aleksandar Spirkovski, načelnik Centralnog vojišta (I vojna oblast), komanda u Beogradu, i Mile Ružinovski, načelnik I uprave Generalštaba. Slovenci su imali dva kadra – Konrad Kolšek, komandant V armijske oblasti i Stane Brovet, Kadijevićev zamenik. Najbrojniji su bili Hrvati, sa ukupno osam kadrova – Josip Gregorić (jedan od Kadijevićevih zamenika), Andrija Silić, načelnik Štaba Centralnog vojišta, Božidar Grubišić, komandant Ratne mornarice, Antun Tus, komandant Ratnog vazduhoplovstva, Zvonko Jurjević, njegov zamenik, Ivan Radanović, načelnik Centra visokih vojnih škola u Beogradu, Tomislav Bjondić, načelnik Komandno-štabne akademije i Mate Pehar, načelnik Vojne akademije u Beogradu.⁸

Iako je JNA bila protiv nezavisnosti Slovenije, i dalje je bila duboko podeljena oko toga šta treba uraditi. Načelnik Generalštaba Blagoje Adžić zagovarao je operaciju velikih razmera kako bi se uklonilo slovenačko rukovodstvo. Veljko Kadijević je insistirao na pažljivijem pristupu – demonstraciji sile koja će ubediti slovenačku vladu da povuče svoje proglašenje nezavisnosti. Posle rasprave, pobjedilo je Kadijevićevo mišljenje. Savezni sekretarijat za narodnu odbranu saopštio je da su odluke Slovenije i Hrvatske „nelegitimne i protivustavne“ i da „najneposrednije ugrožavaju teritorijalnu celokupnost Jugoslavije, nasilno suspenduju njen sistem“ i da ih zato Armija „smatra ništavnim“.⁹

⁷ Miroslav Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd 2004, 127.

⁸ UN, MKSJ.

⁹ *Борба*, 28. јун 1991, 1.

Jedinice JNA dobile su zadatak ograničenog karaktera – na granice Jugoslavije prema Italiji, Austriji i delu Mađarske ide se radi uspostavljanja normalnog graničnog režima i zaštite integriteta zemlje. U skladu sa tim, ograničena su i borbena sredstva i vrste naoružanja. Zadatkom nije bila predviđena upotreba rodova podrške, kao artiljerijsko-raketnih jedinica, minobacačkih jedinica, avijacije, inženjerije i drugih rodova, jedinica i službi. Zadatak je predviđao upotrebu oružja samo u slučaju nužne samoodbrane. Prvobitnim planom predviđeno je da planirane snage imaju 1.990 pripadnika JNA; Savezni SUP je angažovao 461 i savezna uprava carina 270 ljudi. Prvobitno je pokret planiran za 26. juni u 6 časova ujutru, ali je ubrzo došlo do izmene i sve je pomereno za jedan dan.

Jedno od važnih pitanja glasi: zašto su se savezna vlada i armijski vrh odlučili da intervenišu samo u Sloveniji, a ne i u Hrvatskoj? Moguće je ponuditi više odgovora: zbog preuzimanja carine i graničnih prelaza, ocene da će se hrvatski predsednik pokoriti posle pobedonosnog nastupa JNA u Sloveniji, koja je i bila i bitno lakši cilj. Ne treba isključiti ni iracionalne razloge: mržnja generala JNA prema slovenačkom rukovodstvu, ali i zbog Markovićeve pripadnosti rodnoj Hrvatskoj.¹⁰

Prema naknadnom iskazu Ante Markovića, on je za intervenciju JNA saznao 26. juna, u 4 sata ujutru, kada ga je telefonom pozvao Milan Kučan i rekao mu šta se događa u Sloveniji: „*Pitao sam ga zašto je nazvao mene, a ne Predsjedništvo i Kadijevića, s obzirom na to da JNA nije bila mojom nadležnosti. Rekao mi je da nije mogao s njima stupiti u kontakt. Ja sam potom pozvao Kadijevića i on mi je potvrdio da je vojska izašla iz kasarni*“.¹¹

Marković je zatim sazvao sednicu Vlade: „*Optužio sam Kadijevića da je koristio moje ime bez mog odobrenja, jer mu nikad nisam dao suglasnost u vezi s događajima u Sloveniji. Rekao sam mu da bih se oštro suprotstavio vojnoj intervenciji JNA u Sloveniji, iako je ne bi mogao spriječiti. Kadijević je odgovorio da me upravo zbog toga nije obavijestio i napustio je sastanak vlade, rekavši da se više nikad neće vratiti u kabinet Vlade. Akcija vojske u Sloveniji izvedena je uz suglasnost Borisava Jovića. S Jovićem sam razgovarao o događajima u Sloveniji. Rekao je da je naša ustavna dužnost da štitimo granice SFRJ. To nije bilo moje shvaćanje Ustava. Vojska nije smjela donositi takve odluke bez Predsjedništva, to je uvijek bila politička odluka*“.¹²

Bilo kako bilo, tokom 26. juna u rano poslepodne, jedinice 13. korpusa JNA napustile su kasarne u Ilirskoj Bistrici i krenule prema italijansko-slovenačkoj granici. Komandant korpusa general Marjan Čad, u akciju je krenuo sa 350 vojnika, 11 tenkova, pet oklopnih transportera i šest protivoklopnih oruđa, i to

---

¹⁰ Damijan Guštin, *Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslavenskom državom. On „nenačelne koalicije“ do raspada vojnog saveza 1989–1991*, Časopis za suvremenu povijest, 1/200899.

¹¹ UN, MKSJ. 03090197. Izjava A. Markovića Haškom tribunalu, 21. septembar 2003.

¹² Isto, 03090198.

bez odobrenja generala Konrada Kolšeka, komandanta V armijske oblasti. O tome je obavestio i Štab Teritorijalne odbrane Slovenije. Zahvaljujući efektu iznenađenja, uspeo je da bez problema izađe na granične prelaze kod Sežane. Ljudstvo slovenačke policije i carine nije razoružao, već ih je uputio u matične sastave.¹³ U Generalštabu JNA je ocenjeno da je na ovaj način potvrđeno očekivanje da će se operacija u Sloveniji realizovati bez problema.¹⁴ Na pitanje da li su Slovenci bili iznenađeni postupkom generala Čada ili je to bio deo njihove taktike, još uvek nije moguće dati precizan odgovor.

U kasnim večernjim satima 26. juna u komandi V armijske oblasti u Zagrebu održan je poslednji sastanak pred početak akcije. O tome je general Kolšek zabeležio: „*O mogućem napadu na nas i mogućim postupcima nije bilo ni govora. Očito da smo potcenili trenutak koji je pred nama, verujući da sa obe strane postoji toliko pameti i odgovornosti da ne bi smelo doći do oružanog sukoba. Previše smo verovali u odgovorne pojedince i zanemarili suštinu političkih interesa i agresivni nacionalizam*“.¹⁵

Rukovodstvo JNA u Sloveniji nije ni znalo da je slovenačka vlada 26. juna u pismu SIV-u najavila da će akciju koju je naredio Marković smatrati agresijom i da će joj se suprotstaviti „svim sredstvima“ samostalne pravne države: „*Mi nismo znali za takvu odluku slovenačkog rukovodstva. Štab Vrhovne komande tih dana nije nam davao nikakve informacije u kojima je inače u poslednje vreme bio škrt i selektivan. Od nas se samo tražio rad po zakonu i Ustavu i eliminisanje svih onih koji ne poštuju naređenja ili razmišljaju na bilo koji način drugačije od vojnog vrha*“.¹⁶

Nasuprot golobradim regrutima JNA stajalo je 35.000 slovenačkih „teritorijalaca“, potpuno spremnih za krvavi obračun. Tako je JNA u Sloveniji gurnuta u ratnu avanturu sa nesagledivim posledicama.

Pokret je počeo u ranim jutarnjim satima 27. juna na ukupno sedam pravaca. Slovenačko rukovodstvo obavesteno je o pokretima JNA. General Kolšek je poslao telegram premijeru Peterleu: „*Obavještavamo Vas da 5. vojna oblast ima zadatak da preuzme sve granične prelaze i obezbjedi državnu granicu SFRJ. Računamo na suradnju svih organa i građana Republike Slovenije. Zadatak će biti izvršen bezuslovno. Postupit ćemo i i po pravilima borbene upotrebe jedinica. Svako otpor bit će slomljen, a sve posljedice snosit će naredboдавci i izvršioc*“.¹⁷

¹³ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 167. – Postoje pretpostavke da je general Čad u akciju krenuo prema naredbi generala Dobrašina Praščevića, načelnika Štaba Komande 5. armijske oblasti. (D. Marijan, *Slom Titove armije, Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987–1992*, Zagreb 2008, 197).

¹⁴ Dragan Vukšić, *JNA i raspad SFRJ. Od čuvara do grobara svoje države*, Stara Pazova 2006, 220.

¹⁵ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 161–162.

¹⁶ Isto, 163.

¹⁷ Navedeno prema: *Политика*, 28. јун 1991, 2; *Борба*, 28. јун 1991, 5.

Milan Kučan je odmah izdao javno saopštenje da vojni vrh želi da „svim raspoloživim snagama“ preuzme kontrolu nad celokupnom teritorijom Slovenije. Taj čin je proglašen agresijom i pokušajem trajne okupacije Slovenije, pa je njen predsednik opozvao sve aktivne starešine i civile iz Slovenije koji se nalaze na službi u JNA, a uputio je i poruku oficirima i vojnicima iz drugih delova Jugoslavije: „Predsedništvo Republike Slovenije poziva sve starešine i vojnike koji su na službenju vojnog roka da ne učestvuju u agresiji na Republiku Sloveniju, te da napuste jedinice JA. Predsedništvo Slovenije, na žalost, u nastaloj situaciji neće moći garantovati sigurnost na teritoriji Republike Slovenije, što posebno važi za regrute koji su na službenju vojnog roka“.¹⁸

Janez Drnovšek se povukao iz Predsedništva SFRJ, a Živko Pregl sa funkcije potpredsednika SIV-a.

Na konferenciji za štampu Kučan je rekao da će Slovenija na agresiju odgovoriti time što će upotrebiti sva sredstva sa kojima raspolaže za očuvanje svoje suverenosti.¹⁹ Slovenački predsednik je uputio i pismo predsednicima ostalih jugoslovenskih republika i još jednom ponovio grube neistine o namerama JNA: „Komanda 5. armijske oblasti obavestila nas je da svim raspoloživim snagama preuzima kontrolu nad teritorijom Slovenije. Taj zaključak počela je odmah sistematski i bezobzirno sprovoditi. Čin jeste agresija i pokušaj trajne okupacije nezavisne Republike Slovenije koji, između ostalog, može dramatično da optereti naše dalje međusobne odnose. Predlažem Vam da i Vi odluku opredelite u istom smislu, a ujedno Vas molimo da odmah opozovete vojne obveznike i oficire, državljane Vaše republike koji deluju u jedinicama JNA u Sloveniji, jer im u takvim prilikama, iz razumljivih razloga, ne možemo više garantovati ličnu sigurnost“.²⁰

Vrh JNA u Sloveniji i dalje nije, međutim, verovao da se „nešto ozbiljnije“ može desiti. Jedinica 306. protivvazdušne brigade, sa sedištem u Karlovcu, prešla je slovenačku granicu kod Metlike i odmah je napadnuta. Nekoliko sati kasnije, kolona tenkova i oklopnih transportera 1. oklopne brigade napustila je svoju kasarnu u Vrhniki kod Ljubljane i uputila se kao aerodromu Brnik. Stigli su nekoliko sati kasnije i zauzeli aerodrom. Svi putni pravci iz glavnog grada Slovenije bili su blokirani, put do aerodroma bio je blokirani barikadama od automobila i teških kamiona koje je JNA uspela da savlada, ali je slovenačka vojska zauzela pozicije oko aerodroma. Na istoku snage JNA napustile su Maribor i krenule prema obližnjem prelazu Šentilj i pograničnom mestu Dravogradu. Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo je bacalo letke iznad raznih delova Slovenije na kojima je pisalo „Pozivamo vas na mir i saradnju“ i „Svaki otpor će biti slomljen“. Na drugoj strani, iz vojnih objekata i u kasarnama isključena je struja, voda i telefonske

¹⁸ Борба, 28. јун 1991, 5. – Predsednik Kučan, kao i svi drugi slovenački funkcioneri, izbacio je iz upotrebe odrednicu „narodna“ kada se spominjala JNA.

¹⁹ Борба, 28. јун 1991, 5.

²⁰ Исто.

linije, a ometano je snabdevanje jedinica hranom. Pripadnici JNA su hapšeni svuda gde god je to bilo moguće.

Komanda V armijske oblasti bilo je u telefonskom kontaktu sa predsednikom Kučanom, a vlada je upozorena da će JNA koristiti helikoptere da prenesu specijalne jedinice na strateške lokacije. Vlada je onda upozorila komandu 5. armijske oblasti da će helikopteri biti oboreni; 27. juna uveče slovenačka teritorijalna odbrana oborila je prvi helikopter JNA, tipa Gazela nad Rožnom Dolinom, elitnom ljubljanskom naselju: „Prve ljudske žrtve bili su naši piloti čiji je zadatak bio snabdevanje hlebom. Žalosno je bilo videti srušeni helikopter iz kojeg su se rasule vekne hleba“.²¹ Helikopterom je upravljao Slovenac, kapetan Anton Merlak. Drugi helikopter (transportni „MI 8“) oboren je posle podne, kod Iga, u povratku sa granice. Tom prilikom poginula su sva tri člana posade: kapetan avijacije Milenko Jorgić, poručnik avijacije Eldin Hrapović i vazduhoplovno-tehnički vodnik Miroslav Šandor.²²

Teritorijalna odbrana je takođe opkolila kasarne JNA i pokrenula niz napada širom Slovenije. U Brniku je napala vojnike JNA koji su držali aerodrom, a u Trzinu se razvila borba u kojoj je poginulo četvoro pripadnika federalne i jedan vojnik slovenačke vojske, a ostatak jedinice JNA primoran je na predaju. Teritorijalna odbrana je takođe pokrenula napade na kolone tenkova federalne armije kod Pesnice, Ormoža i Kosezea, kod Ilirske Bistrice. Kolona tenkova iz 32. mehanizovane brigade JNA blokirana je kod Ormoža i nije uspjela da se probije kroz barikade.

Federalna vlada je 27. juna od svih „relevantnih političkih faktora“ u Jugoslaviji zahtevala da se na primenu svih političkih odluka koje su donesene u poslednja tri dana proglasi moratorijum u trajanju od tri meseca kako bi se „uspostavilo stanje koje je bilo ranije, pre donošenja odluka i njihovog sprovođenja“. U okviru tog roka trebalo je pronaći „miroljubiva, demokratska i dogovorna“ rešenja o izlasku iz krize i budućnosti zemlje. Marković je ponovo predložio slovenačkoj vladi hitan sastanak, a tražio je i održavanje sednice Predsedništva SFRJ kako bi se razrešila ustavna kriza: „Savezno izvršno veće poziva sve građane Jugoslavije da sačuvaju red i mir i time doprinesu razumnom i demokratskom razrešenju krize našeg društva“.²³

Marković je odgovor od Borisava Jovića dobio u Skupštini Srbije: „Poslednjih dana došlo je i do krupnih formalnih neustavnih akata izdvajanja Hrvatske i Slovenije iz Jugoslavije. Posle tih odluka, u kojima je Mesićeva uloga bila vidljiva čitavoj javnosti, njegov izbor na dužnost predsednika predsedništva SFRJ, s obzirom na njegovu ulogu u donošenju tih secesionističkih akata, predstavljao bi pravi politički apsurd koji u našoj političkoj javnosti ne bi mogao da bude ni prihvaćen ni shvaćen. Ubeđen sam da bi akt izbora Mesića bio samo akt mirenja sa secesionističkom politikom u Hrvatskoj, odnosno sa ulogom koju Stje-

²¹ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 183.

²² *Борба*, 29–30. јун 1991, 5.

²³ *Политика*, 28. јун 1991, 3.

pan Mesić ima u kreiranju i realizaciji te politike".²⁴ Istoga dana održan je već uobičajen trojni sastanak Jović – Milošević – Kadijević. Milošević je od Kadijevića tražio da JNA brani „buduće granice“ Jugoslavije: „Šta mi ima da branimo slovenačke granice, to je privremeno. Treba da branimo ono što će biti trajno“.²⁵ Jović je jasan u oceni da se to odnosilo na Hrvatsku bez srpskih teritorija u njoj.

Uprkos pometnji i borbama, JNA je ipak uspešno izvršila veliki deo cilja. Do ponoći 27. juna zauzela je sve prelaze duž italijanske granice, gotovo sve prelaze na austrijskoj granici i nove prelaze uspostavljene duž slovenačke granice sa Hrvatskom. Međutim, mnogo njenih jedinica još uvek je bilo blokirano na ranjivim položajima širom Slovenije. Prvog dana sukoba JNA je imala 10 mrtvih i 22 ranjena. U najnepovoljnijoj situaciji bio je 31. korpus (mariborski) a u ništa boljoj poziciji nije bio ni 14. (Ljubljanski) zbog stanja na aerodromu. General Kolšek je i dalje bio protiv punog borbenog angažovanja jer bi to značilo nekontrolisanu eskalaciju sukoba: „Značilo bi da smo mi počeli rat. To nikome ne treba. Nisam shvatio saveznog sekretara tako. Naprotiv. Idemo na granicu sa malim snagama da pomognemo saveznoj carini i miliciji da preuzmu granične prelaze“.²⁶

Tokom noći 27/28. juna, slovenačkoj Teritorijalnoj odbrani je naređeno da izvede opštu ofanzivu protiv JNA. Vojnu kolonu koja je bila dan ranije napadnuta u Pesnici, blokirali su slovenački kamioni u Strihovecu, nekoliko kilometara od granice sa Austrijom, gde su je opet napali teritorijalci i policija. U centralnoj Sloveniji, kamionske barikade zaustavile su još jednu kolonu tenkova. U vazдушnim napadima na barikadu kod Medveđeka, na putu Ljubljana–Novo Mesto, poginulo je sedam vozača kamiona.²⁷ Žestoke borbe izbile su izvan Nove Gorice na prelazu sa Italijom, gde su slovenački specijalci uništili tri tenka. Četvorica vojnika JNA su poginula, a oko 100 se predalo. U borbama koje su vođene na aerodromu Brnik poginula su dva austrijska novinara.²⁸

Slovenačke snage su zauzele granični prelaz kod Holmeca, uz dve žrtve sa svoje strane i tri sa strane JNA; 91 pripadnik JNA se predao. Slovenački teritorijalci napali su kasarnu JNA u Bukovju kod Dravograda, a skladište oružja u Borovnici palo je u posed teritorijalaca. Pripadnici JNA, posebno u Ljubljani i Mariboru, stavljeni su pod prismotru. U Vipavi je preko 300 članova porodica oficira bilo blokirano u vojnim zgradama. Vojna lica su hapšena u samom gradu, na željezničkoj stanici, na ulici, pred stambenom zgradom, u sredstvima javnog prevoza, u skladištima i bolnicama, svuda i bez ikakvog obzira.

Tokom 28. juna SSNO je saopštio da JNA kontroliše granicu i da je prestala potreba za daljim pokretima armijskih jedinica u Sloveniji. Tokom dvo-

---

²⁴ Исто.

²⁵ Navedeno prema: Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ*. Изводи из дневника, Београд 1995, 343.

²⁶ К. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 193.

²⁷ *Борба*, 1. јул 1991, 10.

²⁸ *Борба*, 29–30. јун 1991, 1.

dnevnih borbi, kako je saopšteno, poginulo je 10 pripadnika JNA.²⁹ U Beograd je doputovala delegacija Evropske zajednice (Žak Pos, predsedavajući Saveta ministara, Đani de Mikelis, ministar inostranih poslova Italije i Hans Van Den Bruk, šef holandske diplomatije). Njihova poruka jugoslovenskim političarima bila je kratka: „Ne idite natrag u 19. vek“. Ali, Milošević im je preneo svoje uobičajene stavove: odlukama Slovenije i Hrvatske direktno su napadnuti teritorijalni integritet i suverenitet Jugoslavije; ugroženi su mir i bezbednost njenih građana, svu odgovornost snose isključivo Slovenija i Hrvatska.³⁰

Sastalo se, po drugi put od izbijanja rata, i Predsedništvo SFRJ u nepotpunom sastavu; sednicom je predsedavao Jugoslav Kostić. Bogić Bogičević, koji je bio i predsednik Saveta za zaštitu ustavnog poretka, upoznao je „prisutne“ sa ocenama i predlozima Saveta sa sednice koja je održana dan ranije. Predsedništvo je samo konstatovalo da je došlo do novog dramatičnog pogoršanja političke situacije u zemlji, ocenjeno je da su odluke Slovenije i Hrvatske protivustavne i da nemaju nikakav legitimitet. Zaključeno je da će se Predsedništvo angažovati na zaštititi integriteta zemlje i da granice Jugoslavije „niko ne može menjati“ i da to mora da shvati rukovodstvo Slovenije.³¹

Milan Kučan je, međutim, još jednom ponovio da je u pitanju pokušaj okupacije „mlade slovenačke države“ na koju je izvršena agresija: „*Potrebno je prvo da se agresor povuče, da se vojska vrati u kasarne. Zatim su razgovori mogući, ali nikako nema pogađanja o zamrzavanju plebiscitnih i ustavnih odluka Slovenije*“.³²

Kasno uveče 28. juna slovenački predsednik Kučan i admiral Stane Brovet dogovorili su prvi prekid vatre, što je Kučan potvrdio i na slovenačkoj televiziji. Ali, dogovor nije poštovan. Slovenački teritorijalci izvršili su pregrupisanje i dovođenje svežih snaga blizu granice, karaula i vojnih objekata koji su im bili potrebni. Tačno u ponoć počeli su napadi na JNA širom Slovenije i trajali su do ranih jutarnjih časova 29. juna. Slovenačke snage zauzele su 7 karaula i granični prelaz kod Gorice, a na mađarskoj granici predali su se bez borbe vojnicima na dve karaule.³³ Napadi su intenzivirani tokom 29. juna; general Andrija Rašeta, zamenik komandanta 5. armijske oblasti, tražio je pokretanje odlučnog napada: „*Ne može više ovako. Živimo pod pritiskom da ne ucenjuju da se predamo. Pitanje je hoćemo li se boriti ili ćemo se predati. Imamo snage da se dostojno borimo*“.³⁴ Kolšek ponovo nije prihvatio punu ofanzivu, tražio je principijelno ponašanje, poštovanje međunarodnog prava i nije želeo da se sukob pretvori u rat protiv slovenačkog naroda. Ali, i on je bio svestan da je takav strategija bila porazna: „*Suprotna strana je iskoristi-*

²⁹ *Одбрана и безбедност Југославије*, Београд 1992, 290.

³⁰ Исто.

³¹ *Одбрана и безбедност Југославије*, 286–287.

³² Борба, 29–30. јун 1991, 4.

³³ К. Колшек, *Први пуцњи у СФРЈ*, 204.

³⁴ Navedeno prema: K. Kolšek, *Prvi pučnji u SFRJ*, 212.

la takva naša osećanja i odlučno ustala u beskompromisnu borbu protiv Armije“.³⁵

Smirenja situacije nije bilo, napadnut je i Dom JNA u Ljubljani, upotreba avijacije JNA još nije odobrena; 29. juna u Zagreb je došao general Adžić. Kada se upoznao sa situacijom, zatražio je od Kadijevića da se Kučanu postavi ultimatum da do 30. juna u 6 sati ujutru povuče sve snage TO na 10 kilometara: „*Ako to ne uradi, Slovenija će da gori. Moguća je i mobilizacija u Srbiji, a onda ubaciti diverzantske odrede i nanositi im gubitke. Svim komandantima treba narediti – bitka do kraja, ko se preda da se strelja*“.³⁶ Kadijević je razgovarao sa Kučanom; protiv vojnika JNA upotrebljavana je zabranjena municija, a ranjeni su sklanjani u Italiju i Austriju kako bi im se ukazala pomoć; Adžić je naredio „masovne udare“ ratnog vazduhoplovstva jer su postupci TO Slovenije „ravni fašističkim“.

Pošto se situacija nije smirivala, reagovao je Štab vrhovne komande JNA koji je u dužem periodu funkcionisao samostalno. To je bio najteži trenutak u dotadašnjoj istoriji JNA, ali njeno rukovodstvo nije imalo adekvatan odgovor. Umesto odlučne akcije kakva je godinama najavljivana i kojom je prećeno, naciji se 29. juna preko Televizije Beograd, u kasnim večernjim časovima, dramatično obratio general Marko Negovanović. Rekao je da je Jugoslavija na početku građanskog rata, a do toga je došlo jer nisu prihvatana dugogodišnja upozorenja armijskog vrha „da se stane na put politici svršenog čina i jednostranog razgrađivanja jugoslovenske države, bezakonju i anarhiji“. I u ovoj situaciji vrh JNA se ponašao kao presudan politički faktor koji „čini sve“ što je u njegovoj moći „da se obezbede uslovi za miran, demokratski i legalan rasplet jugoslovenske krize“. Optužio je Sloveniju da vodi „prljav, surov i podmukao“ rat. Štab Vrhovne komande uputio je „poslednji zahtev“ predsedniku Kučani i Vladi Slovenije o prekidu sukoba: „*Ako rukovodstvo Republike Slovenije ne ispuni postavljene zahteve, čija je suština obezbeđivanje bezuslovnog prekida vatre i stvaranje normalnih uslova za život i rad Armije, Štav Vrhovne komande narediće preduzimanje mera u skladu sa situacijom u zemlji, uključujući maksimalno podizanje borbene gotovosti JNA, potrebne mobilizacijske radnje i odlučne vojne mere*“.

General Kadijević je uputio i službeno pismo Kučanu, ali demonstracije sile već je bila potrošeni model ponašanja armijskog vrha, a puna upotreba svih kapaciteta bila je nemoguća i u praksi neizvodljiva. Zato je u toku noći 29/30. juna Skupština Slovenije odbila ultimatum Štaba Vrhovne komande, čak je odala priznanje svim državljanima, pripadnicima TO i policijskih snaga za „hrabru i uspešnu odbranu države“. Skupština je naložila svim državnim organima Republike da dosledno sprovode donesene odluke o osamostaljenju Slovenije. Pokrenut je totalni rat protiv JNA. Snage TO i milicije i dalje su napadale vojnike koji nisu smeli da upotrebe svu silu kojom su raspolagali kako bi se odbranili. Pristup ranjenicima i dalje je bio otežan, nastavljeni su hapšenja vojnih lica i maltretiranje

³⁵ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 217.

³⁶ Navedeno prema: K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 220.

njihovih porodica; general Kolšek i dalje je pokušavao da smiri situaciju molbama koje je upućivao slovenačkom rukovodstvu, pa je zato i odbio da naredi upotrebu avijacije: „*Rušiti vitalne objekte i stvarati velike ljudske žrtve, bez obzira na materijalne gubitke, za mene je bilo nedopustivo. Izgleda da je realizaciju odluke o tome trebalo, po nekima, da donese Slovenac. Time bi se kasnije, pred javnim mnjenjem sveta i istorije, mogao opravdati Štab Vrhovne komande*“.³⁷

Pred opasnošću od neselektivne upotrebe avijacije, Janez Drnovšek je zvao Markovića i Kadijevića; u međuvremenu je u Beograd došla posrednička trojka Evropske zajednice i kritični trenutak je prošao. Avijacija je delovala pojedinačno i u paru (vrlo retko), dejstvovala na je na vojne objekte TO i na pojedine tačke na preprekama ispred tenkova i na TV repetitore. Ali, to nije sprečilo raspad JNA i brojne gubitke u tehnici kod Šentilja, Nove Gorice i u tunelu Karavanke. U Ljubljani je 30. juna, na sopstvenu inicijativu, doputovao i Ante Marković. On je razgovarao sa predsednikom Kučanom i premijerom Peterleom i u kasnim večernjim satima oni su postigli dogovor o prekidu neprijateljstva. Slovenačka strana zahtevala je da pregovara samo sa Markovićem, pa u razgovorima nisu učestvovali predstavnici JNA (admiral Brovet). Sporazum je predviđao prekid vojnih operacija, prebacivanje ranjenih pripadnika JNA u bolnice, povlačenje jedinica JNA u kasarne i formiranje mešovite komisije koja će nadgledati sprovođenje sporazuma. Povlačenje jedinica JNA u kasarne trebalo je da počne 1. jula.³⁸

Zanimljivo je da je Stipe Mesić 30. juna, dok još nije bio izabran na čelnu funkciju u Predsedništvu, potpisujući se kao „ustavni predsednik Predsjedništva SFRJ“, iz Zagreba doneo odluku u kojoj je stajalo da Štab vrhovne komande JNA odmah obustavi sve vojne operacije u Sloveniji u skladu sa načelnim sporazumom predsednika Hrvatske, Slovenije, Srbije i predsednika SIV-a sa delegacijom Evropske zajednice. Tražio je i da se jedinice JNA u celoj zemlji odmah povuku u „vojarnje“, a „naredio“ je Štabu VK JNA da hitno povuče svoju naredbu o mobilizaciji: „Obavještavam sve savezne i republičke organe vlasti da sam na ovaj korak bio prisiljen zbog upornog sprečavanja članova Predsjedništva SFRJ iz Srbije i Crne Gore da se to predsjedništvo konstituiru u skladu s Ustavom SFRJ“.³⁹

Srpsko rukovodstvo je sa zakašnjenjem aktiviralo svoju odluku o izbacivanju Slovenije iz Jugoslavije. Na sednici Saveta za zaštitu ustavnog poretka, održanoj 30. juna, Jović je izjavio da se integritet Jugoslavije više ne može očuvati i da Sloveniju treba kazniti: „*Sloveniju ćemo, po mom mišljenju, najbolje kazniti ako odmah donesemo odluku o njenom isključenju iz Jugoslavije. Treba odmah sazvati Skupštinu SFRJ, saopštiti odlukom Skupštine da se poštuje pravo slovenačkog naroda na samoopredeljenje i otepljenje. Treba odmah da se od SIV-a zatraži nacrt zakona o razgraničenju koji bi usledio domah iza ove odluke*“.⁴⁰

³⁷ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 227.

³⁸ Борба, 1. јул 1991, 1.

³⁹ UN, MKSJ. 00501515.

⁴⁰ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 344–345.

Ali, napori posredničke misije Evropske zajednice doprineli su razrešenju ustavne krize. Milošević se 30. juna obratio srpskoj javnosti i rekao da je Srbija prihvatila predloge Evropske zajednice, ali i da očekuje da se tako ponašaju Hrvatska i Slovenija.⁴¹ Milošević je zatim obećao ministarskoj trojci da će Srbija podržati Mesićev izbor na funkciju predsednika Predsedništva SFRJ. Prema svedočenju Borisa Jovića, Milošević je vrlo teško pristao na ovu odluku: „*Bio je sav slomljen. Rekao mi je da su nastupili sa tolikom upornošću i neuvažavanjem nijednog argumenta, kao i sa optužbama i pretnjama Srbiji, da se postavlja veliko pitanje da li вреди ulaziti u takve sukobe zbog Mesića, jer bi i neki drugi predstavnik Hrvatske verovatno bio isti kao on, možda i gori. Kaže da je on morao da popusti i pristane, a meni preporučuje da ih mučim još koliko mogu, pa da prihvatim*“.⁴²

Jović je razgovor preneo „srpskim“ članovima Predsedništva; Branko Kostić je odmah izjavio da neće glasati za Mesića, bez obzira na stav Srbije. Sastanak u Palati federacije, u sali „Beograd“, počeo je 30. juna, u 23 sata, uz prisustvo evropskih posrednika; sastanku nije prisustvovao Drnovšek. Formalno, nije bilo ni sednice, ni dnevnog reda, ni glasanja, ni zapisnika, ali je Palata bila prepuna novinara. Sastankom je rukovodio Vasil Tupurkovski, a Jović je odmah zatražio pisane garancije od Evropske zajednice da će Sabor Hrvatske i Skupština Slovenije poštovati tromesečni moratorijum na sprovođenje zakona o otcepljenju: „*Velikodušno su se izređala sva trojica ministara da slatkorečivo izraze tvrda obećanja i garancije u ime EZ da će i Mesić i Hrvatska i Slovenija morati, pod njihovim uticajem, da rade po Ustavu SFRJ i u skladu sa njim*“.⁴³

Branko Kostić je ipak odbio da glasa za Mesića. Sednica je završena 1. jula, u jedan sat posle ponoći. Stjepan Mesić je izabran za predsednika a Branko Kostić za potpredsednika Predsedništva Jugoslavije. Zanimljivo je da je Mesić na prvoj konferenciji za štampu, odmah posle izbora, ocenio da je Kosovo najveći generator krize u Jugoslaviji: „*Kosovo se mora rešiti a to ne može bez Albanaca. U dijalogu moraju učestvovati svi, bez upotrebe sile*“.⁴⁴

Slobodan Milošević se u noći kada je Mesić izabran na čelnu funkciju u Predsedništvu sastao sa Đanijem de Mikelisom, šefom italijanske diplomatije. O proteklim događajima razgovarao je telefonom 1. jula sa Radovanom Karadžićem: „*Imao sam sa De Mikelisom posle sastanak, on je hteo da porazgovaramo malo o našoj saradnji i razvoju odnosa Srbije i Italije. [...] EZ je prihvatila, oni su prihvatili da garantuju da će Hrvatska i Slovenija ispuniti svoje obaveze i da izvrše suspenziju ovih akata i da se prekine to nasilje. Oni su garant i oni su se izjasnili, videćemo kako će taj tok događaja dalje da ide, ali ja mislim da smo ovim izašli iz onog obruča pritiska da Srbija rastura Jugoslaviju. [...] To je jasno*

---

⁴¹ Политика, 1. јул 1991, 1.

⁴² Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 346–347.

⁴³ Исто, 347.

⁴⁴ Борба, 2. јул 1991, 3.

*i treba ih pustiti da se otcepe, sad je samo pitanje otcepljenja po linija koja nama odgovara [...] Što se Slovenije tiče, ja bih ih pustio odmah [...] da idu odmah a ovi drugi kad se s nama razgraniče. [...] Sad mi moramo stvari da radikalizujemo i ubrzamo, to je potpuno jasna stvar“.*⁴⁵

Na prvoj sednici Predsedništva sa novim predsednikom, održanoj 1. jula, zatraženo je da se odmah prekinu svi sukobi, da se oslobode svi pripadnici JNA i članovi njihovih porodica, da se deblokiraju kasarne i obezbedi snabdevanje strujom i hranom; da se „oružani sastavi Slovenije“ povuku na svoje matične lokacije, a jedinice JNA u svoje garnizone, kao i da se obezbedi „nesmetani rad i funkcionisanje saveznih organa, posebno u vezi obavljanja carinske kontrole i drugih poslova koji su u nadležnosti federacije“.⁴⁶ Kučanov komentar na ove odluke bio je kratak – granica je slovenačka a savezni zakoni ne važe u ovoj republici.⁴⁷ Smenjen je i general Konrad Kolšek; Kadijević je ukaz o njegovom smenjivanju potpisao još 29. juna a Kolšku je to saopšteno u noći 1/2. jula; novi komandant 5. armijske oblasti bio je general Života Avramović.

Stanje u Sloveniji nije se menjalo. Štab Vrhovne komande ponovo je, umesto efikasne akcije, ponudio više nego patetično saopštenje – Slovenci se prema JNA odnose kao prema „neprijateljskoj okupatorskoj vojsci“, snabdevanje hranom i dalje se onemogućava, ranjenicima ne može da se ukaže pomoć i još uvek se hapse oficiri i članovi njihovih porodica.⁴⁸ Jedinica JNA koje su se, u skladu sa dogovorom o prekidu neprijateljstava, povlačile iz rejonu Trebinje u Karlovac, napadnuta je 2. jula u ranim jutarnjim časovima u okolini Brežičke šume, kod sela Drnova; jedinici su naneseni znatni gubici. Zato je general Avramović naredio vazdušne napade i uputio tenkovska pojačanja ovoj ali i drugim opkoljenim jedinicama.

Istoga dana javnosti se preko Televizije Beograd obratio general Adžić i optužio slovenačke vlasti da su prekršili dogovoreno primirje i krenuli u „sveopšte, besomučne i najprikladnije napade na sve što je nosilo uniformu i oznaku JNA i što ima bilo kakve veze sa njom“. Istupanje generala Adžića pokazalo je da vojni vrh nije mogao ni da zamisli da će doći do otvorenog sukoba sa slovenačkim narodom „*Niko u Armiji nije mogao da shvati da se sukobljava sa onima koji Jugoslaviju i JNA mrze iz dna duše. Decenijama učeni u duhu jugoslovenstva, nismo ni mogli poverovati da se toliko zla i mržnje može sakupiti na jednom mestu, i u takvim oblicima. Podmukli su i bezobzirni. Ne štede nikoga, pa čak ni maloletnu decu, žene i svoje dojučerašnje susede. Bilo je i izdaje u našim redovima, najviše među Slovencima. I to ne male izdaje. Priželjkivali su ponavljanje 1941. Trudićemo se da rat na koji smo primorani traje što kraće. Teško smo ovo podneli, ali smo se oporavili i prilagodili. Nestale su mnoge iluzije. Izvršili smo*

⁴⁵ UN, MKSJ, 02128468/70. Transkript presretnutog telefonskog razgovora.

⁴⁶ Борба, 2. јул 1991, 1.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Борба, 2. јул 1991, 4.

*nužne kadrovske promene i okrepili svoje snage. Primoraćemo protivnika da poštuje prekid vatre i prestane sa arogantnim nastupanjem. Naći ćemo i one koji se sada skrivaju u svojim jazbinama. Podvalama i mržnjom se ne pobeđuje. Ostvarićemo kontrolu i stvari dovesti do kraja“.*⁴⁹

Tek tada je Milan Kučan proglasio jednostrani prekid vatre, jer je opšti odnos snaga bio na slovenačkoj strani, pa je ona, umesto straha mogla da pokaže pomirljivost i da prikupi važne diplomatske poene. U Srbiji je odmah postalo dominantno uverenje da je za tragediju JNA kriva federalna vlada, odnosno njen premijer jer je Marković, navodno, ograničio način delovanja i upotrebu oružane sile. O odgovornosti vojnog vrha malo se ili nikako razmišljalo. *Politika* je intenzivno pisala da je ponašanje Nemačke u jugoslovenskoj krizi „duboko podelilo“ Evropu, kao i da je došlo do „renesanse germanizma“. Dragutin Zelenović je još jednom optužio Markovića da je najodgovorniji za krizu, a Milošević se 2. jula sastao sa komandnim sastavom Teritorijalne odbrane Srbije.⁵⁰

Svi ratovi su krvav i haotičan ispit ljudske volje, pojačavaju primalna osećanja, jezivi su i moguće ih je podneti samo mrzeći svog neprijatelja i verujući u sopstvenu pobedu. Više nego u bilo kojoj drugoj prilici ljudi otkriju svoju pravu prirodu i osećanja, pa u ratovima pobeđuju najspremniji i najsiroviji. Dobra ilustracija za to jeste prvi izveštaj koji je general Avramović 4. jula 1991. poslao Generalštabu u JNA o „primerima nečasnih i brutalnih napada pripadnika Teritorijalne odbrane i drugih oružanih sastava Republike Slovenije na pripadnike JNA“.

U izveštaju je, između ostalog, rečeno sledeće: „*Odmah po pokretu jedinica ka granici, organi Republike Slovenije naredili su iskopčavanje struje, vode i PTT linija kasarnama, a poduzećima zabranile bilo kakvo snabdevanje JNA. 27. juna, u svom stanu u Ljubljani uhapšen je pukovnik Nedović Miladin iz 14. korpusa koji je došao da obiđe bolesnu suprugu. Saznavši za njegov dolazak, pripadnici milicije plinskom bombom su provalili u stan. Od eksplozije povređena je i supruga pukovnika Nedovića. 28. juna od podmetnute mine na koju je naletio osobni automobil u kojem su bile Radojka Svorcan i Ljubica Sasa, supruge aktivnog vojnog lica i građanskog lica na službi u JNA, na mestu nesreće, unatoč prisutnosti pripadnika TO Slovenije i slovenske milicije, na dolazak sanitetskog vozila čekale su više od pola sata, jer nitko nije hteo da javi o njihovom udesu. Ljubica Sasa amputirana je leva potkolenica. U Kliničkom centru Ljubljana kako su dovezene nakon nesreće, odbili su ih primiti jer su 'supruge oficira', bez obzira što su osigurane kod zdravstvenog osiguranja Slovenije. 29. juna u Slovenskoj Bistrici na prevaru su doveli suprugu i decu kapetan 1. klase Stamenkovskog u štab TO. Decu su zadržali, a ženu poslali u kasarnu sa porukom da su deca zarobljena i neka se on preda. 29. juna snage TO Slovenije zarobile su u Kopru jednog lekara i tri vojnika koji su prevozili ranjene u bolnicu u Izoli. Istima je postavljen ultimatum da će biti pušteno samo pod uslovom da iz bolnice odu kući, a ne*

⁴⁹ Navedeno prema: *Одбрана и безбедност Југославије*, 298–299.

⁵⁰ *Политика*, 3. јул 1991, 1.

u jedinicu. 29. juna ubijeni su na graničnom prelazu Škofije kapetan 1. klase Pantelić Slobodan, vojnik-vozač Osmani Memedin i glavni vozač Sedlar Branko. Ubijeni su izvan motornog vozila. 30. juna pripadnici TO zarobili su devet pripadnika garnizona Varaždin koji su bili u sanitetskom obezbeđenju. Do danas nisu pušteni, a nema podataka gdje su. 30. juna u nekim naseljima Ljubljane iz stanova su silom izvodili stanare (članove porodica vojnih lica), postrojavali ih i pretili ubijanjem. 1. jula posmrtni ostaci kapetana Pantelića prebačeni su avionom do Beograda, a dalje transportirani do mesta sahrane u rodnom selu Šljivo-vica kod Titovog Užica. Žalosno je i neshvatljiv postupak organa vlasti Ilirske Bistrice, u kojoj je pokojni kapetan službovao, koji nisu dozvolili suprugi, koja je rođena u Ilirskoj Bistrici i što je bila njena želja, da se sahrani u Ilirskoj Bistrici“.⁵¹

Prema armijskim izvorima, JNA je u „slovenačkom ratu“ imala 44 poginula i umrla pripadnika.

Ma koliko bio očekivan, početak rata iznenadio je srpsku javnost koja je odgovorila protestima. Za razliku od Slovenije, kao i kasnije Hrvatske gde je nacionalni romantizam bio na vrhuncu i gde je većinsko javno mnjenje smatralo da se bije odsudna bitka za „slobodu“, vraćanje mrtvih vojnika, gotovo dečaka, probudilo je deo uspavanog srpskog javnog mnjenja. Srbija je i inače već bila duboko zahvaćena „belom kugom“, predstavljala je zemlju sinova jedinaca, pa su prve proteste 2. jula organizovale majke srpskih vojnika. I odmah optužene da su deo „zavere“ protiv srpskog naroda. One su, kada im nije dozvoljeno da uđu u zgradu srpskog parlamenta, polomile staklo na vratima i prekinule sednicu Skupštine povicima: „Izdaja! Vratite nam decu! Dosta je politike“. Reporterji su zabeležili potresne scene, uzvici su bili pomešani sa plačom i jecajima, poneko je čak nasrnuo na poslanike, „sručivši im bujicu nimalo nežnih reči u lice“. Ubrzo su došli o očevi i braća vojnika JNA, svi su očajnički tražili povratak članova svojih porodica.⁵²

U istom trenutku pred Skupštinom su studenti, građani i opozicione stranke tražili ostavku Predsedništva SFRJ, formiranje vlade nacionalnog spasa i stvaranje srpske vojske. Traženo je i povlačenje jedinica JNA iz Slovenije, kao i odgovornost vojnog vrha i Slobodana Miloševića zbog neuspešnog vođenja operacija. Delegacija roditelja, predvođena Budimirom Košutićem, budućim potpredsednikom srpske vlade, otišla je kod generala Adžića. On im je samo poručio

⁵¹ UN, MKSJ. Proces Slavku Dokmanoviću. – O stanju duha u JNA Dragan Vukšić piše: „Bili smo veoma blizu opasnosti da stvari krenu logikom teško kontrolisanog rata i odmazde. Osećalo se to u vazduhu. Napetost je dostigla vrhunac. To su oni trenuci koje čovek, posebno vojnik, prepozna tek kad ih doživi. Svest se sužava, razum popušta, osećanja, i to negativna – bes, mržnja i želja za osvetom – jačaju i konačno prevlađuju. Iz toga sledi ono fatalističko – idemo, nema više povratka. Neka bude – šta bude. Neki izgovaraju te reči glasno i više puta, drugi ćute i tupo gledaju. Izgleda da im je svejedno šta će da se desi. Najgore je čekanje, jer se ne zna šta i od koga se očekuje. Ima se osećaj da smo razoreni lično i da nam razaraju i državu i vojsku. U stvari, nismo svesni da i mi to radimo, jer to neko od nas traži. Znamo šta gubimo, jer je to očigledno, ali ne znamo šta nas dalje čeka. To je opasno stanje. U vojsci se može donekle kontrolisati, u društvu veoma teško – za čas može da poprimi razmere opšte psihoze i hysterije“ (D. Vukšić, JNA i raspad Jugoslavije, 224).

⁵² Борба, 3. јул 1991, 1, 10.

da su žrtve neophodne za odbranu Jugoslavije: „*Ako hoćemo mir mi to sada, na žalost, moramo dobiti ratom. A u svakom ratu žrtve su neizbežne. Mi borbom moramo doći do vaše dece*“.⁵³ Zatim je grupa od 450 roditelja uz Srbije, na čelu sa potpredsednikom Skupštine Borivojem Petrovićem, otputovala za Hrvatsku i Sloveniju. Jelko Kacin, ministar informacija i slovenački „bog rata“, izjavio je da bi dolazak majki vojnika iz Srbije „mogao predstavljati opasnost po Sloveniju“.⁵⁴

Slobodan Milošević se nije oglašavao jer Srbija „nije bila u ratu“, ali jeste Momir Bulatović. On je pisao Milanu Kučanu; podsećao ga je na „bratsku prošlost“ i molio da oslobodi zarobljene vojnike: „*Gospodine Predsjedniče, Budući da Vas i Vašu porodičnu sudbinu lično poznajem, ovo je jedna od rijetkih prilika da u svoje ime i u ime naroda kojeg predstavljate uzvratite dio plemenitosti koju ste našli u okrilju crnogorskog i srpskog naroda, posebno onda kada je slovenačkom narodu prijeto potpuno duhovno i fizičko istrebljenje*“.⁵⁵

U Srbiju su počeli da stižu i prvi vozovi sa oslobođenim vojnicima JNA; ironija istorije bila je kompletna – nekada su istom prugom dolazili vozovi „bratstva i jedinstva“ a sada su se u njima vraćala deca koja su bačena u ratni pakao: „*Voz tuge. Uplakane žene sa decom, porodice vojnih lica i vojnici-zarobljenici. Prepoznali smo ih još iz daleka. Dečaci obučeni u neke krpe koje su dobili od slovenačkih teritorijalaca. Još uvek uplašeni, a na licima im se vidi stid – kao da su oni krivi za sabotaze i izdaje u 5. armijskoj oblasti*“.⁵⁶

Rukovodstvo Socijalističke partije Srbije zatražilo je 3. jula „hitno zasedanje“ Savezne skupštine na kojoj bi se utvrdila odgovornost Ante Markovića „zato što je svojim odlukama, na koje po Ustavu nije imao pravo, odgovoran za sukobe i krvoproliće i potpuno nepotrebne i ničim opravdane ljudske žrtve u sukobima u Sloveniji“.⁵⁷ Nemačka vlada je istog dana zatražila da JNA obustavi dejstva kako ne bi došlo do „ozbiljnih posledica“ u odnosima između Nemačke i Jugoslavije.⁵⁸ Na vanrednoj sednici crnogorske Skupštine Branko Kostić je izjavio da je slovenačko rukovodstvo izdalo zemlju, a Milo Đukanović da Jugoslavija u „dosadašnjim okvirima“ više ne postoji.⁵⁹

Sednica Predsedništva SFRJ od 4. jula predstavljena je u srpskoj javnosti kao posledica uspeha JNA. Tako je *Politika* pisala kako je Sloveniji „naloženo da povuče jedinice“.⁶⁰ Na ovoj sednici dogovoren je apsolutni prekid vatre, najkasnije do ponoći tog dana; povratak (odmah ili najkasnije do 7. jula) na stanje pre donošenja odluke o otepljenju Slovenije; do podneva 5. jula trebalo je deblokirati jedinice i sve ustanove JNA. Za sprovođenje ovih odluka zaduženi su Bogić

⁵³ Исто, 3.

⁵⁴ Борба, 4. јул 1991, 3.

⁵⁵ Исто, 11.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Политика, 4. јул 1991, 1.

⁵⁸ Исто, 5.

⁵⁹ Исто, 10.

⁶⁰ Политика, 5. јул 1991, 1.

Bogićević i Vasil Tupurkovski.⁶¹ I ovoga puta odgovor iz Ljubljane bio je kratak – Jugoslavija više nema granice sa Italijom i Austrijom.⁶²

U Srbiji je i dalje aktuelna situacija izjednačavana sa događajima iz 1941. Milorad Vučelić je pisao da je Srbija prešla granicu sopstvene tolerancije, da nijedan političar nikada neće dobiti mandat da ostavi „velike delove srpskog naroda u inostranstvu“. Optužio je i roditelje koji su tražili povratak svoje dece iz JNA da su deo „zavere“ čiji je cilj bio da blokiraju vojne jedinice i onemoguće ih u daljim „samoodbrambenim“ dejstvima, odnosno „da bi se do kraja izveli svi separatistički naumi i ciljevi i zataškala odgovornost za zločin nad vojnicima“. Mit o istorijskoj predodređenosti Srbije da bude „žrtva“ bio je u punom zamahu – njeni neprijatelji bili su Austrija i Nemačka, a iz toga je proisticala i posebna „misionarska“ uloga: „I ovoga puta, izgleda, srpski narod ima zlu sudbinu da velikom cenom plati uviđanje Evrope i SAD ko je ko na Balkanu i ko je odista na strani demokratije i civilizacije, a ko ne“.⁶³

Veoma važan sastanak održan je 5. jula: Milošević, Jović i Kadijević. Srpski funkcioneri konstatovali su da je JNA u Sloveniji „porazena i potučena“, da je srpski narod izgubio poverenje u vojsku i da je u Srbiji „izdaja na delu“ – Vuk Drašković je vodio propagandu da se ne ide u rat, a demonstrirale su i majke vojnika. Zato je od generala Kadijevića zahtevano da se Slovincima odgovori „žestoko, svim sredstvima, uključujući i avijaciju, potom se povući iz Slovenije“ kako bi se „uplašila Hrvatska i umirio srpski narod“. Traženo je i da se jedinice JNA povuku na liniju: Karlovac–Plitvice na zapadu; Baranja–Osijek–Vinkovci–Sava na istoku i Neretva na jugu: „Na taj način pokriti sve teritorije na kojima žive Srbi do potpunog raspleta, odnosno do konačnog slobodnog opredeljenja naroda na referendumu“. Dalje je zahtevano da se „potpuno eliminišu“ Slovenci i Hrvati iz JNA: „Ako odmah ne krene sa akcijom u Sloveniji, mi gubimo u Srbiji, a onda se i vojska raspada“.⁶⁴

General Adžić je 5. jula govorio u Centru visokih vojnih škola u Beogradu. Prema beleškama jednog od oficira koji je bio na tom sastanku, on je rekao da je Jugoslavija u najvećoj krizi od svog osnivanja, da se suočava sa katastrofom i da vojno rukovodstvo dugo nije bilo svesno te situacije, da bi vojni udar bio „prava katastrofa“, da je JNA u rat upletena mimo svoje volje, da je u Sloveniji delovala samo u samoodbrani i da se zato „uzdržala“ od opšteg vazdušnog napada na vitalne saobraćajnice, komunikacije i elektronske medije; JNA svojim uticajem treba da „prinudi“ republička rukovodstva na mirno rešenje donosa „između naroda Jugoslavije“.⁶⁵

Pošto nije realizovan dogovor o oslobađanju zarobljenih pripadnika JNA i članova njihovih porodica, Aleksandar Mitrović, potpredsednik SIV-a, zatražio

⁶¹ *Одбрана и безбедност Југославије*, 302. 1.

⁶² Борба, 5. јул 1991, 5.

⁶³ Политика, 5. јул 1991, 7.

⁶⁴ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 340.

⁶⁵ UN, MKSJ. 03038418. Prema izjavi generala Milosava Đorđevića od 6. marta 2003.

je 6. jula od slovenačke vlade da se ta odluka sprovede u delo: „*Savezno izvršno veće ima informacije da se u zatvorima, logorima i sabirnim centrima još uvek nalazi veliki broj vojnih lica i članova njihovih porodica. U kazneno popravnom domu 'Dob' nalazi se 91 starešina i 110 vojnika. Opšti uslovi njihovog smeštaja su nehumani. Sa njima se postupa neljudski, a među njima ima ranjenih i bolesnih, a većina je bila van operativnih zadataka. Ne dozvoljava se prebacivanje u bolnice i druge zdravstvene ustanove*“.⁶⁶

General Kadijević je tih dana u telefonskom razgovoru ponovo od maršala Jazova tražio direktnu vojnu pomoć, ali je i ovoga puta odgovor bio negativan: „*Preciznije, ne bi nas mogli zaštititi, a što se oružja tiče može, ali samo redovnim kanalom preko Vlade SFRJ, a mi tražimo mimo vlade, jer nam Ante Marković ometa donošenje odluke vlade. Veljko ga je upozorio da Nemci preko nas ugrožavaju i njih i zamolio da to prenese Gorbačov*“.⁶⁷

Istovremeno je tekla i diplomatska akcija Evropske zajednice. Ministarstva trojka (Hans van den Bruk, Žak Pos i Žoao Pineiro) stigla je 6. jula na Brione i počela sastanak sa jugoslovenskim političkim vrhom. Posle pregovora koji su trajali 14 sati u vili „Neptun“ na Brionima, evropski posrednici i jugoslovenski političari dogovorili su 6. jula modalitete prekida vatre u Sloveniji i režima carinskih poslova na granici Jugoslavije prema Italiji i Austriji. Dogovoreno je vraćanje stanja u graničnom pojasu i u celoj Sloveniji na period od pre 25. juna. Kontrolu graničnih prelaza sprovodiće slovenačka policija u skladu sa saveznim propisima; carine bi ostale savezni prihod.

Najbrojnija je bila slovenačka delegacija, a Srbiju je predstavljao Borisav Jović. Van den Bruk je rekao da je namera Evropske zajednice da se pomogne u stvaranju uslova da se pregovori o budućnosti Jugoslavije održe u mirnoj atmosferi. Joviću je otvoreno saopštio da će Slovenija i Hrvatska dobiti međunarodno priznanje ako federalistička koalicija ne odustane od primene nasilja: „*Iz komentara koje daju različite zemlje putem medija, možete shvatiti bolje nego mi šta to znači, šta bi to značilo. Zbog toga, mi bismo hteli da učinimo sve da se u takvu situaciju ne dođe*“.⁶⁸

Jović nije propustio priliku da još jednom iskaže nepoverenje prema „dobrim namerama“ Evrope, ali i da još jednom nagovesti srž srpske politike – službeni Beograd nema ništa protiv samoopredeljenja slovenačkog i hrvatskog naroda ako to pravo važi i za Srbe u Hrvatskoj. Osim toga, gotovo da je direktno rekao i da Srbija nije zainteresovana za dogovor o preuređenju jugoslovenske federacije. Jović je tvrdio da JNA i savezni organi nisu odgovorni za početak rata u Sloveniji, Evropska zajednica podržava „separatističke težnje“ u Jugoslaviji, Slovenija je definitivno odlučila da izađe iz federacije na neustavan način; potvrdio je da je u januaru 1991. održano više sastanaka državnih rukovodstava Srbije i

⁶⁶ Navedeno prema: K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 316.

⁶⁷ Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 360.

⁶⁸ Navedeno prema: Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 351.

Slovenije i da je „na njima vrlo jasno rečeno da Srbija nema ništa protiv da Slovenija svoje težnje za osamostaljenjem ostvari na miran i demokratski način i da se Srbija tome neće suprotstaviti“.⁶⁹

Jović je u veoma dugom i često protivrečnom govoru izneo i da JNA nije upotrebila ni „delić“ borbene sile kojom raspolaže, ali da se to može dogoditi u bliskoj budućnosti: „*Mogu da Vam kažem da JNA samo u Sloveniji raspolaže sa snagom koja ih za 24 časa može poraziti i razoriti, ali mi to smatramo besmislenim. Moram direktno da Vas pitam, a Vi treba da razmislite o odgovoru: da li Vi smatrate da JNA i Predsedništvo SFRJ mogu dalje da doživljavaju takva poniženja? Kako da postupe ako se Slovenci budu dalje ovako ponašali? Ako Slovenci ne budu pristali sa tim, a oni to neće, ja Vas uveravam, onda nam ostaje vrlo mali izbor: ili da ratujemo ili da se otud povučemo. [...] Moram Vam reći da će vrlo teško biti ostvariti mir, naročito kada se radi o Hrvatskoj, u kojoj je mnogo više narod izmešan i gde hrvatsko rukovodstvo vrši strahovite pripreme skoro za likvidaciju srpskog naroda, a koji se masovno, iz dana u dan, seli u Srbiju. Hiljade ljudi se dnevno seli iz Hrvatske u Srbiju. To je masovno bekstvo pod presijom. [...] Glavni problem koji nastaje kod nas jeste priznavanje svakom narodu prava na samoopredeljenje. Mi priznajemo hrvatskom narodu pravo na samoopredeljenje, tražimo to isto i za srpski narod. Morate shvatiti, Srbi su dali tri miliona žrtava u dva svetska rata da stvore jednu državu u kojoj će zajedno živeti. Sada bi ispalo da na jedan nemoguće glup način gube svoju državu i da postanu nacionalne manjine u drugim državama. Genocidna politika prema Srbima u toku Drugog svetskog rata je u pamćenju svih njih i zato takvo rešenje ne prihvataju. Više to nije stvar Srbije, nego oni, Srbi van Srbije, to neće – oni će da ratuju, ako je tako, za svoja nacionalna prava, za svoju državu koja im se na silu uzima“.⁷⁰*

U noći 7. jula (u deset sati uveče) usvojena je tzv. *Brionska deklaracija* koja je proglasila moratorijum na slovenačke i hrvatske odluke o nezavisnosti u trajanju od tri meseca. Najvažniji principi Deklaracije bili su: 1) narodi Jugoslavije jedini mogu da odluče o sopstvenoj budućnosti; 2) hitan početak pregovora o svim aspektima budućnosti Jugoslavije bez ikakvih preduslova; 3) Predsedništvo SFRJ imaće punu kontrolu nad JNA; 4) sve strane moraju da se uzdrže od jednostranih koraka. Politički pregovori trebalo je da počnu najkasnije do 1. avgusta. Trebalo je da se vode o svim aspektima budućnosti Jugoslavije, „bez ikakvih preduslova i na osnovu principa sadržanih u Završnom dokumentu iz Helsinkija i Pariskoj povelji o novoj Evropi. Ovo se naročito odnosi na ljudska prava, uključujući pravo naroda na samoopredeljenje u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija i odgovarajućih normi međunarodnog prava, što znači i onih koji se odnose na teritorijalni integritet države“.⁷¹

⁶⁹ Исто, 353.

⁷⁰ Исто, 354–355 i 359.

⁷¹ UN, MKSJ. Documents of the European Communities.

U Aneksu I utvrđeni su dalji modaliteti za pripremu pregovora. Što se tiče režima na granicama, rečeno je da će kontrola graničnih prelaza biti u rukama slovenačke policije, a da će ona primenjivati savezne propise. Carine će i dalje biti savezni prihod, a naplaćivaće ih slovenački carinici. Uplaćivaće se na zajednički račun koji će kontrolisati savezni i republički ministri za finansije, plus jedan do dva spoljna kontrolora. Kontrola vazdušnog saobraćaja trebalo je i dalje da ostane jedinstvena za celu Jugoslaviju. U Aneksu II Deklaracije predviđeni su modaliteti za misiju posmatrača u Jugoslaviji koja je trebalo da nadgleda sprovođenje sporazuma u Sloveniji, eventualno i u Hrvatskoj. Hans van den Bruk je izjavio da je zaustavljen „vulkan za koji smo se svi nadali da neće eksplodirati“. Mesić i Tuđman su ocenili da je počeo proces mirnog raspleta jugoslovenske krize, a Kučan da osamostaljenje Slovenije nije ugroženo.⁷²

Da od sporazuma neće biti ništa, bilo je jasno posle reči Borisava Jovića da će se jugoslovenska kriza rešiti mirnim putem „samo ako se srpskom narodu u Hrvatskoj prizna pravo na samoopredeljenje do otepljenja“.⁷³ Brionski sporazum najviše je odgovarao Sloveniji a najmanje Hrvatskoj. Slovenija je dogovoreni moratorijum iskoristila za utvrđivanje svojih pozicija, a Hrvatska je izgubila dragocenog saveznika. Od tada je njena politička sudbina bila vezana za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, pa je vlast u Zagrebu isticala kako je međunarodna zajednica faktički dopustila raspalsavanje rata u Hrvatskoj.⁷⁴

Skupština Srbije je o jugoslovenskoj krizi raspravljala 8. jula i nagovestila stvaranje nove (jugoslovenske) države. Poslanici opozicije tražili su raspravu o „genezi neuspešne srpske politike“ i odgovor na pitanje ko je predstavljao Srbiju u razgovorima na Brionima. Poslanici vladajuće partije zahtevali su odgovornost Ante Markovića, „petokolonaša u Armiji“ i slovenačkog rukovodstva. Antonije Isaković je tražio da se Skupština jasno odredi prema unutrašnjim granicama u Jugoslaviji kao prema administrativnim; izjavio je i da Srbi nisu ugroženi samo od Slovenije i Hrvatske „već i od Evrope“.⁷⁵ Kao „titoistički“ odbacio je stav federalnog premijera da o Srbima u Hrvatskoj treba da se odlučuje u Hrvatskoj. Ovu sednicu obeležio je i zvanični ulazak u Skupštinu Vojislava Šešelja, sa „kokardom“ na košulji. Sve njegove predloge poslanici SPS-a pozdravljali su „aplauzom u vidnom oduševljenju“. Šešelj je potvrdio kako je izjavio da treba „postreljati“ sve one koji šire defetizam, a njegova rasprava sa poslanicima opozicije umalo je dovela do fizičkog obračuna.⁷⁶ Milan Paroški je izjavio da „cela Slavonija“ pripada srpskom narodu, a tražio je i da se ozvaniči „Martiće-va vojska“.⁷⁷

---

⁷² Борба, 9. јул 1991, 3.

⁷³ Политика, 9. јул 1991, 2.

⁷⁴ Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006, 311.

⁷⁵ Борба, 9. јул 1991, 9.

⁷⁶ Политика, 9. јул 1991, 6

⁷⁷ Исто, 8.

Najvažniji zaključak ticao se zahteva da federalni organi (SIV, Predsedništvo SFRJ i Skupština Jugoslavije) obezbede „prisustvo i delovanje JNA“ u SAO Krajini, Slavoniji, zapadnom Sremu i Baranji radi sprečavanja eskalacije međunacionalnih sukoba. Traženo je i da Vlada Srbije hitno preduzme mere da se Teritorijalna odbrana osposobi da u „potrebnom trenutku“ preuzme zadatke odbrane Republike Srbije i srpskog naroda, kao i „zadatke zajedničke odbrane sa drugim narodima koji su se opredelili da žive u Jugoslaviji“. Osim toga, zahtevano je i da srpski regruti ubuduće vojni rok služe samo na teritorijama „koje nastanjuju narodi koji su se opredelili da žive u Jugoslaviji“.⁷⁸ Ovi zaključci usvojeni su sa samo jednim glasom protiv.

Usledila je nova blokada u radu Predsedništva SFRJ – „srpska“ polovina nije želela da se sednica održi na Brionima. Sednica je održana 18. jula u Beogradu. Predsedništvo je, na predlog Štaba Vrhovne komande JNA, saopštilo *Odluku o premeštanju jedinica JNA sa teritorije Republike Slovenije*. Takva odluka je donesena jer nisu ispoštovane odredbe Brionske deklaracije: na granicama nije uspostavljeno stanje koje je važilo pre 25. juna 1991; nije izvršena deblokada svih jedinica, otežano je snabdevanje i onemogućava se slobodno komuniciranje. Nisu vraćena zaplenjena sredstva i oprema JNA, a grubo su narušena i elementarna ljudska prava pripadnika armije. Povlačenje jedinica JNA trebalo je da se izvrši u roku od tri meseca: 31. korpus trebalo je da se dislocira u Srbiju, a 14. korpus u Bosnu i Hercegovinu.⁷⁹

Borisav Jović je srpskoj javnosti rekao da je ova odluka u skladu sa političkim stavom rukovodstva Srbije da JNA ne treba da bude stacionirana u onim delovima zemlje gde je smatraju okupatorom: „Učinili smo jedan značajan korak ka mirnom raspletu jugoslovenske krize“.⁸⁰ U Sloveniji je ova odluka ocenjena izrazito pozitivno, kao „ohrabrujuća i dalekosežna“. Janez Drnovšek je u Ljubljani izjavio da je odluka od „istorijskog značaja“ za Sloveniju, kao i da je „na povlače-

⁷⁸ Борба, 9. јул 1991, 9.

⁷⁹ Navedeno prema: K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 322; Борба, 19. јул 1991, 1. – Prve razgovore o povlačenju JNA iz Slovenije vodili su Drnovšek i Jović još pre početka izbijanja ratnog sukoba. Konkretan dogovor postignut je 7. jula na Brionima. Drnovšek je o tome decembra 1992. izjavio: „Ja sam sa Jovićem o tome dosta razgovarao još pre rata. Prilikom ponovnog susreta na Brionima razgovor između mene i njega krenuo je odmah posle dolaska, a kasnije smo se našli i u toku odmora. Odgovorio mi je da će predstavnici Srbije verovatno pristati na povlačenje JNA iz Slovenije. A 7. jula dogovorili smo se da ostanemo u kontaktu do momenta kada će i njihova strana obezbediti potreban broj glasova u Predsedništvu. Zatim smo praktično svakodnevno razgovarali telefonom. U međuvremenu je Mesić još jednom pokušao da sazove sednicu Predsedništva na Brionima, ali su Srbi to odbili. Stoga smo zatim mi učestvovali na sednici u Beogradu. Veče pre beogradske sednice Jović me pozvao i rekao da Srbija, ukoliko dođemo u Beograd, obezbeđuje 4 glasa. Na sednici sam odmah nastupio sa predlogom da se vojska povuče iz Slovenije. Odmah posle mene govorio je Kadijević i podržao me, što je izazvalo iznenađenje i zgranutost Markovića i nekih drugih. Marković i neki članovi Predsedništva pokušali su na sve moguće načine da spreče tu odluku, ali je odluka posle višerasnog raspravljanja ipak izglasana“ (Navedeno prema: Duga, 6–19. decembar 1992, 82).

⁸⁰ Политика, 19. јул 1991, 1.

nju“ radio poslednje dve nedelje i pohvalno se izrazio o Kadrijeviću i Brovetu. Sada je i Milan Kučan mogao da kaže nešto dobro o JNA: „*Sada je jasno da za intervenciju u Sloveniji nije bilo povoda, a JNA posle svega ne treba smatrati nesposobnom, jer ona jednostavno nije bila obučavana za napad na sopstveni narod*“.⁸¹

U Hrvatskoj je vladao strah da će se vojni efektivni iz Slovenije dislocirati u Hrvatsku, pa je Stjepan Mesić glasao protiv odluke o povlačenju, a Josip Manolić izjavio da je ta odluka suprotna stavovima Brionske deklaracije.⁸² U Zagrebu se čak govorilo o „lažnom slovenačkom ratu“ – u pitanju je navodno bio srpsko-slovenački pakt koji je Slovincima olakšao secesiju, doveo do poniženja JNA i uništavanja onoga što je ostalo od Markovićeve vlade. JNA je konačno prestala da bude autentična jugoslovenska armija i sada je bila slobodna da svu svoju pažnju usmeri prema rastućim napetostima u Hrvatskoj. Posle kraha u Sloveniji sada joj je više od svega bio potreban moralni podstrek.

Odluka Predsedništva SFRJ predstavljala je suštinsko priznavanje slovenačke nezavisnosti i od tada Slovenija gotovo da više nije učestvovala u raspletu jugoslovenske krize. Umesto vojnika JNA u karaule su se veoma brzo „uselili“ slovenački teritorijalci, a u jedinice JNA više nisu regrutovani obveznici iz Slovenije. Sa čisto vojničke tačke gledišta, namera armijskog vrha i rukovodstva Srbije bila je da se skрати front i izvrši pregrupisanje snaga, kako bi se što spremnije dočekali sukobi u Hrvatskoj. Zato je Mesić i bio protiv ovakve odluke. Osim toga, trebalo je od javnosti sakriti objašnjenja za potpuno promašenu dotadašnju strategiju koja se svodila na javno saopštavanje ultimatumima od kojih kasnije nije bilo ništa, na „mahanje batinom a da se ta batina nije upotrebila“, podizanje i spuštavanje borbene gotovosti „kao da je reč o zavesi u pozorištu“.⁸³ I na kraju, izbegnut je odgovor na ključno pitanje – zbog čega su u Sloveniju izginuli mladi vojnici JNA.

Ovakva odluka Predsedništva SFRJ bila je u suprotnosti sa Brionskim sporazumom, pa je predstavljala iznenađenje i za Evropsku zajednicu koja nije tražila povlačenje JNA iz Slovenije već samo njeno povlačenje u kasarne i vojne objekte. Odluka je međutim bila u duhu srpsko-slovenačkog dogovora kome su se pridružili i predstavnici drugih republika, osim Hrvatske. Posle ove odluke usledio je radikalna zaokret u politici međunarodne zajednice prema jugoslovenskoj krizi, jer do tada nije postojala podrška secesionizmu ni u jednom delu Jugoslavije. Do ove odluke Predsedništva Evropska zajednica je bila koliko-toliko jedinstvena u pogledu podržavanja „jedinstvene i demokratske Jugoslavije“, kako je tu politiku objasnio Džejms Bejker, šef američke diplomatije, kada je 21. juna 1991. bio u Beogradu. Odluka Predsedništva SFRJ donesena je bez ikakve potrebe i nije imala uporište u Ustavu. Pošto je bilo očigledno da Slovenija i Srbija više ne žele nikakvu Jugoslaviju, i na Zapadu se postepeno menjao stav prema tom pitanju. Kada je JNA, protiv svoje volje, napustila Sloveniju pojavili su se zahte-

---

⁸¹ Борба, 20–21. јул 1991, 3.

⁸² Исто.

⁸³ Мирослав Лазански, *Остају питања*, Политика, 20. јул 1991, 5.

vi za njenim povlačenjem i iz ostalih republika do čega je i došlo krajem 1991. i početkom 1992.

Teško je reći da li je srpsko rukovodstvo sledilo unapred zacrtanu strategiju, odnosno da li se Srbija pripremala za rat protiv Hrvatske. Kasniji razvoj događaja više asocira na zaključak o opštoj konfuziji i potpunoj nepripremljenosti u vrhu srpske vlasti za dalji tok jugoslovenske krize. Milošević još uvek nije imao efektivnu kontrolu nad JNA, a njen vrh je i dalje želeo da bude nezavisan politički faktor. Veliko je pitanje da li je srpski predsednik i želeo da preduzme bilo kakvu energičnu akciju, jer nikakav plan o stvaranju neke srpske države, u nekim granicama, nikada nije ni postojao. Događaji su se razvijali po „prirodi stvari“, Srbija je bila, manje-više, pasivan posmatrač, a Milošević je reagovao samo kada je na to bio primoran.

Odluka o povlačenju JNA iz Slovenije bila je samo jedna u nizi pogrešnih procena. Povlačenje iz Slovenije vojni vrh je prikazao kao „najkrupniji korak“ u mirnom razrešenju jugoslovenske krize; objašnjenje da je „zadat najveći udarac razbijačima Jugoslavije“ bilo je više nego apsurdno, jer čemu je onda služila prethodna intervencija? Najapsurdnija je bila izjava generala Kadrijevića Televiziji Beograd od 19. jula da očekuje nastavak razgovora o budućnosti Jugoslavije i da se JNA povlači iz Slovenije jer ne želi da utiče na mesto Slovenije u budućem uređenju Jugoslavije: „*Armija time pokazuje da i tim putem ne želi uticati na bilo kakav način opredeljenja slovenačkog naroda, ono što je ona i ranije tvrdila*“. Onaj deo oficirskog kora koji je ostao veran jugoslovenskoj ideji smatrao je da je u pitanju čin „sramne izdaje“ jer Jugoslavija nije mogla da postoji bez Slovenije, (i Hrvatske); drugi deo, koji je bio u manjini, tražio je primenu ove odluke i na teritoriji Hrvatske kako bi se obezbedio „nivo razgraničenja po etničkoj i nacionalnoj liniji“.⁸⁴

Ova odluka označila je kraj socijalističke Jugoslavije utemeljene 1943. godine. Slovenija je dobila „odrešene ruke“ da zaokruži svoj proces konstituisanja u nezavisnu državu. O reakciji pripadnika JNA u Sloveniji upečatljivo svedočanstvo ostavio je general Konrad Kolšek, koji je pune 42 godine proveo u jugoslovenskoj vojsci: „*U 14. korpusu vest je izazvala opšti šok i mnoge starešine su plakale. U 13. i 31. korpusu odluka je shvaćena kao izdaja i izdajstvo. Mnoge starešine su odlazak iz Slovenije prihvatile kao surovu istinu i teška srca su otišli. Decenije provedene u toj republici, mešoviti brakovi, stečene navike i mnoga druga zajednička dostignuća Armije i naroda, urezali su duboki pečat svakom pojedincu, bez obzira na nacionalnost, na koju se pre toga nije ni gledalo. Rušilo se sve ono što je bilo pozitivno i nezaboravno iz prošlosti. Sva duhovna, kulturna, materijalna i ostala dostignuća preko noći su srušena političkim bezumljem tadašnjih vlasti koje su bile daleko od sposobnosti da uredi jednu dobru državnu zajednicu u novim uslovima, kao što je to bila Jugoslavija*“.⁸⁵

⁸⁴ Navedeno prema: D. Marjan, *Slom Titove armije*, 214.

⁸⁵ K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ*, 275.

Voren Zimerman piše da je najveća slabost Slovenije u jugoslovenskoj krizi bila njena sebičnost: „*U svojoj žurbi da se odvoje od Jugoslavije, jednostavno nisu obraćali pažnju na 22 miliona Jugoslovena koji nisu bili Slovenci. Oni snose značajnu odgovornost za krvoproliće koje je nastupilo posle njihovog odvajanja*“.⁸⁶ Jugoslovenska narodna armija nije mogla da dobije rat protiv Slovenije, jer su njeni pripadnici decenijama učeni da nikada neće biti u prilici da ratuju protiv svoga naroda. Zato vojni vrh nije očekivao da će tu vojsku nemilosrdno ubijati deo tog naroda. Ipak, teško je za sada, na ovom stanju raspoložive građe, dati pouzdaniji odgovor na ključno pitanje: zašto je vrh JNA sa tako malim snagama krenuo u sukob sa slovenačkom nacionalnom vojskom. Generali su svakako znali šta će se dogoditi, pa je onda verovatna pretpostavka i da je takvo angažovanje imalo neki cilj.

Veliki broj odgovornih starešina Komande V armijske oblasti smatrao je već 2. jula da je u pitanju bilo „svesno žrtvovanje“ ali da oni ne znaju za koje ciljeve je to urađeno. Mario Nobilo, tadašnji savetnik hrvatskog predsednika Franje Tuđmana, siguran je da je između Miloševića i Kučana postojao dogovor o odlasku Slovenije iz Jugoslavije.⁸⁷ Verovatno je najbliža pameti ocena da je u pitanju bila pogrešna procena generala Kadrijevića koji je bio i najodgovorniji za donošenje takve odluke. Dotadašnja „demonstracija sile“ na Kosovu i u Hrvatskoj bila je uspešna, pa je Kadrijević verovao da će se to dogoditi i u Sloveniji. To bi značilo da je obaveštajno-bezbedonosni sistem JNA „neslavno propao“ jer nije predvideo da će Slovenci pružiti otpor, ili je, pak, te činjenice prećutao zbog interesa Srbije.⁸⁸

U svakom slučaju, neslavna epizoda u Sloveniji ostavila je dugoročne negativne posledice i po JNA i po one koji su joj do tada bezrezervno verovali. Tako je Komanda Kninskog korpusa već 4. jula zabeležila da je među građanima srpske nacionalnosti vladalo „veliko ogorčenje“ i uznemirenje zbog poraza JNA na teritoriji Slovenije: „*Prevladava mišljenje da se JNA nije trebalo angažovati i da je trebalo Sloveniju pustiti da ide iz Jugoslavije, a granice i vojne efektivne premestiti tamo gde ih narod prihvata. Gubi se poverenje i u naše jedinice i javno postavlja pitanje hoćemo li se raspasti u slučaju napada MUP-a u cilju uspostave svoje vlasti na teritoriji SAO Krajine i kako ćemo proći na zadatku da sprečimo krvoproliće*“.⁸⁹

Konrad Kolšek je neposredno po okončanju slovenačkog rata izjavio da se ne može govoriti o agresiji ili pokušaju okupacije Sloveniji od strane jedinica V armijske oblasti JNA, jer su one samo izvršavale naređenja Štaba vrhovne ko-

⁸⁶ V. Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 46.

⁸⁷ *Sivaranje hrvatske države*, 308.

⁸⁸ D. Marjan, *Slom Titove armije*, 208–209.

⁸⁹ Navedeno prema: D. Marjan, *Slom Titove armije*, 209.

mande koja su proistekla iz odluka SIV-a i Saveznog veća Skupštine Jugoslavije. Odbacio je i primedbe da je JNA nastupala „diletantski“ jer ona po svojim „strateškim opredeljenjima i zadacima“ nije bila vojska koja bi se borila protiv sopstvenog naroda: „*Ako je JNA u nečemu i pogrešila, onda je to verovanje da zadatak koji smo imali u Sloveniji neće biti doživljen kao neprijateljstvo. U takvoj proceni ja vidim i svoju odgovornost*“.⁹⁰

Da bi demonstrirao podršku slovenačkom rukovodstvu, nemački ministar spoljnih poslova Hans Ditrich Genšer otputovao je na jugoslovensku granicu da bi se sastao sa predsednikom Kučanom i ministrom Dimitrijom Rupelom, da bi istovremeno upozorio federalnu armiju da ne pokušava da koristi silu radi očuvanja kontrole nad saveznim granicama. Sastanak je održan u Beljačkim Toplicama, u Bad Vilohu.⁹¹ Posle toga Kučan je naredio svojim vojnicima da pucaju na federalne trupe, uključujući i one koji nisu imali bojevu municiju.⁹²

Slovenačko rukovodstvo je bilo vrlo vešto i u propagandnom ratu. Inostrani reporteri držani su u podzemnom medija centru i informisani da su slovenačke snage uspele da savladaju četvrtu najjaču vojsku u Evropi. Novinari su rutinski slali kao vest mnoge izmišljene izveštaje slovenačkih vlasti o raznim bitkama, od kojih se neke nisu nikada ni dogodile. Događaji u Sloveniji u vreme proglašenja njihove nezavisnosti prikazivani su na televiziji kao agresija jugoslovenske vojske na Sloveniju, a ne kao secesija Slovenije.

Voren Zimmerman piše da je bio iznenađen „drskošću“ sa kojom su Slovenci krenuli u realizaciju svoje nezavisnosti. U prvoj polovini jula 1991. posetio je Ljubljanu; najснаžniji utisak na njega ostavio je Janez Janša koji mu je rekao da je uživao u svakom minutu svoje osvete: „*Bilo je fantastično – rekao mi je – JNA je obučila našu teritorijalnu odbranu. Svake godine bi slali svoje najviše oficire iz Beograda da nas ocene. Tačno su znali za šta smo sposobni. Upasti u zamku – ne samo zamku za koju su znali, već koju su i sami delimično stvorili – bio je vrhunac arogancije i neodgovornosti*“.⁹³

I američki ambasador je siguran da JNA nije pokrenula svoje pune efekte jer se Milošević sa Kučanom već dogovorio o njenom povlačenju iz Slovenije: „*Za Miloševića je to bilo ostvarenje cilja koji je postavio 1989. kada je počeo da vija Slovence. Nije mogao da toleriše njihovo liberalno, nezavisno ponašanje, ni bespoštednu kritiku srpske politike na Kosovu. – 'Milošević mi je nekoliko puta nakon naših izbora rekao da Slovenija može slobodno da ode iz Jugoslavije' – rekao mi je kasnije Kučan – 'ali bi uvek dodao da Hrvatska, s njenom srpskom manjinom, nikada ne sme otići*“.⁹⁴

⁹⁰ Борба, 10. јул 1991, 11.

⁹¹ www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html.

⁹² Navedeno prema: Transkript dokumentarnog filma *Rat koji se mogao izbeći*, Hargrove Entertainmnet.

⁹³ V. Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 95.

⁹⁴ Isto, 96.

Ante Marković je 18. septembra 1991. na sednici SIV-a, na kojoj je tražio ostavku generala Kadijevića, otvorio pitanje rata u Sloveniji. Izjavio je da je njegova vlada donela odluku o zaštiti jugoslovenskih granica na tom području, ali da on nije odlučivao o načinu vojne intervencije. Tada je rekao sledeće: „*Nikada nam nije objašnjeno, nikada, mada sam sam ja to tražio već na nekoliko sednica, kako je došlo do angažiranja JNA na način kako je ona angažirana. Ko je doneo odluku, ko je preuzeo odgovornost, da li je na takav način trebalo izaći na zaštitu granica, ili nije? Ja mislim da se posle odgovora na ovo pitanje može jasno zaključiti da je izmanipulirano i Savezno izvršno veće. Mislim da ono što se dogodilo u Sloveniji predstavlja početak svega onoga što se sada dešava i da je to bio početak kraja Jugoslavije, a i početak kraja Jugoslavenske narodne armije kao opće jugoslavenske*“.⁹⁵

Marković je rekao i da je federalna vlada bila protiv povlačenja JNA iz Slovenije, kao i da nikada nije dobio objašnjenje za takvu odluku, pa je namera-
vao da podnese ostavku, jer je povlačenje JNA iz Slovenije označilo kraj Jugoslavije i njene oružane sile.⁹⁶

Kosta Nikolić

THE WAR IN SLOVENIA 1991

Summary

A short war in Slovenia was only the beginning of the war which was the outcome of the Yugoslav state crisis in late 1980-ties. This was the prelude to civil war in Croatia and later wars that broked up Socialist Yugoslavia. The Slovenia's independence was declared on the 25th June 1991. The Slovenian Parliament adopted constitutional act proclaiming the independence of Slovenia. The Yugoslav People's Army have no chances to win the war against Slovenia. Members of the Army were taught for decades that they never engaged in the war against interior opponents. The Slovenian leadership was very keen to win the media war. They skillfully runned the propaganda war. Political events in Slovenia at the time of declaration of independence and later combat operations were shown on television as the aggression of the Yugoslav army, not as Slovenia's secession.

---

⁹⁵ Navedeno prema: Борба, 20. септембар 1991, 7.

⁹⁶ Исто.

SPOPAD JNA I SLOVENSKE TERITORIJALNE OBRAMBE V LJUBLJANSKI POKRAJINI 1991.

APSTRAKT: Članak je plod iscrpnog istraživanja ratnih događaja u Ljubljanskoj pokrajini tokom kratkotrajnog rata u Sloveniji 1991. godine. Pisan je na osnovu arhivskih podataka kao i literature, u kojima su objavljena sećanja slovenačkih aktera tih događaja.

Ključne reči: Jugoslavija, Slovenija, JNA, Teritorijalna obramba, Ljubljana

Teritorialna obramba Ljubljanske pokrajine (oziroma 5. Pokrajinskega štaba TO) je obsegala osrednje območje Slovenije in območje glavnega mesta Ljubljane in okolice in je krazen na TO Vzhodnoštajerske pokrajine mejila na vse ostale pokrajine TO Slovenije. Območje delovanja 5. PŠTO Ljubljanske pokrajine je bilo izrednega pomena, saj je bilo v glavnem mestu Ljubljani zbrano osrednje politično vodstvo Slovenije ter vse najpomembnejše politične ustanove (parlament, vlada, ministrstva), v Ljubljani pa je bil tudi sedež Republiškega štaba TO. V Ljubljani so bile tudi druge ustanove izrednega pomena (radio-televizija, pošta, klinični center itd), območje Ljubljane pa je tudi osrednje vozlišče Slovenije, kjer se križajo vse cestne in železniške povezave in kjer je osrednje mednarodno letališče na Brniku.

Začetek vojne v Ljubljanski pokrajini

Delovanje JLA na področju Ljubljanske pokrajine se je, po predhodnih pripravah s prihodom okrepitev in premestitvijo poveljujočih, dejansko začelo že 26. junija 1991, ko sta vojašnico Ivan Cankar na Vrhniki zapustila dva voda izvidniških tankov PT-76B in oklepnih avtomobilov BRDM-2 iz Izvidniške čete 1. oklepne brigade. Izvidniški tanki in oklepni avtomobili so se ta dan premaknili do Ljubljane in Kranja, kjer so bili nato podrejeni 61. obmejnemu odseku oziroma 345. gorski brigadi, ki jih je uporabila za zaprtje mejnih prehodov Rateče, Korensko sedlo, Hrušica, Ljubelj in Jezersko. Čeprav so vrhniški teritorialci že takrat želeli postaviti barikade in preprečiti nadaljnje odhode iz vojašnic, so jim iz republiške koordinacije ta predlog zavrnil. Sicer je podkoordinacijska skupina

za Ljubljansko pokrajino že v začetku junija sprejela načrt, da v primeru izpada enot JLA iz Vrhnike te blokira z ustavitvijo živega prometa¹ in ceste blokira z vozili, kar bi lahko v kratkem času naredila milica.²

Takoj po razglasitvi samostojnosti zvečer 26. junija 1991 so enote JLA začele delovati v skladu z načrti. V 1. oklepni brigadi na Vrhniki so ob polnoči na 27. junij 1991 odprli kuverte z navodili 5. vojaškega območja JLA. V ukazu je bilo zapisano, da mora 1. oklepni bataljon 1. oklepne brigade ob 2.30 27. junija 1991 v dveh kolonah napredovati k letališču Brnik, ga blokirati in onemogočiti njegovo delovanje, ter preprečiti posredovanje slovenskih notranjih organov ter Teritorialne obrambe. Po ukazu se je 1. oklepni bataljon, ki je bil sestavljen iz 1. in 2. tankovske čete (v vsaki je bilo 10 tankov M-84) ter mehanizirane čete (10 bojnih vozil BVP-M80A) in poveljniških ter zalednih vozil razdelil na dve koloni, ki je vsaka napredovala po svoji vnaprej načrtani smeri. V „desni koloni“ je bila 1. tankovska četa z 10 tanki M-84,³ 1. in 3. vod mehanizirane čete s šestimi bojnimi vozili BVP M-80A, poveljniški oklepni transporter BTR-50, dva tovornjaka za zaledno oskrbo, sanitetno vozilo ter manjše poveljniško vozilo. Koloni je poveljeval namestnik poveljnika bataljona kapetan Radomir Rosić, ki je bil v poveljniškem oklepnem transporterju BTR-50, v manjšem poveljniškem vozilu pa sta bila še brigadni načelnik zvez major Frane Radobuljac in brigadni načelnik varnosti kapetan Rade Popović. V „levi koloni“ je bila 2. tankovska četa z 10 tanki M-84, 2. vod mehanizirane čete s štirimi bojnimi vozili BVP M-80A,⁴ bojno vozilo BVP M-80A poveljnika bataljona⁵ ter tovornjak za zaledno oskrbo. Tej koloni je poveljeval poveljnik 1. oklepnega bataljona major Danilo Radovanović.⁶

„Leva kolona“ je imela ukaz do Brnika priti prek Vrhnike, Loga, Brezovice, Dobrave, mimo Toškega čela in prek Šentvida, „desna kolona“ pa po avtocesti od Vrhnike do Ljubljane, prek zahodne ljubljanske obvoznice, prek Črnuč, Mengša, Trzina in Most pri Komendi. Ob koloni sta vojašnico Ivan Cankar na Vrhniki začeli zapuščati ob 2.40 zjutraj. „Leva kolona“ je na prvo barikado, ki jo je postavila Posebna enota milice pod poveljstvom Staneta Leskovška, naletela

---

¹ Na podkoordinacijski skupini je bil sprejet predlog Marjana Starca, da se v primeru izpada iz vojašnice „Ivan Cankar“ naredi blokado iz „tekočega prometa“ iz 5–6 vrst vozil in dolgo približno 300–400 metrov, ki bi se lahko postavila v nekaj minutah. Zavrjen pa je bil predlog podpolkovnika Miha Butare, da bi v bližini vojašnice postavili dežurne ekipe s težko gradbeno mehanizacijo, ker bi s tem vznemirjali JLA in prebivalstvo ter motili delovne procese v organizacijah, ki bi morale zagotoviti tovornjake ter drugo gradbeno mehanizacijo. Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 73.

² Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 73–74; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Izvajanje b/d 1. okbr – analiza, Komanda 1.okbr, št. 1206-1, 13. 8. 1991.

³ V četi so bili trije vodi s tremi tanki M-84 in tank poveljnika čete.

⁴ Trije BVP M-80A iz drugega voda ter BVP M-80A poveljnika mehanizirane čete.

⁵ To vozilo so vzeli namesto pokvarjenega poveljniškega tanka T-55K.

⁶ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 71–72.

pri Brezovici. Barikado, ki je bila narejena iz nekaj osebnih vozil, so oklepna vozila prebila in prevozila, pri čemer se je tovornjaku za zaledno oskrbo prevrnila zadaj pripeta poljska kuhinja, en tank M-84 pa se je ustavil zaradi okvare. „Leva kolona“ je nato odšla naprej proti Dobrovi in proti Podutiku in Šentvidu, kjer je del vozil zgrešil pravo smeri in zavil proti vrhu Toškega čela. Ko so opazili napako, je med obračanjem en tank M-84 zdrsnil s ceste, drugi je obstal ob cesti, z njima pa je nato na cesti ostal še tretji tank, verjetno zaradi zavarovanja je tako tam ostal ves vod tankov M-84. Ostali del kolone je nadaljeval pot in prebil še eno blokado, sestavljeno iz avtobusov. Nato je kolona zavila na Celovško cesto ter nadaljevala pot do Šentvida, kjer so ob postavljenih tovornjakih zavili na avtocesto in nadaljevali pot proti Kranju. Na poti so obvozili še eno blokado, ki jo je postavila milica in ob 5. 35 prišli do Brnika, kjer so se razvrstili po položajih v gozdu nasproti vhoda na letališče. „Desna kolona“ je na Vrhnikih zavila na avtocesto in napredovala do cestninske postaje na Logu, ki so jo delno zaprli z barikado, ki jo je kolona obvozila po levi strani. Za cestninsko postajo Log je pri Brezovici med mostom čez avtocesto in izvozom za Brezovico obstal pokvarjen tank M-84, ki ni mogel več voziti. Pri razcepu Kozarje pri Brdu je kolona naletela na novo barikado, ki so jo tanki in bojna vozila obšli tako, da so zapeljali na nasprotni pas avtoceste. Barikade pa ni uspelo obvoziti tovornjakoma za zaledno oskrbo in sanitetnemu vozilu. Ostala kolona je nadaljevala pot proti Trzinu, kjer so naleteli na novo barikado.⁷

Spopad v Trzinu

Pri mostu čez potok Pšata je domžalska milica, ki je spremljala napredovanje kolon, postavila barikado iz avtomobilov in tovornjakov. Malo pred četrto uro zjutraj 27. junija 1991 se je „desna kolona“ pripeljala pred barikado v Trzinu, kjer se je za kratek čas ustavila. Po kratkem ogledu barikade so se odločili za preboj in so barikado s tanki M-84 brez večjih težav prebili. Ker se je za barikado zaradi zaprte ceste nabralo že več vozil, so pot nadaljevali po travniku mimo vozil. Večina kolone je prevozila barikado, dokler ni bojno vozilo BVP M-80A pri zavijanju s cestišča na travnik zadelo ob betonsko ogrado mostu in si pretrgalo gosenico. Večina „desne kolone“ kolone s tanki M-84 in bojnimi vozili BVP M-80 je nadaljevala pot do Brnika, kjer je zasedla položaje, en tank M-84⁸ pa je ok-

⁷ Sanja Remškar: *Občina Vrhnik v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 71–72.

⁸ Tank je posadka zapustila, nato pa je tank zagorel in eksplodiral. Posadko je zajela 30. razvojna skupina, po nepreverjenih podatkih naj bi v zapuščenem tank najprej streljali pripadniki TO z raketometi Armbrust, ki pa tanka niso poškodovali, nato naj bi tank zažgali. Pripadniki TO so zajeli ali onespobili tudi ostale tanke 1. bataljona 1. okbr, ki so zaostali na poti: Vod tankov M-84, ki je zašel na Toškem čelu, so posadke 27. Junija 1991 zapustile in se umaknile v vojašnico na Vrhnikih. Na tank M-84, ki je ostal na avtocesti pri Brezovici, pa so pripadniki TO 29. junija 1991 izstrelili dve raketi Armbrust. Tank M-84 je bil dvakrat zadet v bok, vendar oklep ni nbil prebit, posadka pa se je nato predala.

varjen ostal ob cesti pri Komendi. Bojno vozilo BVP M-80A, ki je ostalo v Trzinu, se je poskušalo izvleči ter si je s tem zapletlo gosenico med nosilna kolesa. Tako je zaprlo pot zadnjemu delu kolone, v kateremu sta bili še dve bojni vozili BVP M-80A ter malo terensko vozilo, ki so ga uporabljali kot malo poveljniško vozilo. Pri barikadi je tako obstal celoten 3. vod mehanizirane čete 1. oklepne bataljona pod poveljstvom višjega vodnika Tomislava Bakračevića, ki je štel tri bojna vozila BVP M-80A in 30 vojakov⁹ in podčastnikov, ter malo poveljniško vozilo z radijskimi napravami, v katerem sta bila poleg vojaka in voznika še načelnik za zveze v poveljstvu 1. oklepne brigade major Frane Radobuljac ter častnik varnostne službe JLA (KOS – kontraobveščevalna/ protiobveščevalna služba) kapetan Rade Popović.¹⁰

V pristojnem 55. ObmŠTO Domžale so bili že okoli 6.30 ure zjutraj 27. junija 1991 obveščeni, da se kolona bojnih vozil pomika proti Brniku ter da so v Trzinu obstala tri bojna vozila BVP M-80A in poveljniško vozilo. Vse podatke so posredovali v 5. PŠTO, kjer sta bila na zvezi poveljnik 5. PŠTO podpolkovnik Miha Butara in poveljnik 55. ObmŠTO stotnik Marjan Mahnič. Kmalu pa je bil v Trzinu tudi protioklepni vod 2. jurišnega odreda TO, ves čas so vojake v barikadi spremljali miličniki in vojaki TO, naredili pa so tudi nove barikade, ki so vozilom onemogočale premik naprej ali nazaj. Vojaki vseh treh bojnih vozil so se trudili popraviti BVP M-80A s poškodovanim hodnim delom, medtem pa so domačini na vojake gledali vse bolj sovražno in se zbirali okoli barikade.

O vsem kar se je dogajalo, je načelnik za zveze major Frane Radobuljac prek radijske zveze obveščal poveljnika 1. oklepne brigade. Nekaj po 11. uri je načelnik štaba 5. PŠTO stotnik Vojko Pavlin po telefonu sporočil ukaz poveljnika 5. PŠTO podpolkovnika Miha Butare, da je potrebno obkoljena vozila z ustreznimi enotami TO obkoliti, začeti pogajanja, jih razorožiti ter zapleniti orožje in tehnična sredstva, poveljevanje nad enotami TO pa naj prevzame načelnik štaba 55. ObmŠTO stotnik Bojan Končan. Ukazano je bilo tudi, naj se poveljujočemu enotam TO v Trzinu Bojanu Končanu doda tudi protioklepni vod 2. jurišnega odreda TO s 16 protioklepnimi raketometi Armbrust, ki je bil v bližini. Ukaz je sprejel poveljnik 55. ObmŠTO stotnik Marjan Mahnič ter za izvedbo naloge določil Protidiverzatski vod TO Kamnik pod poveljstvom stotnika Igorja Kvasa, ki je štel 24 mož, Diverzanstki vod TO Kamnik pod poveljstvom stotnika Boža Zupančiča, ki je štel 23. mož in okrepljen vod Zaščitne čete TO Domžale s 30 možmi pod poveljstvom stotnika Janeza Gregorčiča. Vse tri enote TO so bile oborožene z lahkim pehotnim orožjem, protioklepni vod, ki je že bil v Trzinu, pa s protioklepnimi raketometi Armbrust.

Za pogajalce z blokiranimi vojaki JLA so bili določeni načelnik 55. ObmŠTO stotnik Bojan Končan, major Anton Železnik in stotnik Edvard Golob.

---

⁹ Bojno vozilo BVP M-80A ima tričlansko stalno posadko in sedem pehotnih vojakov v zadnjem delu.

¹⁰ Ladislav Gjergjek: *Vojaški spopad v Trzinu leta 1991* (Ljubljana, 2007), 30–32.

Vse določene tri enote TO so se zbrale ob 12. 30 na dvorišču tovarne LEK pri Zgornjih Jaršah, o prihodu na zborna mesto je stotnik Bojan Končan poročal poveljniku stotniku Marjanu Mahničju, ki mu je takrat tudi odobril uporabo dveh protioklepnih raketometov Armbrust. Izpred tovarne Lek v Zgornjih Jaršah so se vse tri enote odpeljale na dvorišče osnovno šole v Trzinu, kjer so se izkrcali iz vozil. Stotnik Bojan Končan je poveljnikom razdelil naloge, nato so vse tri enote odšle na svoje določene položaje.

Diverzantski vod TO Kamnik je zasedel položaje ob železniški progi Ljubljana – Kamnik na južni strani blokiranih vozil JLA. Proti diverzantski vod TO Kamnik je zasedel položaje pod vznožjem hriba Onger (378m) severno od Trzina. Vod Zaščitne čete TO Domžale pa je zasedel položaje pri severno-vzhodno pri osnovni šoli Trzin. Vse tri enote so bile na položajih okoli 13. ure, tam pa niso imele več zveze s poveljstvom ali medsebojne zveze, ker so bili brez radijskih postaj.

Takoj po obkolitvi vozil JLA je stotnik Bojan Končan odšel na pogajanja s kapetanom Radetom Popovičem in majorjem Franetom Radobuljcem, ki sta bila poveljujoča častnika JLA. Oba sta bila zelo živčna, kapetan KOS Rade Popović pa tudi nadut in odločen. Pri pogajanjih je bil občasno prisoten tudi poveljnik 3. voda mehanizirane čete višji vodnik Tomislav Bakračević, ki se prav tako obnašal vzvišeno in odločno. Kapetan Rade Popović je odločno zavrnil predajo, predlagal pa je umik vozil s cestišča, češ da bi tako sprostili cesto. Ponujeno mu je bilo, da se lahko umakne le, če vojaki izročijo osebno oborožitev s strelivom ter če izročijo strelivo za topove 20 mm na bojnih vozilih BVP M-80A. To je kapetan Rade Popović zavrnil in prek radijske zveze o vsem obvestil poveljnika 1. oklepne brigade, ki je ob 13. 30 od poveljnika 14. korpusa prvič zahteval uporabo helikopterskega desanta za deblokiranje bojnih vozil v Trzinu.

Približno v tem času je tudi poveljnik RŠTO polkovnik Janez Slapar od poveljnika 5. PŠTO podpolkovnika Mihe Butare zahteval, naj v obkolitev v Trzinu vključi tudi enoto Specialne enote milice pod poveljnikom inšpektorjem Vinkom Beznikom. Ob približno 14. 20 je okoli 20 pripadnikov SEM pod poveljstvom inšpektorja Vinka Beznika brez najave prišlo na območje Trzina. O prihodu pripadnikov SEM pa pred tem niso obvestili poveljujočega stotnika Bojana Končana in seveda tudi ostalih pripadnikov enot TO na tem območju. Zato so bili pripadniki TO presenečeni, ker pa se je stotnik Bojan Končan poznal s inšpektorjem Vinkom Beznikom, je stotnik Končan pritekkel do inšpektorja Beznika in vzpostavil stik. Nato ga je seznanil s položajem enot TO in razmerami v blokadi. Inšpektor Vinko Beznik je nato razporedil približno 20 svojih miličnikov, oboroženih s pehotnim in protioklepnim orožjem, na položaje Proti diverzantskega voda TO Kamnik neposredno ob cesti severno zahodno od blokade ter na položaje južno od blokade. Po dogovoru s pripadniki SEM so se pripadniki proti diverzantskega voda umaknili nekoliko nazaj med hiše. Stotnik Bojan Končan se je skupaj s inšpektorjem Vinkom Beznikom ponovno pogajal s kapetanom Radetom Popovičem, in čeprav sta bila kapetan Popović in inšpektor Beznik znanca, ga nista uspela prepričati v predajo.

Ob približno 14.50 se je v bližino blokade spustil helikopter SA 341 (Soko H.42) „Gazela“, ki je obkoljenim vojakom JLA pripeljal hrano in vodo. Ker je bil neoborožen, so mu pripadniki TO in SEM dovolili pristati, čeprav sta se bila v njem tudi častnik in podčastnik JLA, ki sta imela nalogo izvidovanja. Helikopter je čez nekaj minut odletel, položaj pa je postajal vedno bolj napet, saj ni bilo videti, da bi se vojaki JLA hoteli predati. Inšpektor Vinko Beznik in stotnik Bojan Končan sta se začela dogovarjati o napadu, ki naj bi ga naredili tako, da bi pripadniki TO s protioklepnim raketometom Armbrust uničili prvo bojno vozilo, pripadniki SEM pa bi uničili zadnja dva bojna vozila in malo poveljniško vozilo. Poveljnik enote SEM inšpektor Vinko Beznik je med tem prek radijske zveze dobil obvestilo, da JLA pripravlja desant za osvoboditev obkoljenih vojakov, ki naj bi ga izvedli pripadniki diverzantskega odreda¹¹ s helikopterji Mi-8. S tem je seznanil stotnika Bojana Končana, ki je odšel do stotnika Radeta Popovića in mu dejal, da bodo v primeru prihoda helikopterjev pripadniki TO začeli streljati, ta pa se je pretvarjal, da o prihodu helikopterjev ne ve nič. Inšpektor Vinko Beznik je nato prek radijske zveze dobil ukaz, da naj strelja in uniči vozilo za zveze. S tem je seznanil tudi stotnika Radeta Popovića, vendar zaradi nadaljevanj pogajanj do niso izvršili tega ukaza.

Ob približno 17. 45 so nad Trzinom zakrožili trije helikopterji JLA, ki so nato odleteli proti Ljubljani. Ker so v Diverzantskem vodu TO Kamnik zaslutili, da bi se v primeru helikopterskega desanta na njivah vzhodno od Trzina znašli med obkoljenimi vojaki JLA in desantom, se polovico pripadnikov umaknili bolj jugo - vzhodno od Trzina. Diverzantski vod TO Kamnik je tudi prevzel nalogo boja proti predvidenemu helikopterskemu desantu, kar sta se dogovorila tudi stotnik Bojan Končan ter namestnik poveljnika enote SEM, ki je nadomestil inšpektorja Vinka Beznika, ki je moral oditi na novo nalogo. Novo nalogo in položaje je poveljniku Diverzantskega voda TO Kamnik določil stotnik Bojan Končan. Ob približno 18.30 so ponovno prileteli trije helikopterji. Kmalu nato sta se ob 18.38 dva helikopterja Mi -8 spustila na njive med Trzinom in Depalo vasjo približno 250 metrov za železniško progo. Iz helikopterjev se je izkrcalo 27 pripadnikov diverzantskega odreda JLA, ki jim je poveljeval kapetan Duško Popović. Kmalu nato je prišlo do streljanja med pripadniki diverzantskega odreda JLA in pripadniki TO.

Stotnik Bojan Končan je ukazal vojaku Dušanu Mihaliču iz protioklepne voda 2. jurišnega odreda TO naj s protioklepnim raketometom Armbrust strelja na helikopter. Prvi Armbrust, ki ga je vzel Dušan Mihalič, se ni hotel sprožiti, zato je vzel drugega in z njim ustrelil proti helikopterju, vendar je izstrelek zadel ob veje in predčasno eksplodiral. Helikopterje so začeli obstreljevati tudi s pehotnim orožjem, zato sta oba helikopterja hitro odletela. Vnel se je splošen spopad med pripadniki TO in SEM ter vojaki JLA v blokiranih bojnih vozilih in

---

¹¹ „Specienci“ oziroma diverzanti, ki so prišli nekaj dni pred tem v Slovenijo prišli iz Skopja, so bili pripadniki Diverzantskega odreda 3. vojne oblasti JLA iz Skopja.

vojaki diverzantskega odreda. Vojaki JLA iz diverzantskega odreda so se poskušali prebiti do obkoljenih vojakov v bojnih vozilih, ki so tudi začeli streljati iz vozil. Med močnim ognjem so se pripadniki Diverzantskega voda TO začeli umikati proti staremu delu Trzina, med umikom je bil ob 18.45 smrtno zadet pripadnik Diverzantskega voda TO Kamnik Edvard Peperko. Stotnik Bojan Končan in Dušan Mihalič sta ste umaknila v hišo ob cesti za železniško progo, kjer sta s podstrešja „uspešno odbijala napade“. Vrata hiše pa je varoval sin lastnika hiše, ki mu je stotnik Bojan Končan dal svojo avtomatsko pištolo.

Pred desantom se je čez cesto umaknila tudi skupina pripadnikov SEM na južni strani blokade, ki se je znašla v navskrižnem ognju. Proti vrhu hriba Onger so se umaknili tudi pripadniki Proti diverzantskega voda TO Kamnik, ker so pričakovali nov desant in obkolitev, nato pa se kmalu vrnili na kraj spopada. V pričakovanju novega desanta so se proti hribu Onger umikali tudi pripadniki voda zaščitne čete TO Domžale.

Med vojaki JLA v obkoljenih bojnih vozilih in pripadniki TO in milice v Trzinu se je medtem vnel splošni spopad. Iz bojnih vozil BVP M-80A so s topom 20 mm streljali po okolici in med drugim zažgali vozila v barikadi. Na prvo bojno vozilo BVP M-80A je pripadnik SEM izstrelil dva raketomete Armbrust in ga uničil. Pri tem sta bila mrtva dva vojaka JLA, tretji vojak pa je bil ubit med streljanjem, ko je skočil iz vozila. Drugi BVP M-80A se je poskušal premakniti, a je kmalu zapeljal na betonsko ploščo greznice, ki se je vdrla, tako da je vozilo obstalo. Po dveh uspešnih zadetkih iz „Armbrustov“ v bojno vozilo in streljanju je bilo poškodovano tudi malo poveljniško vozilo. Še en vojak JLA je bil ubit med streljanjem, ko je poskušali priti od bojnih vozil do diverzantskega odreda JLA. Vojaki JLA so se začeli predajati, prvi se je predal ob 19.24, nato so se začeli predajati tudi ostali, spopad pa je bil končan ob 19.38. Vojaki diverzantskega odreda JLA so se začeli umikati proti Depali vasi, tako da je streljanje dokončno potihnilo okoli 20.30 ure. Iz Trzina so se po končanih spopadih umaknili tudi pripadniki SEM in vojaki Proti diverzantskega voda TO Kamnik, stotnik Bojan Končan je odšel v 55. ObmŠTO poročat o dogodkih v Trzinu.

Zajete vojake JLA je s seboj odpeljala SEM, razen štirih vojakov, ki so jih v naglici pustili v Trzinu. Te štiri vojake JLA so nato domačini sami odpeljali na postajo milice v Črnuče. V Trzinu je ostal le vod Zaščitne čete TO Domžale, ki se je razporedil na nove položaje na obrobje hriba Onger. Iz 55. ObmŠTO pa so na območje Trzina poslali še Jurišni odred TO Kamnik. Poveljnik voda Zaščitne čete TO Domžale stotnik Janez Gregorič je še s štirimi pripadniki TO začel pregledovati bojišče in pobirati orožje pri dveh zajetih bojnih vozilih. Pri tem je naletel še na tretji BVP M-80A, v katerem je bil poveljnik mehaniziranega voda višji vodnik Tomislav Bakračević in devet vojakov. Bojno vozilo s celotno posadko je po spopadu neopazeno ostalo v Trzinu in čakalo nadaljnji razplet dogodkov. Domačini v Trzinu so to opazili in sporočil naprej, tako da je bil o bojnem vozilu obveščen tudi 5. PŠTO, kjer so ukazali 55. ObmŠTO zajetje bojnega vozila in vojakov. Proti Trzinu je nato odšel Jurišni odred TO Kamnik, ki naj bi nada-

ljeval boj proti oklepnim vozilom in novim napadi JLA. Poveljnik voda Zaščitne čete TO Domžale stotnik Janez Gregorič se je ob navzočnosti domačina Jakoba Franjiča začel pogajati z vojniki v vozilu. Kmalu nato se v Trzin iz 55. ObmŠTO Domžale vrnil stotnik Bojan Končan, ki je dobil nalogo, da poskrbi za štiri ujetе vojake, ki jih je tam pustila SEM in so jih medtem že odpeljali domačini. Stotnik Janez Gregorič se je, ker ni vedel kdo prihaja, takrat umaknil stran od bojnega vozila. Ko so stotnik Bojan Končan, stotnik Edvard Golob, Dušan Mihalič in Dominik Koritnik približali bojnemu vozilu, so iz vozila izstrelili rafal. Tudi oni so ugotovili, da je v bojnem vozilu posadka, ki se še ni predala, o tem pa jih še ni obvestil nihče, prav tako pa niso vedeli niti za prejšnja pogajanja s stotnika Janeza Gregoriča s posadko vozila. Stotnik Bojan Končan je začel nova pogajanja s posadko vozila, kmalu pa sta se ponovno pridružila tudi stotnik Janez Gregorič in Jakob Franjič, ter še nekaj drugih pripadnikov TO in domačinov. Posadki so prinesli hrano in vodo ter jo prepričali, da nima smisla vztrajati. Približno ob 22.30 se je predal še tretji BVP M-80A s poveljnikom 3. voda mehanizirane čete višjim vodnikom Tomislavom Bakračevičem in devetimi vojniki.

Vojaki diverzantskega odreda JLA so se medtem zatekli v hišo Staneta Koritnika pri Depali vasi. Med umikanjem so zajeli tri talce, Iztoka Seničarja, Vlada Seničarja in Camara Jantulaja, ki so izstopili iz vlaka v Trzinu. Iztok Seničar in Camar Jantulaj sta morala poskrbeti za mrtvega in ranjenega vojaka, ki ga je nato odpeljal rešilni avtomobil, ki so ga poklicali. Iztoka Seničarja in Camara Jantulaja so nato izpustili, Vlada Seničarja pa odvedli s seboj. Rešitev talcev je od poveljnika 5. PŠTO Mihe Butare zahteval tudi Miha Brejc iz varnostno informativne službe. Vojaki diverzantskega odreda JLA so nato do 4. ure zjutraj ostali v hiši Staneta Koritnika, ki so jo razdejali in oropali, nato pa so se razdelili na tri skupine in se skrili v gozdu v okolici hiše. Skupine so se nato ponovno združile, medtem pa se je Vladu Seničarju uspelo rešiti. Vse vojake diverzantskega odreda so nato obkolili miličniki SEM, ki so z njimi začeli pogajanja. Med tem so vojake diverzantskega odred iskali helikopterji JLA, vendar jih niso uspeli pobrati. Okoli 11.30 se je vseh 26 vojakov diverzantskega odreda pod poveljstvom kapetana Duška Popovića predalo SEM.¹²

V spopadu je umrl pripadnik TO Edvard Peperko ter vojaki JLA iz 1. oklepne brigade: Slobodan Stojkovič, Ratko Jovanović, Dušan Peno in Domagoj Sotinac. V Klinični center v Ljubljani je bilo nato prepeljano 17 ranjencev, od tega 8 pripadnikov TO, med katerimi je bil huje ranjen v glavo Aleš Kodra, en pripadnik SEM, dva civilista ter šest vojakov JLA. Eden od ranjencev je nato po devetih dneh umrl v kliničnem centru.¹³

---

¹² Ladislav Gjergjek: *Vojaški spopad v Trzinu leta 1991* (Ljubljana, 2007), 35–52; Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 24–30.

¹³ Ladislav Gjergjek: *Vojaški spopad v Trzinu leta 1991* (Ljubljana, 2007), 52–53; Matjaž Veselko: *Kirurška oskrba poškodovanih v spopadu v Trzinu in poškodovance, oskrbljenih v UKC Ljubljana med junijsko vojno* (Ljubljana, 1992), 104–110.

O samem spopadu so v 55. ObmŠTO napisali: „Pogajanja so potekala organizirano in dokaj strokovno. Razmerje sil je bilo v korist nasprotnika. Odborena količina protioklepni sredstev (2 Armbrusta) proti trem OT in vozilu za zveze je bila nerealna. Do prihoda pripadnikov SEM smo bili brez vsakršne zveze in podatkov o namerah nasprotnika. Šele po prihodu pripadnikov SEM smo začeli dobivati podatke o prihodu nasprotnikovih helikopterjev, za obrambo in notranje zadeve kar je bistveno pripomoglo k našim odločitvam in ukrepanju. Vodenje naših enot je bilo organizirano na osebnih kontaktih med poveljniki enot in NŠ 55. ObmŠTO, ki je koordiniral potek akcije s poveljnikom SEM, kar pa je bilo zelo naporno, saj se je sama taktika uporabe naših enot menjala iz minute v minuto.“¹⁴

Blokada Ljubljane in vojašnic v Ljubljanski pokrajini TO

Nemudoma po odhodu tankov iz vrhniške vojašnice so pripadniki Teritorialne obrambe in milice s pomočjo civilnih republiških ustanov začeli s postavljanjem barikad, s katerimi so hoteli preprečiti napredovanje tankov, predvsem pa vdor tankov v središče Ljubljane. Že 27. junija 1991 je bilo postavljenih 59 blokad na vpadnicah v Ljubljano ali pa v središču mesta, kjer so barikade postavili predvsem okoli pomembnih objektov, kot so Predsedstvo Republike Slovenije in vladna palača, Radio-televizije Slovenije in Cankarjevega doma, v katerem je bila po 29. juniju 1991 tudi Republiška koordinacija. Barikade so sestavili iz priročnih sredstev, predvsem iz tovornjakov, avtobusov, gradbene mehanizacije in osebnih vozil. Pripadniki TO so minirali devet barikad, pomagali pa so si tudi s plinskimi jeklenkami in peskom, ki so jih namestili v barikade. Kmalu po postavitvi barikad so se pojavile težave z zasebnimi lastniki vozil v barikadah, še večje težave pa so začeli povzročati vozniki tovornjakov iz tujine in drugih republik bivše Jugoslavije. Največ tovornjakov je ostalo na Dolenjski cesti, voznikom pa je bilo treba zagotoviti hrano ali jih oddaljiti iz barikad. Po nekaj dneh so iz barikad začeli umikati tuja vozila ter vozila z živino in nevarnimi snovmi. Vozila v barikadah so tudi začeli nadomeščati s kovinskimi španskimi jezdecami in betonskimi tetraedri. Barikade so iz ljubljanskih vpadnic začeli umikati med 8. in 10. julijem 1991, ko so z barikadami pustili zavarovano le središče Ljubljane s Predsedstvom republike Slovenije in vlado.¹⁵

Najpomembnejše vojašnice in smer proti Vrhniki so varovale enote 5. PŠTO. Kot največjo nevarnost za Ljubljano so ocenili vojašnico Boris Kidrič v Šentvidu. V njej je bilo poveljstvo 14. proletarske motorizirane brigade (s 1. bataljonom ter mešanim artilerijskim divizionom), 289. bataljon vojne policije z oklepnimi vozili BOV-VP in vojaki Diverzantskega odreda GŠ JLA. V vojašnici

---

¹⁴ Vojaški muzej Slovenske vojske, zbirka arhivalij, fond Obrambna vojna 1991, škatla 9 (dalje: VMSV, ZA, fond 1991): Analiza bojnega delovanja TO 55. ObmŠTO Domžale v času od 26. 6 do 15. 7. 1991, poročilo 55. ObmŠTO za 5. PŠTO št. 804-03/36-91 z dne 17. 7. 1991.

¹⁵ Janez Švajncar: *Obranili domovino* (Ljubljana, 1993), 119.

je bilo poleg težke oborožitve mešanega artilerijskega diviziona (devet havbic 105 mm, devet havbic 155 mm, minometi 120 mm) tudi ogromno težkega orožja iz velikih skladiščnih prostorov, ki so bili v sklopu vojašnice.

Ob začetku vojne so se vojaki pod poveljstvom polkovnika Tomislava Šipčiča začeli pospešeno utrjevati v vojašnici in pripravljati obrambne položaje, težko orožje pa so razmestili na položajih znotraj vojašnice. Prvi dan vojne je polkovnik Tomislav Šipčič po telefonu zagrozil predsedniku Izvršnega sveta občine Šiška Petru Zuletu, da bo v primeru kakršnega koli napada na vojašnico odgovoril z vso razpoložljivo močjo. Polkovnik Šipčič je grozil, da bo v primeru napada na vojašnice streljal iz vsega artilerijskega orožja, ki je že namerjeno na Predsedstvo in Izvršni svet republike Slovenije ter zgradbo skupščine, prav tako pa bo streljal na ljubljansko plinarno, naprave ljubljanskega vodovoda, transformatorske postaje, Kemično tovarno Moste ter tovarni Color v Medvodah in Belinka v Dolu.

Grožnje polkovnika Tomislava Šipčiča je predsednik Izvršnega sveta občine Šiška Peter Zule takoj posredoval načelniku štaba 51. ObmŠTO majorju Franciju Kunovarju. Poleg napada z težkim orožjem je grozila tudi nevarnost izpada oklepnih vozil iz motorizirane brigade ter vojakov vojne policije JLA iz vojašnice Borisa Kidriča proti centru Ljubljane. Zaradi pomembnosti blokade vojašnice Borisa Kidriča in razbremenitve 51. ObmŠTO je bilo ustanovljeno operativno poveljstvo¹⁶ za blokado vojašnice, ki mu je poveljeval Brane Podgoršek, poveljnik 2. Odreda TO ki je izvajal neposredno blokado vojašnice.¹⁷

Veliko nevarnost za Ljubljano je bila tudi vojašnica „Bratstvo in enotnost“ v Mostah, kjer je bil nameščen 635. lahki protiletalski polk in druge enote, ki bi ravno tako lahko delovale po Ljubljani. Operativno poveljstvo nad enotami TO na območju ljubljanskih Most je prevzel Neven Borak, ki je bil sicer poveljnik 1. odreda TO.

V blokado vojašnice „Bratstvo in enotnost“ so bile takoj po začetku spopadov poslane enote 5. PŠTO, ki so se že pred začetkom spopadov usposabljevale v bližini vojašnice, nato pa se premaknile na bojne položaje in zavarovale vojašnico in širšo okolico vojašnice. Enote TO so zavarovale predvsem smeri proti zahodu v notranjost Ljubljane ter prometnice proti severu, kamor bil lahko enote JLA odšle na pomoč proti Brniku.¹⁸

Enote 51. ObmŠTO so skupaj s pripadniki milice zavarovale tudi ostale vojašnice in objekte JLA v Ljubljani. Del enot je nadziral predvsem vojašnico „Ljubo Šercer“ na takratni Titovi cesti, vojašnico „4. julij“ na Metelkovi cesti in „Maršal Tito“ na Roški cesti, del enot pa je bil v pripravljenosti za hitro posredo-

---

¹⁶ Operativna poveljstva so bila oblikovana pri vseh blokadah vojašnic.

¹⁷ Janez Švajncer: *Obranili domovino* (Ljubljana, 1993), 118; Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 39–41.

¹⁸ Janez Švajncer: *Obranili domovino* (Ljubljana, 1993), 118; Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 41.

vanje. Velik del enot 51. ObmŠTO je bil razporejen tudi na območju Viča, kjer je varoval smer iz Vrhnikke proti Ljubljani, kjer je bilo pričakovati morebiten nov prodor enot 1. oklepne brigade JLA. Tako so bile na območju Brezovice oziroma križišča pri „Paviljonu“ razmeščene naslednje enote 51. ObmŠTO. Na širšem območju Tržaške ceste in na območju Kosez, Rožne doline in Živalskega vrta je bil razmeščen 3. odred TO ki je varoval smer proti centru do zgradbe občine Vič na začetku Tržaške ceste. Za zaščito, zveze in preskrbo so bile na območju Viča oziroma na Tbilisijski cesti razmeščeni še Izvidniški oddelek TO Vič, Zaščitna četa TO Vič, Oddelek za zveze TO Vi in Zaledni oddelke TO Vič. Blokade proti Vrhnikki so enote 51. ObmŠTO zavarovale tudi s protioklepniimi minami in drugimi minsko-eksplozivnimi sredstvi, tudi z jeklenkami plina.¹⁹

Ko so bile vse ljubljanske vojašnice in vojaški objekti nadzorovani in blokirani, so v 5. PŠTO dobili ukaz o napadu na vse ljubljanske vojašnice. Poveljnik RŠTO polkovnik Janez Slapar je 28. junija 1991 prek telefonske zveze sporočil poveljniku 5. PŠTO podpolkovniku Mihi Butari, naj enote 5. PŠTO napadejo vse vojašnice v Ljubljani in na Vrhnikki, „da se bo streljalo in pokalo.“ Podpolkovnik Miha Butara je ukaz zavrnil²⁰ in zahteval pisni ukaz, ki pa ga nikoli ni dobil. Poveljnik RŠTO polkovnik Janez Slapar je nato ukaz o napadu na ljubljanske in vrhniške vojašnice mimo poveljstva 5. PŠTO pošiljal v enote 5. PŠTO, pri čemur je uporabljal šifro „Sonce“, ki je bila tajno ime poveljnika 5. PŠTO podpolkovnika Mihe Butare. Enote, ki so dobile ta ukaz, ga niso izvršile.²¹

Do smrtne žrtve pri barikadah pa je prišlo na Aškerčevi ulici pri Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer so varovali Predsedstvo RS v Cankarjevemu domu. Miličniki so tam 30. junija 1991 ob 00.22 uri ustavili vozilo Zastava 101. Ko se je vozilo ustavilo, je voznik začel streljati in je s strelji ubil miličnika Stanka Straška. Voznik, ki je bil pripadnik 30. razvojne skupine TO, je nato pobegnil po takratni Titovi cesti proti Bežigradu, kjer so ga poskušali ustaviti in je bil med streljanjem ubit.²²

¹⁹ Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 39–41; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Prehrana (namestitvev) enot 51. ObmŠTO na dan 30. 6. 1991 ob 22.00. dokument 51. ObmŠTO, 30. 6. 1991.

²⁰ Polkovnik Janez Slapar navaja, da ni šlo za ukaz za napad temveč za ukaz za priprave za napad in da podpolkovnik Miha Butara ukaza ni zavrnil oziroma odklonil, temveč da ga ni izvršil. Janez Slapar: „Za poštenost in resničnost“ v: *Vojnozgodovinski zbornik št.8/2002*, (Logatec, 2002) 4–6.

²¹ Poveljnik Odreda 1. partizanske brigade TO stotnik Neven Borak, ki je s svojo enoto izvajal blokado vojašnice „Bratstvo in enotnost“ v Mostah, tudi ni hotel izvršiti ukaza. Za katerega je misli, da prihaja neposredno od poveljnika 5. PŠTO in se je nato povezal s poveljstvom 5. PŠTO. Podpolkovnik Miha Butara je stotniku Nevenu Boraku pojasnil, da tega ukaza ni izdal on in obvestil tudi vse ostale poveljnike, naj ukaza ne upoštevajo, ter da lahko bojna dejstva izvajajo le po ukazu poveljnika 5. PŠTO ali če so neposredno napadeni strani JLA. Sanja Remškar: *Občina Vrhnikka v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 86–87; Miha Butara: *Zgrozil sem se ob ukazu*, v: *Slovenska panorama* (Ljubljana, 14. 6. 2000), 5–6.

²² Biserka Debeljak: *Muzej organov za notranje zadeve* (Ljubljana, 2006), 249; Miha Butara, ustna izjava.

Vojašnice v Ljubljani so ostale pod nadzorom tudi po prekinitvi ognja 3. julija 1991 in 51. ObmŠTO so 6. in 7. julija 1991 vpoklicali in oblikovali celotno 1., 2. in 3. partizansko brigado TO 51. ObmŠTO, ki so prevzemale varovanje ljubljanskih vojašnic.

Po izpadu tankov 1. oklepne brigade JLA so dodatno zavarovali tudi vojašnico „Ivan Cankar“. Po Vrhniki so postavili barikade, s katerimi so zaprli vse možne smeri izhoda oklepnih vozil iz Vojašnice. Največjo blokado so postavili pri križišču dovoza z avtocesto pri bencinski črpalki, v njej je bilo več tovornjakov, avtobusov in drugih vozil. V sami Vrhniki so barikade postavili še pri Gasilskem domu, ob vojašnici na Robovi cesti, na Betajnovi in pri Skupščini občine Vrhnika. Zunaj Vrhnike pa so barikade postavili na mostu čez Ljubljanico proti Verdu in v Verdu pri mostu čez Ljubijo ter v Bistri (da preprečijo dostop do skladišča v Borovnici), pri nadvozu nad avtocesto pri Sinji Gorici in na začetku klanca proti Logatcu. Vse barikade so nato minirali, minirali pa so tudi kolovoz med Tunjščico in Podlipščico, po kateremu se je zjutraj v vojašnico vrnil tank M-84, ki se je pokvaril pri Brezovici. Dopoldne pa sta po tej poti krenila tudi tank za izvleko TZI in tank M-84, ki sta verjetno hotela do okvarjenega tanka M-84 na avtocesti pri Brezovici. Tank za izvleko je kmalu nato zapeljal na mino, ki mu je uničila gosenico. Oba tanka so pozivali k predaji, vendar so vojaki JLA čez noč tank popravili, nato sta se oba tanka naslednji dan vrnila v vojašnico. Poleg blokade je Skupščina občina Vrhnika takoj prvi dan sprejela tudi sklepe, da se vrhniškimi vojašnicam prekine dobavo vode in elektrike ter uporabo telefona ter prepove dostavo hrane do vojašnic. Vojašnici „Ivan Cankar“ so tudi odrekli pravico do imena Ivan Cankar. Medtem ko so vodo vojašnici Ivana Cankarja hitro uspešno odklopili, so vodovodni jašek do vojašnice „Ignaca Voljča“ vojaki JLA nato zavarovali in preprečili zaprtje vode. Ker so z zaprtjem vode vojašnici „Ivana Cankarja“ zaprli tudi vodo večjemu delu Vrhnike, so nato vodo priklopili nazaj.²³

Tanki iz vojašnice „Ivan Cankar“ so že prvi dan vojne tudi zasedli vrh Sv. Trojice nad Vrhniko, od koder so imeli pregled nad mestom. Četa desetih tankov M-84 je po vzpetini zavzela obrambne položaje in imela pregled nad celotnim področjem. Republiška koordinacije je zahtevala napad na tanke, vendar so iz 53. ObmŠTO in 5. PŠTO možnost napada zavrnil, saj zaradi prevelike razdalje in neprimerne terena niso mogli učinkovito napasti tankov. O možnosti napada na Vrhniko s položajev na Sv. Trojici pa so razmišljali tudi v 1. oklepni brigadi. S tanki so hoteli streljati na zgradbo občine Vrhnika, vendar so si premislili, ker bi s tem porušili več zgradb in bi bile v nevarnosti tudi družine častnikov JLA. Oziroma kot so zapisali v sami 1. oklepni brigadi: „V konzultaciji ožjega dela poveljstva brigade smo prišli do zaključka, da tako rušenje objektov na Vrhniki lahko negativno vpliva na starešinsko sestavo, ker je bilo ta čas v stanovanjih

---

²³ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 73–76.

okoli 300 članov naših družin. Bilo bi dosti bolj učinkovito, če bi z enim bataljonom šli v Vrhniko in zavzeli vse pomembne objekte ter zaščitili naše družine.“²⁴

Takoj po začetku spopadov je bila obkoljena tudi vojašnica oziramo skladišče v Grosupljem, ki so jo obkolile enote 57. ObmŠTO. Poleg blokade vojašnice v Grosupljem so enote 57. ObmŠTO tudi zavarovale vse prometnice in pomembne smeri na svojem območju. To so bile predvsem smeri Grosuplje–Ljubljana in Litija–Ljubljana ter druge smeri. Glavni namen zavarovanja smeri proti Ljubljani je bil zaustavitev enot JLA obkoljenih na Medvedjeku, če bi jim tam uspelo prebiti blokado. V tem primeru so bile enote 57. ObmŠTO pripravljene preprečiti nadaljnje prodiranje v smeri Ivančna Gorica–Grosuplje–Škofljica. Namen nadzora in varovanja ozemlja je bila tudi preprečitev morebitnega prodora enot JLA iz Vrhnike proti Grosupljemu. Vojašnica v Grosupljem je bila ves čas blokirana in pod nadzorom enot 57. ObmŠTO. Narejen je bil sicer načrt za napad na vojašnico, vendar zaradi nevarnosti razstrelitve skladišč z velikimi količinami orožja in minsko-eksplozivnih sredstev do napada ni prišlo oziroma je bil ukaz za napad preklican. Na obkoljene častnike in vojake JLA v vojašnici Grosuplje so ves čas pritiskali z raznimi sredstvi in jim prekinjali dobavo hrane in elektrike. Poveljnik 57. ObmŠTO Miloš Šonc je bil ves čas v stikih s poveljnikom vojašnice, med vojaki so ves čas na razne načine poskušali ustvariti preplah in padec bojne zavesti. Tako je v dneh obkolitve iz vojašnice v Grosupljem pobegnilo 18 vojakov JLA, ki so se predali enotam 57. ObmŠTO.²⁵

Zavzetje skladišča pri Borovnici

Poleg vasi Brezovica pri Borovnici je imela JLA večje skladišče orožja, streliva, minsko-eksplozivnih sredstev in druge vojaške opreme. Varovala ga je 1. oklepna brigada z Vrhnike, v skladišču pa je bilo orožje, strelivo, oprema tako za enote JLA, predvsem za 1. oklepno brigado in za oborožitev lahke divizije JLA, kot tudi orožje slovenske TO. Poleg skladišča je imela JLA tu tudi farmo prašičev. Skladišče je varovalo 34 vojakov pod poveljstvom častnika JLA, za varovanje so imeli tudi sedem psov.

Skladišče pri Borovnici je dopoldne 28. junija 1991 opazoval 2. izvidniški vod 30. razvojne skupine TO pod poveljstvom Roka Hrovatina. V 2. izvidniškem vodu so se samostojno odločili za akcijo in med opazovanjem so zajeli dva vojaka iz skladišča, ki sta se oblečena v civilne obleke odpravila proti Borovnici. Odpeljali so ju na zaslišanje, kjer sta se predstavila kot vojak in desetar, ter pove-

---

²⁴ Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 36–37; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Izvajanje b/d 1. okbr – analiza, Komanda 1.okbr, št. 1206-1, 13. 8. 1991.

²⁵ VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Analiza bojnega delovanja TO 57. ObmŠTO Grosuplje v času od 26. 6 do 15. 7. 1991, poročilo 57. ObmŠTO za 5. PŠTO; Miloš Šonc: „Delovanje v 57. Območnem štabu za Teritorialno obrambo (ObmŠTO) Grosuplje v času osamosvojitvene vojne 1991“.v: *Zbornik ZVVS – Grosuplje*, (Grosuplje, 2006), 23–26.

dala kakšno je stanje in koliko je vojakov v skladišču. Zagrozili so jima, naj vojake v skladišču prepričata v predajo, drugače bodo skladišče napadli in raketirali. Desetar je prosil, da ga spustijo nazaj, da prepriča vojake v predajo. Kmalu mu je to tudi uspelo in vojaki v skladišču so se brez odpora predali pripadnikom 2. izvidniškega voda 30. razvojne skupine. Med tem, ko so se vojaki predajali, je pobegnil drugi ujeti vojak, ki je bil v resnici aktivni poročnik JLA. Med pobegom je bil ranjen ter se je kasneje pri skladišču spet predal pripadnikom TO.

Tudi po zavzetju skladišča zgodaj popoldne 28. junija 1991 so s pomočjo slovenskega vojaka iz skladišča vzdrževali telefonsko zvezo z vojašnico na Vrhniki. Da je skladišče pri Borovnici zavzeto, so v 5. PŠTO izvedeli nekaj po 16. uri ter ukazali 53. ObmŠTO, da skladišče zavaruje ter prepreči morebiten prodor enot JLA do skladišča. V Republiški koordinaciji pa so v zvezi z zavzetjem ukazali, da je potrebno vsa sredstva iz skladišča odpeljati, skladišče pa pripraviti za razstrelitev. Za koordinatorja te naloge je bil določen Ludvik Zvonar, vodja uprave za zaledno oskrbo pri RSLO in predstavnik Republiške koordinacije pri 5. PŠTO, ki je odšel tudi sam v skladišče.

Kmalu po 17. uri so v skladišče prišli tovornjaki iz 5. PŠTO, ki jih je vodil pomočnik za zaledje 5. PŠTO stotnik 1. st. Miran Barborič. Nalagati so jih začeli s pomočjo pripadnikov voda delovne obveze, ki so ga mobilizirali v oddelku za ljudsko obrambo na Vrhniki, in ki so že čakali v gasilskem domu v Brezovici pri Borovnici: prvi tovornjaki, naloženi s protioklepnim in protiletalskim orožjem so proti Ljubljani odpeljali okoli 20. ure, z njimi so odpeljali tudi zajete vojake JLA. Ves tovor so morali vmes preložiti na tovornjake z večjo nosilnostjo. Tovornjaki so ostalo orožje in sredstva odpeljali na železniško postajo Moste, od koder so orožje in sredstva začeli razvažati naprej po Sloveniji, ne da bi ga uredili in popisali, čeprav je na železniški postaji Moste to zahteval tudi poveljnik 5. PŠTO podpolkovnik Miha Butara. Naložili so še nov transport tovornjakov, okoli 23. pa so dobili sporočilo, da se Borovnici približujejo tanki JLA. Takrat so odpeljali naložene tovornjake, umaknilo se je tudi okoli 50 pripadnikov voda delovne obveze in 2. izvidniški vod 30. razvojne skupine, tako da je skladišče ostalo nezavarovano.

Zjutraj 29. junija 1991 je v skladišče prišla tudi četa iz 511. odreda TO za posebne namene pod poveljstvom Janeza Čerina, ki je prevzela varovanje. S to enoto s prejšnji večer okrepili zavarovanje smeri Borovnica – Vrhnika in Borovnica – Ljubljana, ko so pričakovali prihoda enot JLA. Po prihodu je Janez Čerin zavaroval skladišče in začel z nadzorom širšega območja okrog skladišča. Razmere v skladišču so bile neurejene, kljub temu pa so še ta dan in naslednje dni nadaljevali z nalaganjem tovornjakov in odvažanjem orožja in drugih sredstev iz skladišča. Skladišče je bilo varovano do 2. julija 1991, ko je iz 5. PŠTO prišel ukaz, da mora četa 511. odreda TO oditi na Vrhniko in pomagati 53. ObmŠTO pri zaustavitvi izpada tankov iz vojašnice Ivana Cankarja in novih napadov JLA. V skladišče so se vrnili šele naslednji dan, med tem pa naj bi na skladišče pazili le pripadniki Narodne zaščite. Ob prihodu v skladišče 3. julija 1991 so po priče-

vanju poveljnika Janeza Čerina naleteli na „obupno stanje“. V oddelku za ljudsko obrambo Vrhnika so nato naslednje dni pozivali okoliške prebivalce, naj vrnejo iz skladišča odvzeto orožje in sredstva. V naslednjih dneh pa so v skladišče še naprej prihajali tovornjaki iz vseh delov Slovenije, ter še naprej odvažali orožje in sredstva. Z orožjem iz skladišča pri Borovnici so okrepili enote TO iz vse Slovenije, čeprav je odvoz orožja potekal neorganizirano in brez ustreznega popisa odpeljanega orožja in sredstev. V skladišče je 6. julija 1991 pripeljala tudi kolona tovornjakov z zagrebškimi registracijami, ki so jo spremljali pripadniki TO, med njimi tudi pomočnik za zaledje iz RŠTO Anton Vereš. Ko so tovornjake naložili so odpeljali v smeri proti Ljubljani. Obsežno skladišče pri Borovnici, kjer so bila poleg orožja in opreme tudi minsko-eksplozivna sredstva in strelivo, so praznili do 14. julija 1991.²⁶

Zavzetje prisluškovalnega centra na Rožniku

Na Šišenskem hribu (429 m) na pobočju Rožnika nad Ljubljano je imela JLA prisluškovalni center oziroma center za elektronska dejstva. Namenjen je bil prisluškovanju v tujino ter opremljen z radijskimi in elektronskimi sredstvi, iz nje ga so lahko prisluškovali in ovirali tudi zvezam v notranjosti oziroma zvezam republiškega vodstva in TO. Ukaz za zavzetje prisluškovalnega centra na Rožniku je 28. junija 1991 poveljnik 5. PŠTO podpolkovnik Miha Butara posredoval načelnik varnostno obveščevalne službe Andrej Lovšin v imenu ministra za obrambo.

Nalogo zavzetja prisluškovalnega centra je zaupal stotniku 1. st. Miroslavu Debelaku in ga z ukazom seznanil približno ob 16.00 uri 28. junija 1991 ob prisotnosti predstavnika Republiške koordinacije Ludvika Zvonarja. Stotniku Miroslavu Debelaku so bila dana natančna navodila, kako zavzeti center na Rožniku brez uporabe strelnega orožja, ker niso želeli poškodovati elektronskih naprav v centru. Streljanje pa bi lahko ogrozilo tudi prebivalce Ljubljane, saj je bil prisluškovalni center na Šišenskem hribu tik nad ljubljanskimi stanovanjskimi naselji v Šiški. Orožje se bil lahko uporabilo le v skrajnem primeru, tako da bi se razstrelilo stražarnico centra.

Za nalogo je bilo določeno šest vojakov Voda vojaške policije 5. PŠTO ter dvanajst vojakov Zaščitne čete 5. PŠTO, ki jih je izbral stotnik Miroslav Debelak, preveril pa načelnik štaba 5. PŠTO stotnik Vojko Pavlin. Oboroženi so bili z avtomatskim strelnim orožjem in protioklepni raketometi Armbrust. Poleg njih je bil za nalogo določen tudi vezist iz 5. PŠTO, da bi takoj po zavzetju ocenil elektronska sredstva in njihovo nadaljnjo uporabo, ter dva pripadnika (Brane Praznik in Rajko Janša) varnostne službe, eden od njiju je bil zadolžen za snemanje dogajanja z videokamero. Med pripravami na nalogo so podrobne podatke o sta-

---

²⁶ Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Ljubljana, 1993), 49–51; Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 81–85; Janez Švajncer: *Obranili domovino* (Ljubljana, 1993), 119–121.

nju in dogajanju v centru na Rožniku dobili od civilista, ki je bil v centru zaposlen in so ga pred tem ujeli v parku Tivoli. Izvedeli so, da je vzdušje med osebjem v centru klavrno, ker se jih večina ne strinja s početjem JLA ter da bi se verjetno hitro predali. Upiral bi se verjetno lahko le poveljujoči častnik JLA in nekaj njegovih sodelavcev.

Priprave na zavzetje so bile končane okoli 18.00 ure, tako da je skupina za zavzetje približno ob 18.30 prišla pod vznožje Rožnika. Pod poveljstvom stotnika Miroslava Debelaka so začeli obkoljevati prisluškovalni center iz dveh smeri ter ga obkolili ob približno 18.50, pozorni so bili tudi, da jih iz centra niso opazili ter da jih ni opazil tudi pes, ki so ga v centru imeli za varovanje. Ko so center obkolili in nadzirali, so v center poslali civilista, da bi svoje sodelavce prepričal v predajo. Stotnik Miroslav Debelak je določil rok za predajo ob 19.07, drugače bo z raketometom Armbrust razstrelil stražarnico, katero so nadzirali tudi z ostro-strelno puško.

Kmalu za tem so se ob približno 19.00 pri vhodu v center prikazali trije vojaki v bojni opremi, ki so se želeli predati. Odšli so do stotnika Debelaka, ki jih je pozval, naj dvignejo roke, nato so jih prevzeli pripadniki TO na položajih okrog centra. Za njimi je pred vhod prišla večja skupina vojakov in civilist, ki so se prav tako želeli predati. Med njimi pa ni bilo poveljujočega častnika JLA, zato je stotnik Debelak zagrozil, da bo razstrelil zgradbo, če se ne preda še on. Vojaki JLA so ga začeli glasno nagovarjati, da naj se preda, nakar je iz zgradbe prišel še poveljujoči častnik JLA. Vse vojake so razorožili in zajeli, poveljujočega častnika JLA je razorožil sam stotnik Debelak. Nato so začeli pregledovati poslopja, pri pregledu je sodeloval tudi poveljujoči častnik JLA. Med pregledom so posumili in nato ugotovili, da je častnik JLA obotavljal s predajo zato, da je lahko nadrejenim javil, da so jih napadli, kar je nato priznal tudi častnik JLA.

V prisluškovalnem centru so zajeli 20 vojakov in poveljnikov JLA z osebno oborožitvijo in opremo. Dogajanje so ves čas snemali z videokamero. Vojake so odpeljali v 5. PŠTO, kjer so jih zaslišali, iz centra so odpeljali tudi 3 radijske sprejemnike, spektralni analizator, dva kratkovalovna sprejemnika ter nekaj druge opreme. V 5. PŠTO so med tem dobili zahtevo namestnika načelnika RŠTO podpolkovnika Daniela Kuzme, naj se skupina umakne z Rožnika, češ da tja prihajajo „specialci JLA“, ki naj bi jih poklali z noži, ter da je v prisluškovalni center poslana tudi enota SEM pod poveljstvom Vinka Beznika. Skupina pod vodstvom stotnika Miroslava Debelaka se je zato nekaj po 21. uri dokončno umaknila z Rožnika, čeprav je obstajala nevarnost, da se v nastajajočem mraku srečajo s prihajajočimi pripadniki SEM, za katere tudi niso vedeli, po kateri poti bodo šli do prisluškovalnega centra na Šišenskem hribu na Rožniku. V izpraznjeni prisluškovalni center so nato ponoči prišli pripadniki SEM, ki so po zgradbah streljali in deloma uničili opremo v centru.²⁷

---

²⁷ VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Poročilo Miroslava Debelaka za 5. PŠTO, Ljubljana, 16. 7. 1991; Miro Sobočan in Miha Butara: *Segmenti iz delovanja ljubljanske TO v letu 1991* (Lju-

Poskus preboja tankov iz Vrhnike proti Logatcu in Sinji Gorici

V vojašnici Ivan Cankar je tudi po odhodu 1. oklepne bataljona ostal večji del 1. oklepne brigade, ki je 2. julija 1991 začela z novimi napadi. V 1. oklepni brigadi so dobili nalogo, da se 2. julija 1991 2. oklepni bataljon iz Vrhnike premakne do Logatca, kjer naj bi z eno četo zasedel položaje na Pustem polju pri Logatcu in z drugo v vasi Kalce. V sklopu te naloga je bil tudi premik 1. tankovske čete 3. oklepne bataljona iz Vrhnike do Sinje Gorice, kjer naj bi četa zavzela položaje pri Sinji Gorici.²⁸

Pred izpadom oklepnih enot sta ob 15.45 nad Vrhniko prileteli dve letali Mig – 21, ter začeli raketirati in obstreljevati barikade. Napadeni sta bili predvsem barikadi pri bencinski črpali na Vrhniki in barikada v Sinji Gorici. Na letali je streljala skupina za protizračno obrambo z Bevk z raketo Strela2M, vendar letal niso zadeli, s pehotnim orožjem pa so na letela streljali tudi drugi pripadniki TO. Med napadi sta letali razstrelili in zažgali tovornjake in avtobuse v barikadah, ranjeni so bili štirje domačini, ki so se po naključju nahajali v bližini barikad. Vse ranjence so po koncu napadov hitro oskrbeli in prepeljali v bolnišnico, gasilci pa so začeli z gašenjem tovornjakov in avtobusov, čeprav so bile v bližini gorečih vozil tudi protitankovske mine.²⁹

Po končanemu letalskem napadu je iz vojašnice Ivana Cankarja proti Logatcu po „tankovski cesti“ odšel 2 oklepni bataljon (20 tankov M-84 in 10 (po drugih podatkih 8) bojnih vozil BVP M-80A). Na prvo oviro je oklepna kolona naletela pri mostu čez Belo na „tankovski cesti“. Barikada, ki je bila narejena iz kupa kamenja in lažnega napisa „minirano“, je kolono zadržala za približno 20 minut, dokler ni bilo ugotovljeno, da sploh ni minirana. Med tem časom so na magistralni cesti Vrhnika – Logatec pri Cesarskem vrhu naredili barikado iz tam pripravljenih tovornjakov, bagra in drugih vozil, ter nastavili pripravljene protitankovske mine. Barikado sta branila Diverzantski vod TO Logatec in Zaščitni vod TO Logatec, razmeščena nad cesto in železniško progo. Ko so tanki pripeljali do barikade, je prvi tank ustrelil s topom v barikado, ostali tanki so začeli streljati iz mitraljezov, nakar je prvi tank še enkrat ustrelil s topom. Barikade se je nato vnela in vozila so začela goreti, razneslo je tudi nekaj protitankovskih min. Ko je barikada še gorela, je prvi tank zapeljal vanjo in jo poskušal prebiti. Ogenj je zajel gumijaste dela na tanku, zato je posadka tank začela gasiti, nato pa so ga odvlekli ven iz barikade. Na tanke so streljali tudi z ročnimi raketometi, na po-

bljana, 1993), 43–47; Andrej Jurjevič: *Naš prispevek k osamosvojitvi – Vod vojaške policije 5. PŠTO* (Ljubljana, 2006), 40–41; glej tudi: Brane Praznik: *Branilci domovine. Pripoved o teritorialcih v letu 1991* (Ljubljana 2000).

²⁸ VMŠV, ZA, fond 1991: Izvajanje b/d 1. okbr – analiza, Komanda 1. okbr, št. 1206-1, 13. 8. 1991. Verjetno so tako z 2. oklepnim bataljonom želeli zaščititi vojašnico v Logatcu, tankovske čete pa je odšla proti Sinji gorici verjetno zaradi odvrčanja pozornosti.

²⁹ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 88–89.

moč pa sta prispela tudi 42. in 43. samostojni vod iz Grčarevca ter prostovoljci, ki so bili oboroženi tudi s protiklepnimi raketometi M80 „Zolja“, ki so jih dobili iz Idrije. Po razmestitvi na položaje so ob 21.15 pripadniki TO ponovno napadli tankovsko kolono, pri čemur so poškodovali dva tanka, iz tankov pa so na njih streljali iz mitraljezov. Tanki se nato niso več približevali barikadi, naslednji dan pa so se začeli vračati v vojašnico, kamor so se vrnili do 20. ure 3. julija 1991.³⁰

Čprav so z barikado uspešno preprečili prodor tankov, so v poveljstvu 53. ObmŠTO dodali: „Splošna ugotovitev na naši strani je, da imamo premalo učinkovitih orožij za protiklepni boj, v začetku prodora smo imeli samo nekaj parov ročnih raketnih metalcev³¹ z bojnimi kompleti, saj je M-84 s temi orožji možno le delno onesposobiti za delovanje, podobno je tudi z Zoljami.“³²

Ob 17.40 je vojašnico zapustila 1. tankovska četa 3. oklepne bataljona (10 tankov M-84) in odšla proti Sinji Gorici. Zaradi izpada tankov so pripadniki TO z raketometom M80 „Zolja“ streljali tudi na poveljstvo 1. oklepne brigade v vojašnici Ivan Cankar. Iz vojašnice so odgovorili z dvema topovskima streloma proti Podčelu, izstreljenima iz tankov, razporejenih nad vojašnico proti Sveti Trojici. Tanki so streljali na barikado pri izvozu iz Vrhnikke poti Sinji Gorici in jo zažgali, med gorenjem je razneslo tudi protitankovske mine v barikadi. Poveljnik protiklepnega voda Igor Miklavčič je streljal s raketometom Armbrust na prvi tank iz nadvoza na avtocesto pri Sinji Gorici, tanki pa so začeli streljati nazaj. Tanki so nato obstali pred barikadami, nato pa se začeli ob približno 18.30 vračati proti vojašnici, ker so dobili ukaz o vrnitvi na izhodiščne položaje. Ker je bilo pričakovati nove napade JLA po Vrhnikki, je TO začela dovažati okrepitev.³³

O obeh poskusih prodora so v 53. ObmŠTO zapisali: „Glede na to, da se je na obeh straneh odpiral le manjši ogenj, v času prodora Oklepne brigade na smereh proti Ljubljani (na Vrhnikki) in Logatcu (na Pustem polju v Logatcu), ki je imel predvsem za cilj dosego cilja s čim manjšimi žrtvami, so bili ognjeni spopadi bolj opozorilnega značaja. Odločilno vlogo pri blokadah smeri so odigrale ovire-blokade, ki so omogočale realizacijo naših nalog brez izgub in poškodb ljudi na naši strani. Verjetno pa bi do izgub prišlo, če bi enote JA bile enotne in bolj udarne. Enako bi tudi naše enote odgovorile z močnejšim ognjem, kljub slabši opremljenosti in izurjenosti v začetnih bojnih dejstvih z nasprotnikom.“³⁴

---

³⁰ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 90–91; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9 : Izvajanje b/d 1. okbr – analiza, Komanda 1. okbr, št. 1206-1, 13. 8. 1991.

³¹ Mišljeni so verjetno RB M57.

³² VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Analiza bojnega delovanja TO 53. ObmŠTO Logatec v času od 26. 6 do 15. 7. 1991, poročilo 53. ObmŠTO za 5. PŠTO št. 804-03147-91 z dne 16. 7. 1991.

³³ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 91–92; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Izvajanje b/d 1. okbr – analiza, Komanda 1. okbr, št. 1206–1, 13. 8. 1991.

³⁴ VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Analiza bojnega delovanja TO 53. ObmŠTO Logatec v času od 26. 6 do 15. 7. 1991, poročilo 53. ObmŠTO za 5. PŠTO št. 804-03147-91 z dne 16. 7. 1991.

Zračna obramba v Ljubljanski pokrajini

Na območju 5. PŠTO je bilo tudi več letalskih napadov. Že prvi dan vojne 27. junija 1991 so enote protizračne obrambe, ki so bile v sklopu varovanja 510. Učnega centra TO na Igu opazovale prelet helikopterjev. Ob približno 18.30 sta nad Igom letela dva helikopterja Mi – 8, ko so nanju streljali s protiletalsko raketo Strela 2M. Po ukazu 5. PŠTO je streljal vojak Zoran Dernovšek, ukaz iz 5. PŠTO je posredoval poveljnik 510. učnega centra. Kmalu nato je so zvezo z enoto vzpostavili tudi neposredno iz 5. PŠTO, poveljniku podpolkovniku Mihi Butari so poročali, da so že prejeli ukaz in da bodo odločno delovali. Raketa je zadela enega od helikopterjev, ki je padel na tla nedaleč od Iga. Kmalu zatem ob približno 19. uri so v Ljubljani s stolpnice Iskre vojaki 30. razvojne skupine z raketo Strela 2M streljali na helikopter SA 341 (Soko H.42) „Gazela“, ki je letel nizko nad Ljubljano. Helikopter je bil zadet in je padel na območje Rožne doline, v razbitinah pa je umrl tudi pilot Anton Mrlak, ki je takrat že sodeloval s TO RS. Za varovanje prestolnice pred novimi napadi so protiletalske enote 5. PŠTO zasedle položaje na Ljubljanskem gradu, vod protizračne obrambe TO Kamnik z dvema lanserjema raket Strela 2M pa so po ukazu poslali na območje Brnika, kjer mu je poveljevala skupina iz Republiške koordinacije. Vsled naglice in groženj enega od članov poveljujoče skupine strelcema raket je prišlo do nepravilnega lansiranja dveh raket. Ena pa je obtičala v cevi iz neznanega razloga. Nova zračna nevarnost je Ljubljani pretela v nedeljo 30. junija 1991, ko je bil dan alarm za zračno nevarnost, ko so vzletela letala iz letališč JLA po drugih republikah bivše Jugoslavije. Zadnjič so letala JLA preletela Ljubljano okoli 14. ure 2. julija 1991, ko je Mig-21 prebil zvočni zid z namenom zastraševanja ljudi, nato je bil sprožen alarm za zračno nevarnost.³⁵

Pri Domžalah pa sta letali Mig-21 že dopoldne nekaj po 11. uri 2. julija 1991 napadli radijski oddajnik. Radijski oddajnik Domžale sta letali obstreljevali za raketami in ga zadeli v anteno in zgradbo, zadeli sta tudi bližnji daljnovod. Okoli radijskega oddajnika so bile razporejene enote zračne obrambe 55. ObmŠTO, ki pa niso mogle uspešno delovati: „V tem primeru praktično ne moremo govoriti o boju, saj je bil to enostranski napad brez možnosti za uspešno obrambo. Enote, ki so posedale obrambne položaje okrog radio oddajnika niso sprejele podatka o prihodu agresorjevih letal tako, da niso uspeli odgovoriti z ognjem na napad agresorja. PA topovi³⁶ enote za PZO so zastareli in neprimerni za dejstvovanje po letalih, ki letijo z nadzvočno hitrostjo. Agresorjevi piloti so nalogo opravili strokovno, ker pa jim ni bilo težko, saj so delovali v idealnih pogojih, zavedajoč se, da jim naše orožje ni bilo nevarno. Z enotami, ki so sodelova-

---

³⁵ Janez Švajncer: *Obranili domovino* (Ljubljana, 1993), 231–233; Miha Butara, ustna izjava.

³⁶ Okoli oddajnika so bili razporejeni proti letalski topovi Flak M30/38 nemškega izvora iz časa druge svetovne vojne.

le v zavarovanju objekta, objekt ni možno obraniti pred tako oblilo zračnega napada.³⁷

Zadnji letalski napad je bil napad dveh letal Mig-21 na barikade na Vrhniki, s čimer na bi pomagali ponovnemu izpadu 1. oklepne brigade iz vojašnice „Ivan Cankar“. V torek 2. julija sta nekaj pred 16. uro dve letali iz topov obstreljevali barikade pri bencinski črpalki na Vrhniki in pri Sinji Gorici. Letali sta dvakrat preleteli barikade in jih obstreljevali iz topov. Barikade so uspeli zažgati in pri tem je bilo uničeno več vozil v barikadah. Izstrelki iz letal so ranili štiri domačine, ki so se po naključju znašli poleg barikad. Pripadnike enot zračne obrambe 35. ObmŠTO so iz vasi Bevke streljali na letali z raketami Strela 2M, vendar ju niso zadeli.³⁸

Martin Premk

SUKOB JNA I TERITORIJALNE ODBRANE SLOVENIJE U LJUBLJANSKOJ POKRAJINI 1991.

Rezime

Pisan i zasnovan na arhivskim izvorima i literaturi, članak pruža detaljan pregled sukoba snaga JNA i TO u toku kratkog i oštrog rata u Sloveniji krajem juna i početkom jula 1991. Osnovu članka čine opisi događaja u glavnom gradu Slovenije – Ljubljani i njenoj okolini. Prema predratnoj teritorijalnoj podeli ova zona je bila sedište 5. pokrajinskog štaba TO. Jedinice ovog štaba su, po izlasku snaga JNA i njihovom pokretu prema granicama i važnim objektima u samoj Ljubljani i međunarodnom aerodromu, preuzele ofanzivne akcije, koje su detaljno obrađene u članku. Opisan je sukob sa tenkovskom kolonom kod Trzina, zauzimanje većeg broja vojnih objekata u samom gradu i okolini. Među takve objekte spadaju centar za elektronsko izviđanje na Rožniku i veliko skladište vojne opreme i naoružanja u Borovnici.

---

³⁷ VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Analiza bojneg delovanja TO 55. ObmŠTO Domžale v času od 26. 6 do 15. 7. 1991, poročilo 55. ObmŠTO za 5. PŠTO št. 804–03/36–91 z dne 17. 7. 1991.

³⁸ Sanja Remškar: *Občina Vrhnika v času vojne za Slovenijo (1991)* (Ljubljana, 2007), 91–92; VMSV, ZA, fond 1991, škatla 9: Poročilo oletalskemu napadu na Vrhniki Oddelka za kriminalistične zadeve UNZ Ljubljana okolica št. 22/B-13-R-25886/30 z dne 31. 7. 1991.

RAT U HRVATSKOJ 1990–1991. SUDIONICI I ZNAČAJKE

APSTRAKT: U radu su dane vojne značajke prve faze rata u Hrvatskoj u razdoblju 1990 – 1991. Dani su podaci o sukobljenim stranama, njihovim strategijama, planovima djelovanja, osnovnim značajkama rata i na kraju o saldu rata. Autor drži da je glavni akter krize u ovom razdoblju bila Jugoslavenska narodna armija koja je opredjeljenjem za Srbiju omogućila izbijanje rata. Rat protiv Republike Hrvatske bio je u prvom redu rat za zemlju, a glavni cilj rata može se opisati trima riječima: etnički očišćeno područje.

Ključne riječi: Republika Hrvatska, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, rat 1990–1991, vojske, ratni planovi

Uvod

Tema ovog rada su sudionici i osnovne značajke hrvatskog ratišta od maja 1990. do kraja 1991. odnosno do 3. januara 1992. Radi se o razdoblju od demokratskih izbora i smjene komunističke vlasti u Hrvatskoj do potpisivanja primirja u Sarajevu između Republike Hrvatske i Jugoslavenske narode armije. To je prva faza rata u Hrvatskoj koju je obilježilo ponašanje JNA.¹

Organizacija sukobljenih strana

Oružane snage Republike Hrvatske u ovom razdoblju nastale su najvećim dijelom iz naslijeđenih struktura milicije i Teritorijalne obrane Socijalističke Republike Hrvatske. U stvaranju Hrvatske vojske manji utjecaj su imala i organizacijska rješenja iz JNA no ni izbliza koliko Teritorijalna obrana. Posljednja

---

¹ Više o prvoj fazi rata u: Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić (dalje Z. Radelić i dr.), *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006, 97–151.

vrsta utjecaja, impuls za stvaranje profesionalne vojske, došla je putem bivših pripadnika vojski Zapada, posebice francuske Legije stranaca.

Sredinom maja 1990. pred primopredaju vlasti u Hrvatskoj, JNA je razoružala Teritorijalnu obranu, što je uz brzu pobunu dijela Srba u republici, bio razlog da teret obrane preuzme Ministarstvo unutarnjih poslova i milicija. U organizacijskom smislu milicija je u drugoj polovici 1990. djelovala prema stanju koje je zatečeno u vrijeme izbora. Promjene su bile relativno male, promijenjen je dio ljudstva na najvišim razinama. Ostale promjene bile su vizualne, postupno skidanje zvijezde petokrake i njene zamjene sa službenim hrvatskim grbom. Po zakonu o unutarnjim poslovima, poslove javne sigurnosti obavljala je milicija, odnosno policija. Organizacijski se dijelila na sekretarijate za unutarnje poslove i stanice javne sigurnosti. U novembru 1990. Sekretarijati za unutarnje poslove preimenovani su u policijske uprave, a Stanice javne sigurnosti u policijske stanice.²

Sredinom septembra 1990. Vlada Republike Hrvatske je odredila da brojno stanje milicije u slučaju rata, neposredne ratne opasnosti ili drugih izvanrednih prilika iznosi 70.000 pripadnika, od kojih 25.000 djelatnih i 45.000 pričuvnih.³ Bila je to osnova za veću brojnost djelatnika MUP-a i promjenu nacionalne strukture. Prema jednoj kasnijoj tvrdnji predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana u hrvatskoj policiji je u ljeto 1990. bilo „oko 60 posto Srba, a u delikatnijim službama čak i 70 i 80 posto“.⁴ Sa 6800 djelatnika sredinom 1990. godine, do kraja januara 1991. MUP se povećao i imao 18.500 djelatnika.⁵ U aprilu 1991. u pričuvnom sastavu MUP-a bilo je oko 39.000 policajaca.⁶ U martu 1991. pri policijskim upravama osnovane su Posebne jedinice policije čija je osnovna zadaća bila zaštita ugroženog ustavnog poretka i uspostavljanje narušenog javnog reda i mira u većem opsegu. Te su jedinice bile uglavnom u jačini čete i koncem 1991. bilo ih je 18, po jedna u svakoj policijskoj upravi i jednu u nadležnosti Ministarstva unutarnjih poslova.⁷ Sredinom aprila 1991. pri

² Zakon o izmjenama Zakona o unutrašnjim poslovima, *Narodne novine*, 14. 11. 1990.

³ Središnji vojni arhiv (dalje SVA MORH), fond Uprave za ustroj i mobilizaciju: Vlada Republike Hrvatske, ur. br. DT 5030101-90-1 od 17. 9. 1990, Odluka.

⁴ Franjo Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu: razgovori sa stranim predstavnicima*, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, 313.

⁵ SVA MORH, fond Vojnog suda Zagreb: Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, Komisija saveznog sekretara od 12. 3. 1991, Izveštaj o neposrednom uvidu u mere organa unutrašnjih poslova u Republici Hrvatskoj na izvršavanju Naredbe Predsedništva SFRJ od 9. 1. 1991.

⁶ SVA MORH, fond Glavnog stožera Hrvatske vojske (dalje GSHV): Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (dalje MUP RH), br. 511-01-54-DT-8/2-91 od 11. 4. 1991., Rezervni sastav policije, razrez po općinama.

⁷ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje HMDCDR): Ministar unutarnjih poslova RH, br. 511-01-01-SP-30/1-91 od 5. 3. 1991, Uputa o organizaciji, opremanju i osposobljavanju Posebnih jedinica policije u Policijskim upravama; Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o unutarnjim poslovima od 18. 4. 1991, *Narodne novine*, 23. 4. 1991; MUP RH, br. 511-01-41-62/1991 od 1. 10. 1991, Prijedlog mjera i radnji Ministarstva UP za potpuno uspostavljanje policijskih funkcija u Republici Hrvatskoj.

MUP-u je osnovan Zbor narodne garde (ZNG) kao poseban sastav namijenjen za potrebe obrane ustavnog poretka, cjelovitosti i teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske, ali pod zapovijedanjem Ministarstva obrane.⁸ Osnivanjem ZNG u njega je ušao veći dio pričuvne policije i dio ljudstva iz Posebnih jedinica policije. Na kraju 1991. u borbama je bilo angažirano 1973 djelatnih policajaca, 921 pričuvni policajac i 286 policajaca iz posebnih jedinica.⁹

Od strukture TO lojalne hrvatskom vrhovništvu i novoosnovanog ZNG-a nastala je hrvatska oružana sila. ZNG je u početnoj fazi postao predstavljao križanca između vojske i policije i bio je najbliže strukturi oružništva (žandarmeriji).¹⁰ Prema prvim planovima iz proljeća 1991. ZNG je trebao imati Zapovjedništvo, četiri djelatne brigade, 16 pričuvnih brigada i devet pričuvnih samostalnih bataljuna ZNG.¹¹ U stvaranju ZNG značajnu ulogu je odigrala struktura TO iz koje su uzeti vojni obveznici i dio časničkog kadra. TO je službeno postojala do jeseni 1991. kada je uvedena u pričuvni sastav Hrvatske vojske.¹² Usprkos toga do decembra 1991. u sastavu oružanih snaga RH postojalo je nekoliko brigada TO koje su tada preimenovane u brigade HV.¹³ Iz TO i po uzoru na njega je u proljeće nastalo Zapovjedništvo ZNG kao najviša zapovjedna razina, a u julu i avgustu osnovana su regionalna zapovjedništva za istočnu Slavoniju, za banijsko-kordunsko područje, za ličko područje, za srednju i sjevernu Dalmaciju i za južnu Dalmaciju.¹⁴ Za zapovijedanje ZNG-om zagrebačkoj regiji osnovano je u avgustu Zapovjedništvo Zagrebačkog korpusa ZNG.¹⁵ Zapovjedno-borbene ovlasti imali su i krizni štabovi koji su osnivani na svim razinama upravne strukture, od općine do Republike.¹⁶

Nakon pribavljanja većih količina oružja i opreme iz osvojenih vojarni i drugih objekata JNA, u drugoj polovici septembar 1991. osnovana je Hrvatska vojska u kojoj je kao poseban dio zadržan Zbor narodne garde kao profesionalan sastav.¹⁷ Posljednji dio oružanih snaga bilo je Domobranstvo no ono se počelo

---

⁸ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o unutarnjim poslovima od 18. 4. 1991, *Narodne novine*, 23. 4. 1991.

⁹ SVA MORH, GSHV: MUP RH, br. 511-01-22-30232/91 od 12. 12. 1991.

¹⁰ Kritički osvrt na ustroj brigade ZNG u Ivo JELIĆ, *Čovjek i rat*, Hrvatski časnički zbor grada Splita, Split, 2005., 35.

¹¹ SVA MORH, GSHV: Raspored brigada narodne garde (rezervni sastav). Dokument je bez nadnevka i potpisa stvaratelja i kasnije je dopunjavao.

¹² Zakon o obrani, *Narodne novine*, br. 49/91 od 20. 9. 1991; Zakon o obrani s izmjenama i dopunama, *Narodne novine*, 8. 10. 1991.

¹³ Radi se o sedam brigada TO u Zagrebu koje su krajem godine preimenovane u brigade od broja 144. do 153.

¹⁴ SVA MORH, GSHV: MUP RH, MORH, Zapovjedništvo Zbora narodne garde, kl. 8–01/91–01/05, ur. br. 512-01-91-1 od 18. 7. 1991, Zapovijed.

¹⁵ SVA MORH, GSHV: Ministarstvo obrane RH, kl. str. pov. 801-01/91-01/07, ur. br. 512-06-05-91-03 od 6. 8. 1991., Zapovijed.

¹⁶ SVA MORH, GSHV: Predsjednik Republike Hrvatske od 27. 7. 1991, Odluka o osnivanju i djelatnosti kriznih štabova u Republici Hrvatskoj.

¹⁷ Zakon o obrani, *Narodne novine*, 20. 9. 1991.

organizirati 1992.¹⁸ Pričuvni sastav ZNG i TO preveden je u pričuvni sastav u HV-u. Regionalna zapovjedništava i Zagrebački korpus preimenovani su u šest zapovjedništva operativnih zona čija su sjedišta bila u Osijeku, Bjelovaru, Zagrebu, Karlovcu, Rijeci i Splitu.¹⁹ Pored četiri djelatne brigade ZNG-a do kraja 1991. HV je narastao na oko 60 pričuvnih brigada i samostalnih bataljuna HV-a. U septembru 1991. osnovano je Zapovjedništvo Hrvatske ratne mornarice (HRM), koje je pod svojim zapovijedanjem imalo tri pomorska odreda, postrojbe specijalne namjene, ratne luke Ploče, Šibenik i Pulu, obalno topništvo, divizijun protuzračne obrane i bataljun mornaričkog pješaštva u osnivanju.²⁰ Do kraja godine osnovana su pomorska zapovjedništva HRM za sjeverni, srednji i južni Jadran.²¹ Ustroj Hrvatskoga ratnog zrakoplovstva (HRZ) počeo je razvojem zrakoplovnih skupina koje su osnivane pri Zapovjedništvu ZNG-a i ostalim obrambenim strukturama diljem Hrvatske. Nakon osvajanja aerodroma Lučko u septembru 1991. počelo je osnivanje prvih postrojba u Lučkom, Čakovcu, Osijeku, Splitu i Puli.²² U općem odnosu snaga značaj HRZ je bio mali.

Brojno stanje hrvatskih oružanih snaga nije lako utvrditi. U ljeto 1991. ZNG je imao na popisu oko 35.000 ljudi, a kasnije sve više. Po podacima Glavnog stožera iz januara 1992. u sastavu HV-a je bilo oko 155.000 ljudi.²³

Uz regularne postrojbe HV-a u Hrvatskoj su 1991. i 1992. postojale i Hrvatske obrambene snage (HOS) koje je organizirala Hrvatska stranka prava. Medijski prostor koji je HOS dobio bio je nerazmjeran njihovom broju i značaju u obrani Hrvatske. Po izvorima iz Hrvatske stranke prava u Hrvatskoj je 1991. bilo oko 3000 pripadnika HOS-a.²⁴ No, prema podacima MUP-a RH s kraja 1991. HOS je pod oružjem imao oko 250 ljudi.²⁵

Hrvatski protivnik, Jugoslavenska narodna armija imala je iza sebe gotovo pola stoljeća postojanja. Do kraja 1988. sastojala se od šest armija, Vojnopomorske oblasti, Ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane i jednoga samostalnog korpusa. Krajem 1988. JNA je prema planu *Jedinstvo* prešla na vo-

---

¹⁸ SVA MORH, GSHV: Ured predsjednika RH, br. 1250/11 od 27. 12. 1991., Odluka.

¹⁹ SVA MORH, GSHV: GSHV, kl. 119-01/91-01/10, ur. br. 5120-33-91-2 od 2. 10. 1991, Odluka o vojnopodručnoj podjeli Republike Hrvatske.

²⁰ SVA MORH, fond Kabinet ministra obrane: Ministarstvo obrane RH, kl. str. pov. 021-03/91-01/01, ur. br. 512-05-01-91-3 od 30. 10. 1991, Izvješće o stanju u području obrane; Franjo Gregurić, *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991.-1992.*, Naklada Zadro, Zagreb, 1998, 143.

²¹ SVA MORH, GSHV: GSHV, kl. 8/91-01/171, ur. br. 5120-01/22-91-2 od 29. 10. 1991, Zapovijed.

²² SVA MORH, GSHV: MORH, Zapovjedništvo Hrvatskog ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane (HRZ i PZO), kl. 612-01/92-01/01, ur. br. 5120-20/09-92-43 od 19. 10. 1992, Povjesnice za HRZ i PZO; Ministarstvo obrane RH, kl. str. pov. 021-03/91-01/01, ur. br. 512-05-01-91-3 od 30. 10. 1991, Izvješće o stanju u području obrane.

²³ SVA MORH, GSHV: Direktiva GSHV iz 1992. za izvođenje strategijske ofenzive Hrvatske vojske.

²⁴ Podatak dobiven u decembru 2006. od člana HSP-a i saborskog zastupnika Vlade Jukića.

²⁵ „Izravna prijetnja ustavnom poretku“, *Vjesnik*, 5. 12. 1991, 9.

jno-teritorijalnu organizaciju u kojoj su armije zamijenjene vojištima, odnosno vojnim oblastima. Značajka nove organizacije bila je protuustavno podređivanje TO-a zapovjedništvima JNA u ratu, konkretno republičkih i pokrajinskih štabova TO-a u ratu zapovjedništvima vojišta, a brigada TO-a zapovjedništvima korpusa. Ovakva organizacija dijelom je funkcionirala i u miru što se vidjelo u Sloveniji i Hrvatskoj tijekom 1990. godine.²⁶

Od snaga JNA u Sloveniji, sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Istri, Gorskom kotaru, Lici, Kordunu i Banovini osnovana je 5. vojna oblast sa sjedištem u Zagrebu. Peta vojna oblast sastojala se od podstožernih postrojba, četiri korpusa, od čega dva u Hrvatskoj i jedne pješачke divizije. Zrakoplovnu potporu 5. vojnoj oblasti pružao je 5. korpus Ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane sa sjedištem u Zagrebu. Ostali, veći dio teritorija Hrvatske bio je podijeljen između 1. vojne oblasti i Vojnopomorske oblasti. Prva vojna oblast sa sjedištem u Beogradu obuhvaćala je Slavoniju, preko 17. korpusa koji je imao sjedište u Tuzli. Vojnopomorska oblast sa sjedištem u Splitu bila je nadležna za jadransku obalu i dio sjeverne Dalmacije, a sastojala se od Flote, tri vojnopomorska sektora i korpusa kopnene vojske u Kninu.²⁷

S ovakvom strukturom JNA je ušla u rat. Do kraja 1991. hrvatske snage su zarobile Varaždinski korpus, glavnina Riječkog je premještena u istočnu Hercegovinu, a Zapovjedništvo Zagrebačkog korpusa premješteno je u Bihać. Zbog sloma mirnodopske organizacije JNA je osnovala dvije operativne skupine, u septembru OG-1 za područje Banovine i većeg dijela Korduna, i u novembru OG-3 za južni dio Korduna i Liku. Na prijelazu iz 1991. u 1992. promijenjen je ustroj u kojem je 5. vojna oblast preimenovana 2. vojna oblast sa sjedištem u Sarajevu. U njezin je sastav ušao 10. korpus iz bivše 5. vojne oblasti, te 4., 5. i 17. korpus iz 1. vojne oblasti, kao i 9. korpus iz bivše Vojnopomorske oblasti. Snage JNA na području istočne Hercegovine i Crne Gore: 2. i 13. korpus, ušle su u sastav 4. vojne oblasti. Ovakva se podjela zadržala do sredine maja 1992. kada je JNA formalno nestala s povijesne scene.²⁸

Početak 1990. godine JNA je imala 275.341 ljudi od kojih je u 5. vojnoj oblasti bilo 45.559 ljudi. Krajem 1990. JNA je u RH imala približno oko 60.000 ljudi. Prema ratnom ustroju imala je 1.058.378 ljudi.²⁹ Prema podacima M. Sekulića, JNA je 1991. na mobilizaciju pozvala 142.058 osoba ili 7% vojnih obveznika do 45 godina starosti s područja Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore.³⁰ Na temelju više podataka s kraja 1991. i početka 1992. može se zaključiti

²⁶ Davor Marijan, *Smrt oklopne brigade*, Naklada Zoro, Zagreb–Sarajevo, 2002., 1–2.

²⁷ Isti, 2–3.

²⁸ Isti, 21–24.

²⁹ SVA MORH, fond Komande 5. vojne oblasti (dalje K-da 5. VO), DT br. 24-1/1990: I uprava Generalštaba Oružanih snaga SFRJ (dalje GŠ OS SFRJ), DT br. 11–1 od 17. 4. 1990., Radni materijal za sednicu Vojnog savjeta, Prilog 1, Pregled broja Formacijskih mjesta JNA.

³⁰ Milisav Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*, NIDDA Verlag GmbH, Bad Vilbel, 1997., 260.

da je JNA u vrijeme potpisivanja Sarajevskog primirja na teritoriju Hrvatske i teritoriju Bosne i Hercegovine u funkciji rata prema Hrvatskoj imala oko 140.000 ljudi.³¹ Manji dio tog ljudstva bio je iz Teritorijalne obrane Srbije i Bosne i Hercegovine. Pukovnik Sekulić navodi podatak da je u drugoj polovici 1991. na teritoriju Hrvatske bilo 15.818 ljudi iz Teritorijalne obrane.³²

Oružane snage pobunjenih Srba nastale su najvećim dijelom na postojećoj strukturi unutarnjih poslova i narodne, tj. Teritorijalne obrane. Prva oružana formacija bila je milicija. Nastala je odmetanjem ljudstva i policijskih postaja iz Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Službeno je osnovana u januaru 1991. godine kao Sekretarijat za unutarnje poslove sa sjedištem u Kninu.³³ Početkom septembra 1991. imala je oko 2900 ljudi.³⁴ Za djelovanje u bojnim zadaćama milicija SAO Krajine je početkom oktobra podređena zapovjednicima TO-a.³⁵

Uzor za vojno organiziranje pobunjenih Srba bila je prostorna struktura TO-a. U zapadnim dijelovima Hrvatske u julu su osnovani ratni općinski i regionalni štabovi TO-a. U avgustu su od regionalnih štabova osnovane tri operative zone Teritorijalne obrane SAO Krajine: za područje sjeverne Dalmacije i Like, za područje Korduna i za područje Banovine. Teritorijalna obrana organizirala se u štabove, odrede, čete i vodove. Od septembra 1991. Teritorijalna obrana SAO Krajine je smatrana sastavnim dijelom Oružanih snaga SFRJ.³⁶ Prema formaciji Teritorijalna obrana SAO Krajine je bez Slavonije imala 24.410 ljudi.³⁷

Ustroj TO-a na području Slavonije bio je drukčiji. Krovno zapovjedno tijelo bio je Štab TO-a SAO zapadna Slavonija. On je zapovijedao ustrojavanjem regionalne postrojbe milicije za posebne namjene, kao i manevarskim odredom zapadne Slavonije.³⁸ U istočnoj Slavoniji, Srijemu i Baranji, lokalna TO-a, uglavnom prostornog tipa je službeno u prvoj polovici oktobra pripojena oružanim snagama SFRJ.³⁹

³¹ Sudski spisi Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Dean Haagu (dalje ICTY): Komanda 1. vojne oblasti, str. pov. br. 1614–162 od 16. 11. 1991., Pregled sastava snaga; ICTY: Materijal za referisanje komandanta 5. korpusa u GŠ OS SFRJ 3. 12. 1991; HMDCDR: Komanda 10. korpusa, Pregled brojnog stanja jedinica, izveštaj str. pov. br. 3/15–36 od 17. 1. 1992.; HMDCDR: Stanje popune 9. korpusa po RF na dan 8. 1. 1992.; ICTY: Radna karta – Raspo-red snaga 2. OG na dan 2. 12. 1991.

³² M. Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*, 260.

³³ HMDCDR: Izvršno vijeće Srpske autonomne oblasti Krajina (SAOK), br. 01/91 od 5. 1. 1991., Obavijest o formiranju Sekretarijata za unutrašnje poslove SAOK.

³⁴ Milisav SEKULIĆ, *Knin je pao u Beogradu*, NIDDA Verlag GmbH, Bad Vilbel, 2000., 31.

³⁵ HMDCDR: Vlada SAOK, Predsjednik, br. 2/1–91 od 9. 10. 1991., Naredba.

³⁶ Zakon o odbrani, *Glasnik Krajine*, 2. 12. 1991.

³⁷ M. Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, 35.

³⁸ HMDCDR: Štab TO SAO Zapadna Slavonija od 2. 9. 1991., Naredba.

³⁹ Odluka o pripajanju teritorijalne odbrane Srpske oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srem oružanim snagama SFRJ od 9. 10. 1991., *Službeni glasnik Srpske Oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem*, 19. 12. 1991., 20–21.

U septembru je JNA kadrovski pojačala snage pobunjenih hrvatskih Srba. Veći broj oficira i mlađih oficira dobio je 20. septembra 1991. postavljena i upućen je u Hrvatsku kako bi vodio srpske pobunjenike. JNA je osnovala svoj Štab TO SAO Krajine i tri operativne zone. Zonski štab TO za istočnu Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem osnovan je tek u decembru 1991. nakon proglašenja Republike Srpske Krajine. U novembru su općinski štabovi TO-a preustrojani, a s odredske strukture prešlo se na brigadnu strukturu. Ukupno je osnovana 21 brigada i 29 odreda TO-a. Novoustrojene brigade operativno su podređene zapovjedništvima JNA i stavljene na njihovu opskrbu.⁴⁰

U sastavu JNA i pod njezinim zapovijedanjem borile su se i razne srpske paravojne skupine koje nisu ušle u formacijski sastav OS SFRJ. One su inicirane iz struktura službi sigurnosti Srbije. U zapadnom dijelu Hrvatske najpoznatija skupina bila je Kapetana Dragana, a u istočnoj Hrvatskoj djelovale su skupine Vojislava Šešelja, Mirka Jovića i Željka Ražnjatovića Arkana i druge. Po tvrdnjama generala Vasiljevića odred „Dušan Silni“ iz Stare Pazove, odred „Crnogorac“ s Fruške gore i Arkanova skupina bile su u sastavu brigade MUP-a Srbije kojom je zapovijedao Radovan Stojičić Badža.⁴¹ Brojno stanje tih skupina teško je procijeniti, kretalo se od nekoliko desetaka do nekoliko stotina ljudi.

Ratni planovi

Ratni plan JNA bio je dio jedinstvenog plana obrane SFRJ. Od početka 1970-ih godina ratni planovi oružanih snaga SFRJ vođeni su pod imenom *Sutjeska*. Varijanta napada s Istoka bila je *Sutjeska-1* a varijanta napada sa Zapada *Sutjeska-2*.⁴² Od proljeća 1990. godine *Sutjeska-2* bila je osnovni plan JNA.⁴³ U zimu i proljeće 1991. godine, JNA je izradila svoju posljednju verziju ovog plana. Zapovjedništvu 5. vojne oblasti podređena je ojačana Gardijska mehanizirana divizija koja je bila razmještena u Beogradu i užoj Srbiji. Prema njoj su orijentirani Banjolučki i Tuzlanski korpus 1. vojne oblasti, kao i Kninski korpus Vojnopomorske oblasti.⁴⁴

---

⁴⁰ Zdenko Radelić i dr., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 105–106.

⁴¹ ICTY: Zapisnik o saslušanju svedoka Vasiljević Aleksandra sastavljen dana 13. 1. 1999. kod istražnog sudije Vojnog suda u Beogradu.

⁴² SVA MORH, fond Komande 5. armije: I uprava GŠ JNA, str. pov. R br. 2–5 od 10. 2. 1975., Direktiva oružanim snagama za odbranu SFRJ „Sutjeska-1“ (Izvod za 5. armiju); SVA MORH, K-da 5. armije, Str. pov. „R“ br. 16–1/1976: I uprava GŠ JNA, Str. pov. „R“ br. 10–3 od 12. 2. 1976, Primedbe na RP „Sutjeska-2“.

⁴³ SVA MORH, Komanda 5. VO: Radna bilježnica „Zekanović 'J-2“, zabilješka od 19. 4. 1990.

⁴⁴ SVA MORH, K-da 5. VO: Radna bilježnica „Načelnik OONP“, zabilješke od 16. i 19. 2. 1991; SVA MORH, K-da 5. VO: Radna bilježnica „Načelnik Štaba“, zabilješke od 15. i 18. 2. 1991; SVA MORH, K-da 5. VO: Radna bilježnica „Načelnik Oklopnih jedinica“, zabilješka od 17. 2. 1991.

Pohod JNA na Hrvatsku u septembru 1991. nesumnjivo je imao elemente razrađene s ratnim planom *Sutjeska-2*. Srpski problem bio je netransparentan ratni cilj zbog nesuglasja između Srbije i JNA koja je to trebala provesti u djelo. Srbija je bila za državu u kojoj će živjeti većina Srba, a u strukturama JNA se i dalje računalo s nekakvom Jugoslavijom. Nakon sukoba u Sloveniji, srbijanski politički vrh je od vojnog vrha tražio i dobio obećanje da će JNA glavne snage koncentrirati na crti: „Karlovac – Plitvice na zapadu; Baranja, Osijek, Vinkovci – Sava na istoku i Neretva na jugu. Na taj način pokriti sve teritorije gde žive Srbi do potpunog raspleta, odnosno do konačnog slobodnog opredeljenja naroda na referendumu“. Uz to je traženo da se iz JNA potpuno eliminiraju Hrvati i Slovenci. Na temelju ovog zahtjeva JNA je u drugoj polovici 1991. pokušala poraziti hrvatske snage.

Mirnom smjenom vlasti u Hrvatskoj i ubrzanom konfrontacijom s JNA plan obrane Hrvatske naslijeđen od komunista postao je besmislen. Koncept Općenarodne obrane i društvene samozaštite obezvrijeđen je promjenama u Europi i svijetu. Uz to je TO bila razoružana i s vodstvom čvrsto vezanim uz JNA. Od avgusta 1990. u dijelu Hrvatske postojalo je stanje izvanrednih prilika, odnosno bio je narušen ustavni poredak.⁴⁵ Iako je JNA onemogućila djelovanje hrvatske policije, politički vrh do septembra 1991. nije zauzeo jasno i nedvosmisleno stajalište prema njoj. Na taj je način manevarski prostor obrambenim snagama vezan uz djelovanje pobunjenih Srba. Do ljeta 1991. u djelovanju MUP-a može se uočiti usmjereno djelovanje prema suzbijanju unutarnje pobune i opasnosti intervencije JNA. Zbog nejasnog odnosa o stanju u republici, prvi planovi za uspostavu ustavnog poretka bili su policijskog tipa. Od njih treba odvojiti razmišljanja ministra obrane Martina Špegelja o preventivnim napadima na JNA.⁴⁶ Iako se ustalio običaj da se ova razmišljanja tretiraju kao planovi obrane, za sada nema nikakvih dokaza da su oni doista rađeni, tj. da su bili nešto više od nerealizirane zamisli. U kasnijim napadima na vojarne ova je ideja donekle realizirana, no i tada se ne može govoriti o ratnom planu već o njegovu malom dijelu. Sam ratni plan koji je predviđao jasnu zamisao o uporabi oružanih snaga Republike Hrvatske nije postojao tijekom 1991. godine.

Sličan je slučaj s vojnom silom pobunjenih Srba u Hrvatskoj. Njezino djelovanje bilo je taktičko u svrhu izazivanja hrvatskih snaga i omogućavanja JNA da iziđe izvan vojarni i arbitriru u sukobima. Od sredine 1991. postupno su djelovali u sklopu operativnih zamisli JNA, što je od septembra 1991. postalo pravilo.

---

⁴⁵ Izvanredne prilike, pojam je naslijeđen iz obrambeno-samozaštitnog rječnika SFRJ i pod njim je podrazumijevana ugroza sustava komunističke vlasti. U njihovu rječniku bila je to zamjena za mnogo konkretniji, no tada već zastarjeli pojam kontrarevolucije. Više o izvanrednim prilikama u Boško Todorović/Dušan Vilić, *Izdaja i odbrana Jugoslavije*, Privredapublik, Beograd 1990. i Davor Marijan, „Oružane snage SFRJ u izvanrednim prilikama“, *Časopis za suvremenu povijest*, 34, br. 2., Zagreb, 2002., 339–376.

⁴⁶ Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001., 127–131, 133, 141–142.

Periodizacija rata

Kontroverze oko Domovinskog rata počinju već s pitanjem nadnevka kada je rat uopće počeo. Rat se uglavnom definira po uobičajenom određenju sukoba dvije ili više država. Po tom kriteriju Hrvatska je u ratu tek od 26. juna, odnosno 8. oktobra 1991. No, do tada je pobuna dijela srpskog stanovništva bila gotova stvar stara godinu dana. Općenito je mišljenje da je rat počeo u ljeto 1991. Pobunjeni Srbi su od 1992. kao nadnevak početka rata obilježavali 17. avgust 1990.⁴⁷ Hrvati se i danas redovito svađaju oko ovog prema načelu gdje je pukla prva puška.

Osobno, držim da je rat počeo sredinom maja 1990. nakon pobjede HDZ-a, 14. maja je stigla zapovijed o razoružanju TO-a koja je realizirana u sljedećih tjedan dana.⁴⁸ Istovremeno, 15. maja u Generalštabu Oružanih snaga potpisana je zapovijed o prestrojavanju snaga u JNA sukladno novoj političkoj slici u zapadnim dijelovima Jugoslavije.⁴⁹

Temelj za periodizaciju rata je djelovanje JNA, ona je bila glavni pokretač nemira na temelju kojeg su ostali sudionici ravnali svoja stajališta. Hrvatska je nastojala izbjeći rat s JNA pa je do sredine septembra 1991. „kaskala“ za stanjem na terenu. Sukladno ovome, držimo da se rat u Hrvatskoj i protiv Hrvatske može podijeliti na tri razdoblja. Prvo razdoblje trajalo je od demokratskih izbora do incidenta u Pakracu. Riječ je o razdoblju od maja 1990. do početka marta 1991. Drugo razdoblje obuhvaća događaje od incidenta u Pakracu do okupacije Baranje i sela Kijeva u Dalmaciji, a trajalo je od početka marta do kraja avgusta 1991. Treće razdoblje je trajalo od septembra 1991. do početka januara 1992. Osnovno obilježje razdoblja je otvoreni rat glavnine Oružanih snaga SFRJ i pobunjenih Srba protiv Republike Hrvatske.

Prvo razdoblje

Nekoliko dana prije nego što je HDZ preuzeo vlast u Hrvatskoj, JNA je oduzela oružje TO Socijalističke Republike Hrvatske i pohranila ga u svoja skladišta. Tvrdila je da je oružje isključivo u nadležnosti vojske a ne republika i da postoji mogućnost da se oružje vrati ako republike osiguraju „dobre uslove zaštite“.⁵⁰ Iako su u dijelu općina osigurani uvjeti kvalitetne zaštite, oružje nije

---

⁴⁷ SVA MORH, dokumenti Republike Srpske Krajine (dalje RSK): Vlada RSK, br. 04-3-270/92 od 28. 7. 1992., Odluka.

⁴⁸ SVA MORH, K-da 5. VO: I uprava GŠ OS SFRJ, str. pov. br. 19–1 od 14. 5. 1990., Naredenje; MORH, pismohrana Savjeta za sukcesiju vojne imovine (dalje SSVI): Komanda 5. VO, str. pov. br. 9/75–180 od 22. 5. 1990., Izvještaj; MORH, SSVI: Republički štab Teritorijalne obrane SRH, str. pov. br. 23-10-16 od 31. 5. 1990., Izvještaj o premještanju naoružanja i municije u vojnom krugu.

⁴⁹ SVA MORH, K-da 5. VO, DT br. 26–1/1990: I uprava GŠ OS SFRJ, DT. br. 1487-172/89 od 15. 5. 1990., Naredba načelnika GŠ OS SFRJ.

⁵⁰ Borisav Jović, *Posljednji dani SFRJ*, Prizma, Kragujevac, 1996., 146–147.

vraćeno.⁵¹ Oduzimanje oružja bilo je dalekosežno, ono je postalo jedno od temeljnih pitanja obrane, napose nakon izbijanja srpske pobune u Hrvatskoj. Oružje je bila točka na kojoj je JNA kasnije dokazivala agresivne namjere hrvatskih vlasti odbijajući blok kakvu pomisao da se oružje možda nabavlja zbog osjećaja ugroženosti i obrane. JNA je na temelju oružja dobila željeno stanje ugroze državne sigurnosti (pod tim mislimo na SFRJ) što je pokušala iskoristiti u januaru 1991. u aferi oko razoružanja paravojnih postrojba. Stoga nije isključeno da je diskreditacija RH s naoružanjem bio jedan od ciljeva koje je JNA željela postići oduzimanjem oružja TO-u.

Drugi potez JNA bile su promjene ustroja zbog političkih promjena u zapadnim dijelovima SFRJ. Ona je nakon temeljitih priprema u proljeće 1990. u ljetu koje je slijedilo provela novo grupiranje mirnodopskih snaga JNA u Hrvatskoj i njezinu susjedstvu. Dio promjena bio je određen razvojnim planom za 1990. godinu, odnosno razdoblje od 1991. do 1995. godine, ali dio i nije. Na taktičkoj razini to je značilo dovođenje dijela postrojbi iz niže (B i R) u najvišu, A klasifikaciju, odnosno pojednostavljeno rečeno, povećanje brojnog stanja. Postrojbe „A“ klasifikacije imale su od 60 % do 100%, „B“ od 15 % do 60% i „R“ do 15% popunjenosti po ratnom ustroju postrojbi.⁵² Kasnije je podjela dopunjena na temelju brojnog stanja bataljuna i divizijuna u postrojbama ranga brigade ili puka.⁵³ Postrojbe „A“ klasifikacije imale su kadrovsku osnovu od vojnika na redovnom služenju vojnog roka. Po jugoslavenskoj doktrini one su za kratko vrijeme postizale ratnu formaciju i bile spremne za brzu uporabu. U 1. vojnoj oblasti u Bosni i Hercegovini ovo je učinjeno u Banjoj Luci i Mostaru, u Srbiji u Srijemskoj Mitrovici, Beogradu i Valjevu.⁵⁴ U Vojnopomorskoj oblasti, u Kninskom korpusu isti postupak učinjen je u Kninu i Benkovcu čiji su garnizoni pojačani s oko 80 oklopnih borbenih vozila (tenkovi i oklopni transporteri).⁵⁵ Kninski korpus je do tada imao izraženu pješačku značajku.

Najveće promjene bile su u 5. vojnoj oblasti. Od snaga u Zagrebu, Petrinji, Dugom Selu i Jastrebarskom osnovan je novi, peti korpus u 5. VO – Za-

---

⁵¹ SVA MORH, fond Republičkog sekretarijata za narodnu obranu Socijalističke Republike Hrvatske: Ministarstvo obrane, kl. 213-01/90-01/01, ur. br. SP 512-02-04-90–12 od 25. 10. 1990., Zahtjev za vraćanje naoružanja i municije TO DPZ.

⁵² SVA MORH, Komanda 5. armije, DT br. 19–5 od 23. 12. 1980., Kriteriji za mirnodopsku klasifikaciju.

⁵³ SVA MORH, K-da 5. VO, DT. br. 13–1/1990: SVA MORH: I uprava GŠ OS SFRJ, DT br. 1487–136/89 od 26. 2. 1990., Polazne osnove za dalju dogradnju JNA.

⁵⁴ SVA MORH, K-da 5. VO, DT br. 24–1/1990: I uprava GŠ OS SFRJ, DT br. 11–1 od 17. 4. 1990., Radni materijal za sednicu Vojnog savjeta; SVA MORH, K-da 5. VO, DT br. 26–1/1990: I uprava GŠ OS SFRJ, DT. br. 1487–172/89 od 15. 5. 1990., Naredba načelnika GŠ OS SFRJ.

⁵⁵ SVA MORH, K-da 5. VO, DT br. 26–1/1990: I uprava GŠ OS SFRJ, DT. br. 1487–172/89 od 15. 5. 1990., Naredba načelnika GŠ OS SFRJ i Prilog (Preraspodelni nalog Uprave oklopno-mehanizovanih jedinica); Potvrda za prevođenje u A klasifikaciju u MORH, Vojni muzej: Vojnopomorska oblast, Pregled jedinica „A“ i „B“ klasifikacije, stanje na dan 10. 12. 1990.

grebački. U „A“ tipu u 5. vojnoj oblasti preustrojene su još snage u Bjelovaru, Rijeci, Karlovcu, Virovitici i Križevcima. U Sloveniji u Ilirskoj Bistrici, Ljubljani i Vrhniki.⁵⁶ Prevođenje dijela snaga 5. vojne oblasti u A tip bio je pokušaj da se premosti ovisnost o ljudstvu na područjima gdje su Hrvati bili većina. Od tog pravila odudara samo 221. motorizirana brigada iz Knina i Benkovca koja je locirana u područje s većinskim srpskim stanovništvom. No vrijeme će brzo pokazati da njoj nije bila namijenjena uloga pacifikacije nepovoljnoga etničkog područja već zaštitnika Kninske krajine. Težište na oklopnim i mehaniziranim snagama koja su u bojnom pogledu bila najdjelotvornija, bilo je u skladu s povoljnim učincima koje su imali na Kosovu početkom i krajem osamdesetih godina i analizama suvremenih lokalnih ratova.⁵⁷ To potvrđuje u svojim sjećanjima i tadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ Borisav Jović kojem je 8. juna 1990. savezni sekretar general Veljko Kadrijević rekao da su „doneli odluku o formiranju posebnih motorizovanih korpusa u regionima Zagreba, Knina, Banjaluke i Hercegovine, koji će biti sposobni, po potrebi, da budu u funkciji kao na Kosovu“.⁵⁸ Daljnji slijed događaja pokazao je da je većina tih postrojbi do izbivanja otvorenog rata u ljeto 1991. godine djelovala na stvaranju onoga što je promidžba JNA zvala „tampon zonama“, dok je stvarno bilo riječ o sprječavanju rada legalnih tijela Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske.

Pobuna hrvatskih Srba u ljeto 1990. bila je uvod u rat. Počela je nakon hrvatske odluke da zbog najavljenoga srpskog referenduma povuče oružje iz policijskih postaja u mjestima s većinskim srpskim pučanstvom. U okolici Knina 17. avgusta naoružani civili srpske nacionalnosti zapriječili su prometnice.⁵⁹ Pokušaj specijalne postrojbe Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske da intervencijom u Kninu uguši pobunu u začetku spriječila je JNA sa svojim zrakoplovstvom. Postupak je opravdan tvrdnjom da su hrvatski helikopteri letjeli mimo najave i odobrenog koridora.⁶⁰ Nakon ovog, sve do marta 1991. nije bilo pokretanja snaga.

Možemo reći da je u ovom vremenu postavljen „ravnopravan“ odnos između legalnih hrvatskih tijela i pobunjenih Srba. Vrhunac se dogodio u januaru 1991. u pokušaju JNA da razoruža, kako je to ona zvala, paravojne formacije. Iako je afera protekla bez oružanih sukoba i prolijevanja krvi, ona je bila prvi u nizu konflikata koji je mogao izazvati rat i dokaz da su obje strane, u ovom slučaju RH i JNA, to shvatile i pristale na ustupke da do toga ne dođe.⁶¹

---

⁵⁶ SVA MORH, Komanda 5. VO, DT br. 2–14 od 24. 1. 1991., Izvještaj o realizaciji zadataka iz plana *Jedinstvo-2 i 3*, u 1990. godini.

⁵⁷ D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 153–154.

⁵⁸ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 152.

⁵⁹ Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995.*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 77–81.

⁶⁰ Zapisnik sa 38. sjednice Vlade Republike Hrvatske održane 20. 11. 1990.

⁶¹ Davor Marijan, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 233–241.

Drugo razdoblje

Drugo razdoblje traje od početka marta do kraja avgusta 1991. Ovo je razdoblje „tampon zona“ kao simbola djelovanja i izlaska JNA iz vojarni. Ni u prvoj fazi JNA se nije mogla ignorirati, no bila je u vojarnama i njezino djelovanje svodilo se na upozorenja i dizanje bojne spremnosti postrojba, ali bez njihova pokretanja iz vojarni. S „tampon zonama“ JNA je izišla iz njih. „Tampon zona“ je kao pojam izveden iz strogo povjerljivog naputka o postupanju Oružanih snaga SFRJ u izvanrednim prilikama. U SFRJ su od 1980-ih postojali planovi za eliminiranje izvanrednih prilika, pod kojim je podrazumijevana unutarnja ugroza režima. U najtežim varijantama izvanrednih prilika predviđana je uporaba oružanih snaga, prvo TO-a, a zatim JNA.⁶² Srpska pobuna u Hrvatskoj u ljeto 1990. bila je iz domena izvanrednih prilika i na nju Hrvatska nije mogla reagirati na predviđeni način jer je JNA razoružala TO i spriječila intervenciju policije.

Krajem 1990. godine, unošenjem zadaće sprječavanja građanskog rata, promijenjena je doktrina postupanja JNA u izvanrednim prilikama.⁶³ U odnosu na ponašanje na Kosovu, u postupcima JNA javlja se bitna novost – „tampon zona“. S „tampon zonama“ stavljen je znak jednakosti između tijela vlasti legalno izabrane politike i pobunjenih srpskih skupina. Upravo su one svojim djelovanjem izazvale stvaranje „tampon zona“. Naime, nakon konsolidacije i stvaranja SAO Krajine, odvajanja policije i stvaranja MUP-a SAOK (Martićeva milicija) pobunjeni Srbi počeli su proces širenja SAO Krajine izvan ličko-dalmatinskog područja. Scenarij je uglavnom bio isti, referendumska odvajanja srpskih naselja od općine s apsolutnim ili relativnim hrvatskim stanovništvom, odnosno odlukama općinskih vijeća o pripajanju SAO Krajini. Upravo je ovo učinjeno u Pakracu kada je prvi put postavljena tampon zona. Ona je predstavljala pokušaj zamrzavanja nastalog stanja i ravnopravan tretman obje sukobljene strane. Razdoblje „tampon zona“ trajalo je do kraja avgusta 1991. i ima dvije jasno uočljive faze.

Prva faza počela je intervencijom JNA u Pakracu, gdje je prvi put provedeno razdvajanje sukobljenih strana i gdje je bilo prvo otvaranje vatre između JNA i MUP-a RH.⁶⁴ Kasnije slijedi ponavljanje na Plitvicama,⁶⁵ u Borovu Selu⁶⁶

---

⁶² Priručnik za rad komandi, štabova i jedinica oružanih snaga SFRJ u vanrednim prilikama, Strogo povjerljivo, GŠ OS SFRJ, 1988.

⁶³ *Upotreba oružanih snaga SFRJ u vanrednim prilikama*, Centar Visokih vojnih škola OS „Maršal Tito“, Institut za stratezijska istraživanja, Beograd 1990., 99–101.

⁶⁴ „Pokret jedinica JNA odobrio predsednik Jović“, *Narodna armija*, 7. 3. 1991., 7; B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 281–282; *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990–1991 godine*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2002., 239–240; Izlaganje admirala Stane Broveta, zamjenika saveznog sekretara za narodnu obranu na sednici odbora za narodnu odbranu Skupštine SFRJ od 5. 3. 1991.

⁶⁵ VSA MORH: K-da 5. VO, pov. br. 25/296–15 od 4. 4. 1991., Informacija o aktivnostima jedinica angažovanih na zadacima na Plitvicama; *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990–1991 godine*, 246–247: Predlog SSNO od 2. 4. 1991.

i Glini.⁶⁷ Za to je razdoblje karakteristično da nema velikih teritorijalnih pomaka. Armija djeluje na način da onemogućiti hrvatsko djelovanje i omogućiti održanje srpske pobune. Paradigma tog djelovanja je primjena plana za uklanjanje izvanrednih prilika *Radan* na Knin i dio Like u proljeće 1991. Početkom aprila JNA je zatvorila sve prometnice koje su vodile u pobunjena područja u sjevernoj Dalmaciji i Lici.⁶⁸ Pod parolom „razdvajanja sukobljenih strana“ JNA nije puštala ulazak hrvatske policije na to područje.⁶⁹ Na taj je način cijela Kninska krajina i područje Like s većinskim srpskim pučanstvom dobilo „čuvara“ koji je omogućavao učvršćivanje vlasti pobunjenih Srba.

Istovremeno sa sukobom u Sloveniji počela je druga faza djelovanja JNA u Hrvatskoj, širenje pobune na nacionalno miješana područja i zajedničko djelovanje dijela Armije i naoružanih sastava pobunjenih Srba. Glina je prvo područje na kojem je demonstrirana nova taktika, a njezin vrhunac je bilo zauzimanje Baranje krajem avgusta 1991.⁷⁰

Nakon što su pobunjeni Srbi pokušali primijeniti scenarij iz Pakraca na Plitvice, Hrvatska je našla odgovor. Osnivala je policijske stanice ili ispostave koje su bila jamac ustavnosti s jedne strane i oslonac lokalnom hrvatskom pučanstvu. Jedna od prvih, ako ne i prva, osnovana je u oktobru 1990. u selu Lovincu, inače katastarskom dijelu općine Gračac. Nakon Plitvičke postaje krajem aprila osnovana je policijska stanica u selu Kijevu koje je katastarski pripadalo Kninu.⁷¹ Hrvatski obrambeni naponi dobili su na uvjerljivosti nakon što je u maju 1991. počelo formiranje ZNG-a koji je zaživio nakon sukoba JNA i Slovenije. Temeljni problem ZNG-a bilo je oružje i lokalizmi. Glavni smjer djelovanja novoosnovanih snaga bio je protiv oružanih sastava pobunjenih Srba na području Hrvatske na području od sjeverne Dalmacije do Slavonije. Prema JNA, koja je bila temeljni problem, vrhovništvo nije dopuštalo poduzimanje radikalnih mjera. S jedne strane razlog je bila inferiornost ZNG-a i MUP-a, a s druge strane potrebe visoke politike i nastojanje da se od međunarodne zajednice ne dobije etiketa napadača i glavnoga remetilačkog faktora. Hrvatsko vrhovništvo je dugo JNA dijelilo na skup različitih strujanja, u kojem je načelnik Generalštaba Oru-

---

⁶⁶ Davor Marijan, *Bitka za Vukovar*, Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb–Slavonski Brod, 2004, 50–53.

⁶⁷ Z. Radelić i dr., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 117–118.

⁶⁸ HMDCDR: Komanda 9. korpusa, DT. br. 1–4 od 5. 4. 1991, Zapovest za odbranu Op. br. 1.

⁶⁹ Protuobavještajna agencija (danas Sigurnosno-obavještajna agencija): Odeljenje bezbednosti Komande RV i PVO, SP br. 4–165 od 16. 5. 1991, Informacija UB SSNO.

⁷⁰ D. Marijan, *Bitka za Vukovar*, 105–107.

⁷¹ Vlada Republike Hrvatske, pismohrana Ureda za suradnju s Međunarodnim kaznenim sudom i Međunarodnim sudom pravde: Mjesna zajednica Ploča, br. 27/09 od 13. 10. 1990, Zahtjev; Hrvatski državni arhiv, Ured predsjednika Republike Hrvatske, (dalje HDA, UPRH): MUP RH od 28. 4. 1991, Operativno-indikativna informacija o značajnijim sigurnosnim saznanjima, pojavama i događajima (180); *Kronologija rata: Hrvatska, Bosna i Hercegovina 1989–1998*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1998., 53.

žanih snaga SFRJ general-pukovnik Blagoje Adžić gledan kao predstavnik radikalne – srpske crte za razliku od umjerenijeg Kadijevića. To su, između ostalog, bili razlozi zbog kojih je JNA gledana kao sila s kojom je možda i moguće postići dogovor unatoč prosrpskom djelovanju dijela njezinih pripadnika.⁷² Krajem jula 1991. pod dojmom učestalih incidenata koje je JNA izazivala u istočnoj Slavoniji, Vlada Republike Hrvatske je na zatvorenoj sjednici zaključila da je došlo vrijeme za zauzimanje stajališta prema ulozi JNA u sukobima u Republici Hrvatskoj jer terorizam, kako je to obrazložio ministar obrane Šime Đodan, „neće moći biti savladan bez sukoba s Armijom“.⁷³ Oklijevanje da se JNA proglasi agresorom trajalo je gotovo do sredine septembra 1991. odnosno do napada na vojarne. To je svakako izazivalo velike probleme postrojbama koje su sve češće imale sukobe s JNA. Ovo je bilo najizraženije u Slavoniji gdje je prvi put, 6. septembra 1991. u jednoj bojnoj zapovijedi JNA jasno definirana kao snaga koja zajedno djeluje s pobunjenim Srbima čiji je cilj „odsjecanje ove regije na liniji Virovitica – Novska i stvaranje uvjeta za uspostavu agresorske, odnosno velikosrpske vlasti“.⁷⁴ JNA je od međunarodne zajednice tek krajem avgusta optužena da izaziva sukobe, tj. da potpomaže pobunjenim Srbima te da nije nepristran pomagač.⁷⁵

Treće razdoblje

Treće razdoblje prve faze rata trajalo je od kraja septembra 1991. do početka januara 1992. Ovo razdoblje obilježio je otvoreni rat. Ponovno ga je odredila JNA svojim djelovanjem. Ona u ovom razdoblju nije imala ni blizu toliko uspjeha koliko do tada iako je angažirala značajan dio svog potencijala u otvorenoj napadnoj operaciji. Osnova operacije bio je modificirani ratni plan *Sutjeska-2*. Ovaj plan je godinama dorađivan za slučaj napada Zapada na Jugoslaviju. Plan je predviđao da će napadač u prvim danima rata imati uspjeha, zauzeti dio Jugoslavije, a da će nakon sređivanja stanja i prelaska društva na ratno življenje Oružane snage SFRJ provesti uspješnu oslobodilačku operaciju angažiranjem snaga iz dubine, uglavnom iz sastava 1. vojne oblasti. Početkom 1991., u vrijeme dok je vojna sila Hrvatske bila simbolična, bilo je planirano ojačavanje 5. vojne oblasti s ojačanom Gardijskom mehaniziranom divizijom iz uže Srbije. Upravo su ove snage u septembru 1991. bile predviđene da iznesu glavni teret ofenzive protiv Hrvatske. Osim 1. vojne oblasti, značajnu zadaću je

---

⁷² HDA, UPRH: Kabinet ministra unutarnjih poslova RH od 10. 5. 1991, Operativni materijali; Franjo Tuđman, *Zna se*, Izvršni odbor HDZ-a, Zagreb, 1992, 192–195; Izvještaj Hrvatskom saboru o stanju u Republici Hrvatskoj od 28. 12. 1991.

⁷³ Zapisnik sa 96. zatvorene sjednice Vlade Republike Hrvatske, održane 24. srpnja 1991.

⁷⁴ SVA MORH, fond Zapovjedništva Operativne zone Osijek: Zapovjedništvo ZNG za istočnu Slavoniju od 6. 9. 1991., Zapovjest Op. br. 1.

⁷⁵ *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990–1991 godine*, 376–377; EZ od 27. 8. 1991., Deklaracija o Jugoslaviji.

dobio i Kninski korpus, jer je 5. vojna oblast dijelom vezana, dijelom blokirana, a dijelom razbijena i zarobljena.

Ideju manevra snaga objavio je osobno Kadrijević 1993. Prema njegovu priznanju zamisao ofenzive temeljila se na zahtjevu potpune blokade Hrvatske iz mora i zraka. Glavna zadaća bila je ipak na kopnu, plan je bio Hrvatsku ispresijecati na pravcima Gradiška–Virovitica; Bihać–Karlovac–Zagreb; Knin–Zadar i Mostar–Split. Najjača skupina JNA sastavljena od oklopno-mehaniziranih snaga angažirana je u istočnoj Slavoniji, s ciljem da se brzo probije prema zapadu, spoji sa snagama u JNA u zapadnoj Slavoniji i produži k Zagrebu i Varaždinu, odnosno prema granici Slovenije. Istovremeno je planirano jačim snagama iz područja Herceg Novi – Trebinje s kopna blokirati Dubrovnik, izbiti u dolinu Neretve i na taj način pomoći snagama angažiranim u napadu na pravcu Mostar–Split. Prema očekivanoj provedbi dijela zadaće, trebalo je osigurati i „držati granicu Srpske Krajine u Hrvatskoj“, izvući preostale snage JNA iz Slovenije i nakon toga povući JNA iz Hrvatske. Već uporabljenim sastavima JNA trebalo je pridodati još 15 do 18 oklopnih, mehaniziranih i pješćkih brigada kopnene vojske. Za njihovu mobilizaciju, pripremu mobiliziranih i demobiliziranih postrojba kao i dovođenje na pravce uporabe planirano je 10–15 dana, što je ovisilo o stupnju njihove bojne spremnosti i udaljenosti od pravca uporabe.⁷⁶ Operacija je trebala početi od 20. do 22. septembra, no slab odziv na mobilizaciju odgodio je njezin početak za desetak dana. Počela je u prvim danima oktobra, najprije u istočnoj Slavoniji i zaleđu Dubrovnika, a potom i na drugim bojištima. Iako su učinjeni pomaci u zapadnoj Slavoniji, sjevernoj Dalmaciji i južnoj Hrvatskoj, operacija je doživjela neuspjeh.⁷⁷ JNA je bila prisiljena da prihvati opciju izvlačenja okruženih snaga u dubini Hrvatske i osvoji područje na kojem je srpsko stanovništvo bilo većinsko ili vrlo brojno. S tom su opcijom prevagu odnijela gledišta srbijanskih političara da JNA treba braniti granicu područja gdje žive Srbi.⁷⁸ Mada je to olakšalo opću zadaću JNA, bilo je i klica kasnijeg sloma Republike Srpske Krajine. Praktično, od 10. oktobra 1991. JNA je djelovala s ciljem da očisti teritorij koji je ostao slobodan u zaleđu njezinih snaga. Najzahtjevnija zadaća bilo je osvajanje Vukovara i trebala su puna dva mjeseca da se realizira. Dubrovnik se, unatoč dugim nastojanjima JNA da ga zauzme, ipak održao čemu je pomoglo i njegovo visoko mjesto na karti svjetske spomeničke baštine. Iznimka od ovih slučajeva bili su taktički pomaci na crti u zapadnoj Slavoniji (Lipik–Pakrac) i istočnoj Slavoniji (Županja, Vinkovci i Osijek).

Oružane snage Republike Hrvatske u ovom su razdoblju učinile daljnji korak u svom ustrojavanju. Osnovana je Hrvatska vojska koja je uz četiri profesionalne brigade ZNG-a početkom oktobra 1991. dostigla bojnu razinu za čije je

⁷⁶ Veljko Kadrijević, *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd, 1993., 134–136.

⁷⁷ D. Marijan, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, 289–314.

⁷⁸ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 392–295.

savlađivanje bio potreban značajno veći napor od onog što su ga JNA i podređene TO tada pokazivale. Stvorena je pat pozicija u kojoj je HV pokazala solidnu sposobnost obrane. S napadom, odnosno protunapadom stanje je bilo znatno lošije. Na cijelom ratištu hrvatski napadi su bili rijetki, postignuti uspjesi nisu mogli utjecati na stanje na bojištima a o ratištu da ne govorimo. Iznimka je zapadna Slavonija. Bilo je to jedino bojište gdje su hrvatske snage zabilježile značajne uspjehe, a to je kasnije prouzročilo značajne prijepore. Naime, postavljena je teza da je HV mogla osloboditi cjelokupnu zapadnu Slavoniju i da je u tome onemogućena političkim odlukama.⁷⁹ Za tezu nema potvrda u hrvatskim izvorima. U tome se svjesno zanemaruje karakter hrvatskog uspjeha. Oslobođanje gorsko-planinskog područja zapadne Slavonije (Psunja, Papuka i Bilogore) provedeno je bez sukoba s JNA, nje nije bilo na tom području pa su hrvatske snage uz značajne napore uspjele razbiti TO pobunjenih Srba. S JNA je bilo drukčije na pravcima koje je ona branila. Iako su hrvatske snage na pravcu Novska–Okučani i Nova Gradiška – Okučani imale uspjeha protiv Banjalučkog korpusa JNA, to je postignuto na području gdje su bile angažirane lokalne pobunjeničke snage ili TO BiH, odnosno partizanske snage iz pričuve. No, na pravcima angažmana postrojba Kopnene vojske JNA, bilo je malog pomaka. Uz to su kasnije neki tumači svjesno zanemarili pojačanje JNA u zapadnoj Slavoniji koje je usporilo i zaustavilo uspješnu akciju oslobođanja.⁸⁰ Sve je to dovelo do različitih političkih ocjena pa su i radovi koji se temelje na tim ocjenama neodrživi.⁸¹

Saldo rata

Oružane snage Republike Hrvatske izgubile su u ratu 3761 pripadnika. Najveći gubici, 1014 ljudi, bili su u Vukovarsko-srijemskoj županiji.⁸² Prema podacima JNA s početka marta 1992. u Hrvatskoj je poginulo i umrlo od posljedica ranjavanja 1279 ljudi „koji su bili pod komandom Jugoslovenske narodne armije ili su izvršavali zadatke u sadejstvu sa jedinicama Armije (pripadnici Teritorijalne odbrane i dobrovoljci“.⁸³

---

⁷⁹ Anton Tus, „Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja“, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999., 88; Martin Špegelj, „Prva faza rata 1990–1992: pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi“, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999., 59–60; Martin Špegelj, *Sjećanje vojnika*, 2001., 325.

⁸⁰ Davor Marijan, *Novska u Domovinskom ratu*, HVIDRA Novska, 2008., 275–289, 575–576.

⁸¹ Npr. Norman Cigar, „Okončanje rata i hrvatski rat za nezavisnost: odluka u času zauzavljanja“, *Erazmvs*, Zagreb, 20/1997., 37–54.

⁸² Zdenko Radelić i dr., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, 458–460.

⁸³ „Na strani Armije 1.279 žrtava“, *Narodna armija*, 12. 3. 1992., 12.

Uporaba snaga

Hrvatska oružana sila prošla je težak put nastajanja iz gotovo ničega. Bila je bez oružja, vojne opreme, školovanog kadra i adekvatne vojne strukture. Da stvar bude gora, nije imala jasnu zamisao o uporabi snage. Potpisivanjem Sarajevskog primirja ona nije bila ustrojena, bila je daleko od toga, no postavljeni su temelji za njezino dugoročno ustrojavanje.

Prema operativnoj ljestvici i kriteriju vrijednosti, HV je imala uglavnom taktičku razinu. Dio postrojbi pokazao je solidne odlike u obrani. Ovdje u prvom redu mislimo na obranu Vukovara, Nove Gradiške, Pakraca, Novske, Sunje, Gospića, Šibenika i Dubrovnika. S napadima je bilo teže. Odnos snaga bio je takav da je HV unatoč relativnoj brojnoj nadmoći od novembra 1991. bila inferiorna JNA jer je njezin sustav neujednačenih lakih brigada bio ispod taktičko-tehničke razine operativnih dijelova JNA. Štoviše, rezultat rata je s obzirom na odnos snaga takav da se može govoriti samo o fenomenu. Sustav lakih brigada HV-a koje su nastajale po uzoru na isto takve brigade TO-a ili JNA držan je snagama za rat na pomoćnim pravcima manevarskog (prohodnog) zemljišta.⁸⁴ Na zahtjevnom, odnosno manevarskom teritoriju taj tip postrojbi nije uopće držan sposobnim za samostalno djelovanje protiv operativne vojske kakva je bila JNA.⁸⁵

Slabosti HV-a na višoj razini bile su još veće. Prema ocijeni glavnog inspektora Oružanih snaga Republike Hrvatske generala M. Špegelja od 24. decembra 1991., a nakon obilaska većine postrojbi, opće stanje u HV-u je bilo loše. Slabosti su počinjale s Glavnim stožerom HV-a. Prema Špegeljevu mišljenju Glavni stožer HV-a nije vladao osnovnim elementima oružane borbe: ljudstvom, sredstvima za borbu, vremenom i prostorom. Stanje u podređenim postrojbama bilo je još gore.⁸⁶

---

⁸⁴ *Pravilo: Brigada, (pešadijska, motorizovana, brdska, planinska, mornaričke pešadije i laka)*, Interno, SSNO, GŠ JNA, Uprava pešadije, 1984., 15.

⁸⁵ I na problem odnosa snaga osvrnut ćemo se u najkraćim crtama. Za ilustraciju možemo navesti izračun snaga kako je to radila JNA. Načelno je stajalište da je za napad na pravodobno organiziranu obranu potreban omjer 3:1. Na zapovjedno-stožernoj ratnoj vježbi *Romanija-88* JNA je koristila priručnik za izračunavanje odnosa snaga koji je napravljen usporedbom svojih mogućnosti i mogućnosti potencijalnog protivnika. Postrojbe su uspoređivane na osnovi numeričkih vrijednosti. Pješaci, odnosno motorizirani bataljun JNA imao je numeričku vrijednost 1,5 kao i partizanska brigada JNA. Najveću numeričku vrijednost imalo je ipak oklopništvo: oklopni bataljun tenkova M-84 s 2, oklopni bataljun tenkova T-72 s 1,5 i oklopni bataljun tenkova T-55 s 1. Numerička vrijednost mehaniziranog bataljuna s oklopnim transporterima M-60 bila je 1,5, a s borbenim vozilima pješništva M-80 čak 3. Primjenom priručnika na rat i snage 1991. možemo zaključiti da je samo Gardijska mehanizirana divizija imala približnu numeričku vrijednost kao cjelokupne Oružane snage Republike Hrvatske. *Privremeni priručnik za izračunavanje odnosa snaga*, Strogo poverljivo, I uprava GŠ OS SFRJ, februar 1988.

⁸⁶ HDA, UPRH: Služba glavne inspekcije MORH od 24. 12. 1991.

S druge strane, JNA je prolazila krizu identiteta i pretvaranja u tri srpske vojske. Obilježena je nizom slabosti. Doživjela je totalni poraz strategije, operatike (osim Kninskog korpusa) i više taktike. Određena je učinkovitost bila na osnovnoj taktičkoj razini (četa – bataljun). Njezino djelovanje je obilježilo topništvo, nije bilo manevra koji je planirala iako je u ratu angažirala glavninu oklopno-mehaniziranog potencija. U kampanji oko Vukovara angažirala je sedam mehaniziranih i dvije oklopne brigade i postigla krajnje skroman učinak. Manevarska odlika ovih snaga potpuno je izostala. Plan je bio prijeći Slavoniju u roku od pet do osam dana, a Gardijska mehanizirana divizija je prosječno imala tempo napredovanja od 1 km na dan.

Popunjeni Srbi su bili najlošiji dio sudionika. Oni su također patili od pogrešaka u stvaranju vojske. Bojna im je vrijednost bila slaba, skoro zanemariva, bez JNA nisu nigdje mogli postići zahtjevniju zadaću niti se održati u slučaju hrvatskog napada.

Zaključak

Rat u kojem je stvorena Republika Hrvatska nije bio hrvatski izbor. Bio je splet događaja koji se očito nije mogao izbjeći i početak krvavog raspleta dugogodišnje jugoslavenske krize. U 1980-im godinama projekt komunističke Jugoslavije doveden je do samog kraja. Njezina je budućnost ovisila o dogovoru republika koje se, kako je vrijeme pokazalo, nisu mogle dogovoriti za miran razlaz.

Srbija, Crna Gora i JNA zastupale su opciju „moderne federacije“, centralizirane Jugoslavije po principu „jedan čovjek, jedan glas“. Slovenija i Hrvatska nudili su konfederaciju, odnosno zajednicu suverenih država ili raspad po postojećim republičkim granicama. Dogovor nije postignut, slijedio je rat i raspad Jugoslavije. Rat je inicirala Srbija, a JNA ga je omogućila svrstavanjem na stranu Srbije.

Rat protiv Republike Hrvatske bio je u prvom redu rat za zemlju i rat protiv hrvatskog naroda. Uništenje kompleksa hrvatskih sela Ravno u istočnoj Hercegovini potvrđuje da je rat bio usmjeren protiv Hrvata bez obzira na njihovo državljanstvo. Cilj rata može se reducirati na tri riječi – etnički očišćeno područje.

Davor Marijan

THE MAIN ACTERS AND MAIN CHARACTERISTICS
OF THE WAE IN CROATIA 1990–1991

Summary

The subject of the article are the main actors and main characteristics of the Croatian battlefield from May 1990, to the 3rd January 1992, meaning: from democratic elections and changing in the Croatian politics, until the signing of the cease-fire in Sarajevo between Republic of Croatia and the Yugoslav People's Army (JNA).

The war in which the Republic of Croatia was created was not a Croatian choice. That was a kind of outcome of turmoil events, that were difficult to be stopped, and a beginning of the long-lasting Yugoslav crisis. During the 1980-ties, a „project“ of Communist Yugoslavia come to a very end. It's future depended on the political agreement of the Republics that it was consisted of. But as the time showed, they did not managed to find the peaceful outcome of crisis. On the one side, Republics of Serbia and Montenegro together with the Yugoslav Peoples' Army opted for a „modern federation“, a centralised Yugoslavia upon the principle „one man – one vote“. On the contrary, Slovenia and Croatia offered the concept of confederation, or the unity of sovereign states or a disbandment of the federation upon the existing „republican“ boundaries. Agreement was not achieved. War followed and it led to the total dissolution of the Socialist Yugoslavia. War was initiated by the Serbia, and JNA enabled it by backing the Serbia's war aims.

Controversies of the War in Croatia starts with the question of the timelines: when the war exactly started? Most of the participants, are following the pattern in which beginning dates are the ones when the clashes started. But the clashes were just a open demonstration of the earlier process, boiling under the surface of the broader public's attention. Most distinctive date, was the 17th August 1990, which was marked later in 1992, by the rebellious Croatian Serbs as turning point for the starting of clashes. Author maintains the opinion that the war started in middle of the May 1990, after the electoral victory of the Croatian Democratic Unity (HDZ). In the period between the public proclamation of the election results and the the establishing in the power of the HDZ, the Yugoslav Army disarmed Territorial Defence, and started to reorganize its force structure. Acts of the JNA in period 1990–1992, marked author's time dating of the events in three phases. First phase from May 1990 until beginning of the March 1991, ranging from democratic elections in Croatia until the incidents in Pakrac. Second phase, is period between the March and August 1991, outlining the events between the incidents in Pakrac and occupation of Baranya region and village of

Kijevo in Dalmatia. Third phase, started in September 1991, and lasted until the beginning of the January 1992. main characteristics of this phase is open war of the Yugoslav Armed Forces coupled with rebellous Croatian-Serbs against the Republic of Croatia. Finnaly, author summarise the the war against Croatia was war for the land and against the Croatian People. Aim of the war could be explained with three words – ethnically cleansing the territories.

OSNUTAK I RAZVOJ SLUŽBE UNUTRAŠNJIH POSLOVA SRPSKIH AUTONOMNIH OBLASTI U HRVATSKOJ 1991.

APSTRAKT: U radu su dani osnovni podaci o osnutku i razvoju službe unutrašnjih poslova srpskih autonomnih oblasti koje su u Hrvatskoj proglašene krajem 1990. i tijekom 1991. godine. Krajem 1991. te oblasti ujedinit će se u Republiku Srpsku Krajinu. U januaru 1991. u Kninu je osnovan Sekretarijat unutrašnjih poslova Srpske autonomne oblasti Krajine. U njegov sastav ušle su stanice javne sigurnosti općina na području Dalmacije, Like, Korduna i Banije koje su bile većinski naseljene srpskim stanovništvom. Te stanice izdvojile su se iz sastava hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova. Kasnije tijekom 1991. i srpske autonomne oblasti u zapadnoj Slavoniji, odnosno istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Srijemu također su uspostavile svoja tijela unutrašnjih poslova.

Ključne riječi: Srpska autonomna oblast Krajina, Srpska autonomna oblast Zapadna Slavonija, Srpska oblast Slavonija, Baranja i zapadni Srijem, Republika Srpska Krajina, Milan Martić, Milan Babić, policija

Neposredno nakon što su 1990. u Hrvatskoj održani prvi demokratski izbori, na kojima je pobijedila Hrvatska demokratska zajednica, dolazi do nesuglasica između novih hrvatskih vlasti i Srpske demokratske stranke (SDS), koja je na spomenutim izborima došla na vlast u nekim općinama s većinskim srpskim stanovništvom, među ostalim i u Kninu. SDS, kao predvodnik srpskog pokreta u Hrvatskoj, imao je potporu vodstva Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem, koje je smatralo neprihvatljivim da se, u sklopu raspleta jugoslavenske krize, Hrvatska osamostali u granicama koje je imala kao federalna jedinica u sklopu Jugoslavije, nego da u tom slučaju područja većinski ili znatnim dijelom naseljena Srbima moraju ostati u zajednica sa Srbijom. U ostvarenju ove politike vodstvo Srbije moglo je računati na potporu Jugoslavenske narodne armije (JNA).

Jedan od prvih važnijih znakova srpskog neslaganje s novim vlastima u Zagrebu bilo je otvoreno pismo koje su radnici Stanice javne sigurnosti Knin srpske nacionalnosti 3. jula 1990. uputili saveznom sekretaru za unutrašnje poslove. U njemu je navedeno da su nove hrvatske vlasti „ekstremne“ i protusrpske, a kninski milicionari neće prihvatiti novi naziv „redarstvo“ i nove uniforme i simbole

koji podsjećaju na one korištene od 1941. do 1945. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Knin je 5. jula posjetio hrvatski ministar unutrašnjih poslova Josip Boljkovac, kako bi razgovarao s potpisnicima otvorenog pisma. Oni su, zajedno s predstavnicima SDS-a, tražili da nitko od potpisnika ne bude suspendiran i da se u Kninu osnuje općinski sekretarijat unutrašnjih poslova (SUP), a ne kao do tada, kada je Stanica javne sigurnosti Knin bila u sastavu SUP-a Šibenik. Pred zgradom u kojoj su vođeni razgovori okupio se veliki broj građana koji su potpisnicima pisma došli dati potporu, pa je Boljkovac pristao na osnivanje SUP-a u Kninu. Sredinom augusta hrvatske vlasti odlučile su iz stanica javne sigurnosti na području sjeverne Dalmacije i Like izuzeti oružje rezervnog sastava policije, kako bi spriječile da to oružje bude iskorišteno za eventualnu pobunu srpskog stanovništva. Ta akcija samo je djelomično uspjela, a kao odgovor na nju Srbi su blokirali prometnice u sjevernoj Dalmaciji, oružje rezervnog sastava u nekim je mjestima podijeljeno srpskim civilima, a u svemu ovome sudjelovali su i neki policajci srpske nacionalnosti. JNA je spriječila intervenciju helikoptera s hrvatskim policajcima koji su letjeli prema području pobune, pod prijetnjom da će biti oboreni. Nakon nekoliko dana stanje na području sjeverne Dalmacije i Like se primirilo, ali je krajem septembra do sličnih incidenata povezanih s izuzimanjem oružja rezervnog sastava policije došlo na Baniji.¹

Izvršno vijeće Skupštine općine Knin je na sjednici održanoj 7. novembra 1990. prihvatilo prijedlog odluke o osnivanju općinskog SUP-a Knin, koja je upućena Skupštini općine Knin na usvajanje.² Istoga dana Izvršno vijeće Skupštine općine Knin obratilo se i hrvatskoj Vladi, od koje je zatraženo da, u skladu s hrvatskim zakonima, da suglasnost za osnivanje općinskog SUP-a u Kninu. Navedeno je da postoji više razloga zbog kojih općinske vlasti u Kninu rade na promjenama u službi unutrašnjih poslova. Politički događaji u Hrvatskoj zahtijevaju veću „mobilnost i aktivnost“ te službe, što vrijedi i za Knin. Kada su ministar Josip Boljkovac i njegovi suradnici u julu posjetili Kninu, dali su usmena obećanja o osnutku općinskog SUP-a. Iz Knina je 30. jula nadležnim vlastima u Zagrebu upućen zahtjev za osnivanje tog tijela, ali je hrvatska Vlada to odmah odbila. Zatim je na razgovorima između predstavnika hrvatskog Sabora i Srpskog nacionalnog vijeća u Donjem Lapcu ponovno dogovoreno da hrvatska Vlada pokrene postupak za osnivanje općinskog SUP-a, ali se ništa nije promijenilo. Na temelju svega ovoga Izvršno vijeće Skupštine općine Knin ocijenilo je odnos hrvatskih vlasti prema spomenutom pitanju u „najmanju ruku neozbiljnim“, posebno ako se uzmu u obzir „ukupni politički odnosi u Republici“. Da je

---

¹ Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995*, Zagreb 2005, 68–70, 77–85; Davor Marijan, „Djelovanje JNA i pobunjenih Srba u Lici 1990–1992. godine“, *Senjski zbornik*, svezak 33, Senj 2006, 219. Također vidjeti: *Hrvatska policija u Domovinskom ratu* [Zagreb 2011], 75–76.

² International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Court Records (dalje: ICTY), Martić (IT-95-11), Exhibit 00502, Republika Hrvatska, Skupština općine Knin, Izvršno vijeće, Klasa: 210-01/90-01/04, Ur. broj: 2136-02-90-2, Knin, 7. 11. 1990.

trenutni odnos hrvatskih vlasti „više nego neprihvatljiv“ pokazuju i događaji iz augusta 1990., kada su pripadnici Općinskog SUP-a Šibenik i Stanice javne sigurnosti Drniš namjeravali napasti „nedužni narod“ općine Knin. To nije prihvatljivo za pripadnike Stanice javne sigurnosti Knin koji su u sklopu SUP-a Šibenik, a sve spomenuto ima i negativan utjecaj na raspoloženje stanovnika općine Knin. Kada bi hrvatska Vlada prihvatila osnutak općinskog SUP-a u Kninu, bio bi to korak u vraćanju povjerenja srpskog naroda prema hrvatskim vlastima.³

No, spomenuti zahtjev ubrzo će postati nevažan. U Kninu je 21. decembra 1990. proglašena Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina koja je trebala obuhvatiti područja Dalmacije, Like, Korduna i Banije s većinskim srpskim stanovništvom.⁴ Izvršno vijeće SAO Krajine je na sjednici održanoj u Kninu 4. januara 1991. na prijedlog svoga predsjednika Milana Babića donijelo odluku o osnutku SUP-a SAO Krajine, kao jedinog tijela na području te autonomne oblasti koje će obavljati poslove javne sigurnosti i unutrašnje poslove. Za sekretara unutrašnjih poslova imenovan je Milan Martić, inspektor u kninskoj stanici javne sigurnosti.⁵

Babić je 5. januara obavijestio savezne vlasti u Beogradu, hrvatski MUP i republičke sekretarijate unutrašnjih poslova Srbije i Bosne i Hercegovine da je osnovan SUP SAO Krajine sa sjedištem u Kninu. U njegov sastav ušle su stanice javne sigurnosti Benkovac, Donji Lapac, Dvor na Uni, Glina, Gračac, Knin, Kostajnica, Obrovac, Titova Korenica i Vojnić. Također je navedeno da hrvatski MUP više nema ovlasti nad područjem SAO Krajine, iako novi SUP u Kninu, prema potrebi, može surađivati s hrvatskom policijom.⁶

Policajska uprava Sisak je 6. januara demantirala da su njezine policijske stanice u Dvoru na Uni, Glini i Kostajnici pristupile „nekakvom nepostojećem SUP-u Srpske krajine“, nego se one i dalje nalaze u sastavu hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova (MUP), a isto su hrvatskim medijima potvrdili i rukovodioci tih policijskih stanica.⁷ Nedugo kasnije hrvatska Vlada pozvala je predstavnike općina Benkovac, Donji Lapac, Gračac, Knin, Obrovac i Titova Korenica da dođu u Zagreb, kako bi se razgovaralo o proglašenju SAO Krajine i osnutku njezina SUP-a. No, Milan Babić to je odbio pod obrazloženjem da s hrvatskim vlastima mogu pregovarati isključivo predstavnici SAO Krajine, a ne pojedine općinske uprave koje su u sastavu te oblasti.⁸

---

³ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990–1995, Dokumenti*, Knjiga 2, Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (1990.–1991), Zagreb, Slavonski Brod 2007, dok. br. 40.

⁴ Opširnije o proglašenju SAO Krajine vidjeti: N. Barić, *n. dj.*, 91–99.

⁵ Isto, 105. Za osnovne biografske podatke o Milanu Martiću vidjeti: ICTY, Martić (IT-95-11), „Mile Martić u hrvatskom i srpskom tisku“.

⁶ N. Barić, *n. dj.*, 105.

⁷ A. M., „Nema otcjepljenja!“, *Vjesnik*, Zagreb, 7. 1. 1991, 1.

⁸ (R. I.), „Pobunjene općine pozvane na razgovor“, *Vjesnik*, Zagreb, 9. 1. 1991, 1.

Hrvatski MUP je 10. januara podređenim policijskim upravama uputio dopis o izjavi koju trebaju potpisati njegovi pripadnici. Očito je bila riječ o izjavi vjernosti Hrvatskoj, a pripadnici MUP-a nisu mogli dobiti osobni dohodak dok je ne potpišu, a oni koji je odbiju potpisati trebali su biti otpušteni iz službe. Policijska uprava Šibenik dostavila je spomenuti dopis Stanici javne sigurnosti u Kninu, odnosno SUP-u SAO Krajine. Milan Martić je 16. januara na ovo odgovorio depešom koja je upućena svim stanicama javne sigurnosti koje su smatrane dijelom SUP-a SAO Krajine. Čini se da je ista depeša upućena i pojedinim stanicama javne sigurnosti u drugim dijelovima Hrvatske (Beli Manastir, Pakrac, Pođravska Slatina, Vukovar). U toj je depeši Martić naveo da zahtjev hrvatskog MUP-a predstavlja još jedan „grubi nelegitimni, provocirajući čin“ nad radnicima službe unutrašnjih poslova u SAO Krajini. Njima se pokušava oduzeti „dostojanstvo“ jer su izloženi „ucjeni“ da im, ako ne izraze vjernost Hrvatskoj, neće biti isplaćen osobni dohodci, što je u suprotnosti s propisima o radnom odnosu ali prije svega predstavlja „necivilizacijski čin“. Osim toga radnici unutrašnjih poslova već su dali izjave vjernosti Jugoslaviji, koje ne namjeravaju povući.⁹

Nekoliko dana kasnije Martić je u Kninu izjavio novinarima da su trenutni odnosi s hrvatskom policijom napeti. Ipak je njegov SUP spreman na suradnju s hrvatskom policijom, ali bez „ikakvih ucjena“. Martić je ipak istaknuo da, dok je on živ, u Knin neće ući „redarstvenici, ni šahovnica“. Na pitanje novinara kako će se financirati novi SUP, Martić je odgovorio da će to riješiti „onaj tko ga je osnovao“.¹⁰

Martić je 14. januara uputio depešu stanicama javne sigurnosti Benkovac, Donji Lapac, Gračac, Obrovac i Titova Korenica. Od njih je zatražio podatke o broju zaposlenih i sistematizaciji radnih mjesta, kako bi se mogao izraditi pravilnik o osobnim dohodcima i novoj sistematizaciji radnih mjesta SUP-a SAO Krajine.¹¹ Izvršno vijeće SAO Krajine je 19. januara donijelo odredbu o unutrašnjoj organizaciji i radu SUP-a SAO Krajine. U skladu s njom određeno je da taj sekretarijat obavlja poslove javne i državne sigurnosti, kao i druge unutrašnje poslove. U svakoj općini SAO Krajine trebala je djelovati stanica javne bezbjednosti, dok je poslove takve stanice u Kninu trebao obavljati neposredno SUP SAO Krajine.¹²

---

⁹ ICTY, Martić (IT-95–11), Exhibit 00514, SAO Krajina, SUP-a Knin, Depeša br. 511-93-21-47/91/1-1., Knin, 16. 1. 1991; Mirko Ćuruvija, „Kninjani vraćaju oružje/Tko plaća novi SUP?“, *Vjesnik*, Zagreb, 17. 1. 1991., 1., 14.

¹⁰ Mirko Ćuruvija, „Kninjani vraćaju oružje/Tko plaća novi SUP?“, *Vjesnik*, Zagreb, 17. 1. 1991., 1., 14.

¹¹ ICTY, Martić (IT-95–11), Exhibit 00513, SAO Krajina, SUP-a Knin, Depeša broj: 123/91., Knin, 14. 1. 1991.

¹² Državni arhiv Sisak, Sabirni arhivski centar Petrinja, Nesređena građa Skupštine općine Petrinja, Izvršno vijeće Srpske autonomne oblasti Krajina, Broj: 09/19-1, Knin, 19. 1. 1991, Uredba o unutrašnjoj organizaciji i radu Sekretarijata za unutrašnje poslove.

Kao što je prethodno navedeno, kada je proglašeno osnivanje SUP-a SAO Krajine navedeno je da će u njegovom sastavu biti i stanice javne sigurnosti općina Banije i Korduna. No, također je vidljivo da je Martić podatke o broju zaposlenih i sistematizaciji radnih mjesta zatražio samo od stanica Benkovac i Obrovac u Dalmaciji i stanica Donji Lapac, Gračac i Titova Korenica u Lici. Na temelju ovoga može se pretpostaviti da je SUP SAO Krajine neposredno nakon svog osnutka imao stvarnu kontrolu i mogao se osloniti samo na spomenute stanice. Ovo potvrđuje i podatak iz februara 1991., kada se razmatralo osnivanje Savjeta SUP-a SAO Krajine. I tada je zaključeno da kandidate za to tijelo treba predložiti SUP u Kninu, kao i stanice javne bezbjednosti Benkovac, Donji Lapac, Gračac, Obrovac i Titova Korenica.¹³

Tek kasnije, odnosno od sredine 1991., paralelno sa širenjem ratnih sukoba u Hrvatskoj, krajinski Srbi poduzeli su stvarne korake za uspostavu službe unutrašnjih poslova na Baniji i Kordunu. Tako je primjerice u januaru 1991. najveći dio radnika Policijske stanice u Dvoru na Uni odbio potpisati izjavu vjernosti Republici Hrvatskoj, koju je hrvatski MUP uputio svojim pripadnicima nakon osnutka SUP-a SAO Krajine, nakon čega se postavilo pitanje kako će policajci iz Dvora dobiti osobne dohotke, odnosno hoće li biti otpušteni iz službe.¹⁴ No, čini se da se stanje tijekom idućih mjeseci zapravo nije promijenilo. Tek 13. juna 1991. Skupština općine Dvor na Uni donijela je odluku da se Policijska stanica Dvor na Uni izdvaja iz sastava Policijske uprave Sisak. Umjesto toga osniva se SUP Dvor na Uni koji ulazi u sastav krajinske službe unutrašnjih poslova. U skladu s ovim Izvršno vijeće Skupštine općine Dvor na Uni ovlašteno je da, zavisno od političke i sigurnosne situacije, odredi kada će biti preuzeta Policijska stanica, odnosno osnovan SUP u Dvoru na Uni, a radnici u policijskoj stanici tada su trebali biti preuzeti i raspoređeni na posao u novom SUP-u.¹⁵ Predsjedništvo Skupštine općine Vojnić je 30. jula donijelo odluku da se Policijska stanica Vojnić, do tada u sastavu Policijske uprave Karlovac, preimenuje u Stanicu javne bezbjednosti Vojnić i da ulazi u sastav MUP-a SAO Krajine.¹⁶ Izvršni savjet Skupštine općine mjesnih zajednica Petrinja s većinskim srpskim stanovništvom je krajem augusta 1991. odlučio osnovati stanicu milicije, koja je započela djelovati početkom septembra. Nakon što su krajinski Srbi i JNA sredinom istog mjeseca zauzeli grad Petrinju u njemu je uspostavljena Stanica javne bezbjednosti.¹⁷

¹³ ICTY Martić (IT-95-11), Srpska autonomna oblast Krajina, Sekretarijat za unutrašnje poslove Knin, Knin, dana 19. 2. 1991, Sistematizacija novih radnih mjesta u Odjelu za operativne poslove.

¹⁴ N. Barić, *n. dj.*, 106.

¹⁵ ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00470, Opštinska skupština Dvor, Klasa: 021-05/91-01/81, Urbroj: 2120-01-2-91-1, Dvor, 13. 6. 1991., Odluka o izdvajanju Policijske stanice Dvor na Uni iz MUP-a Republike Hrvatske – Policijska uprava Sisak i osnivanje SUP-a Dvor na Uni i njegovom pripajanju MUP-u SAO Krajina.

¹⁶ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995., Dokumenti*, Knjiga 2., dok. br. 93.

¹⁷ N. Barić, *n. dj.*, 346.

U međuvremenu su zaoštreni odnosi između krajinskih Srba i hrvatskih vlasti tijekom prve polovice 1991. doveli do ozbiljnijih oružanih sukoba. Srpski zastupnici u Skupštini općine Pakrac su krajem februara te godine donijeli odluku o pristupanju SAO Krajini, dok je policijska stanica u tom mjestu preimenovana u Općinski SUP i podređena SUP-u SAO Krajine u Kninu. Policajci srpske nacionalnosti ubrzo su preuzeli stanicu u Pakracu, nakon čega je 2. marta došlo do intervencije hrvatske policije, koja je ponovno uspostavila nadzor nad policijskom stanicom. Krajem marta općinske vlasti u Titovoj Korenici odlučile su preuzeti upravu nad Nacionalnim parkom Plitvička jezera, a tu odluku provela je krajinska milicija. Na ovo je intervenirala hrvatska policija, koja je 31. marta potisnula krajinske Srbe iz nacionalnog parka.¹⁸

Nakon što je 12. maja 1991. u SAO Krajini proveden referendum za njezino prisajedinjenje Srbiji, odnosno ostanak u Jugoslaviji, 29. maja dotadašnji Statut SAO Krajine je, uz potrebne izmjene, proglašen njezinim Ustavnim zakonom. Odmah zatim, 31. maja, proglašeni su i zakoni o Vladi SAO Krajine i njezinim ministarstvima. Tako je dotadašnje Izvršno vijeće SAO Krajine na čelu s Milanom Babićem reorganizirano u Vladu.¹⁹ Član 7. Zakona o ministarstvima SAO Krajine definirao je poslove MUP-a SAO Krajine.²⁰ Na početku je za ministra unutrašnjih poslova određen Dušan Vještica, blizak suradnik Milana Babića. Vještica je 7. juna kao ministar unutrašnjih poslova donio nekoliko rješenja o postavljanju i smjeni osoba na rukovodećim mjestima u Stanici javne bezbjednosti Knin.²¹

No, imenovanje Vještice za ministra unutrašnjih poslova, što je očito bio Babićev izbor, odmah je dovelo do sukoba između Martića i Babića. Milicionari vjerni Martiću, dotadašnjem sekretaru SUP-a SAO Krajine, odbili su kadrovska rješenja koja je odredio Vještica, a također su se povukli s poslova osiguranja Babića.²² Ovaj sukob razriješen je kada je krajem juna 1991. Martić izabran za ministra unutrašnjih poslova, dok je Vještica postao ministar za urbanizam, stambeno-komunalne djelatnosti i građevinarstvo.²³

---

¹⁸ Opširnije o tome vidjeti: N. Barić, *n. dj.*, 114.–117.; Davor Marijan, *Slom Titove armije, Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, Zagreb 2008., 241.–249.

¹⁹ Opširnije o djelovanju Vlade SAO Krajine vidjeti: Nikica Barić, „Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2008., 65–84.

²⁰ Zakon o ministarstvima Srpske autonomne oblasti Krajina, *Glasnik Krajine, Službeni list Srpske autonomne oblasti Krajina i opština: Benkovac, Donji Lapac, Gračac, Knin, Korenica i Obrovac*, Knin, br. 4, 5. 6. 1991., 179.–181.

²¹ Za spomenuta rješenja vidjeti: ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibits 00545, 00546, 00547, 00548, 00549, 00550.

²² ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00544, SDB SAOK, 11. 06. 1991., Presek aktuelnih informacija.

²³ Rješenje o izboru ministra unutrašnjih poslova Srpske Autonomne Oblasti Krajine, Rješenje o izboru ministra za urbanizam, stambeno-komunalne djelatnosti i građevinarstvo Srpske Autonomne Oblasti Krajine, *Glasnik Krajine*, Knin, br. 6, 2. 7. 1991., 205.

MUP SAO Krajine u ratnim djelovanjima tijekom druge polovice 1991. godine

Izvršno vijeće SAO Krajine je 1. aprila 1991, odmah nakon sukoba s hrvatskom policijom na Plitvičkim jezerima, usvojilo zaključak da se od Vlade Republike Srbije zahtjeva da snage MUP-a Srbije pruže tehničku i kadrovsku pomoć SUP-u SAO Krajine.²⁴

Nedugo kasnije u Knin je stigao Dragan Vasiljković, „Kapetan Dragan“, koji je u obližnjem Golubiću počeo provoditi obuku za specijalne jedinice MUP-a SAO Krajine. Zajedno s Vasiljkovićem u Knin su po istom zadatku stigli radnici MUP-a Srbije, Franko Simatović „Frenki“ i Dragoljub Filipović „Fičo“.²⁵ Tako je u Golubiću počela obuka za ljudstvo koje je stizalo iz svih dijelova SAO Krajine.²⁶ Te jedinice, kao i Kapetan Dragan osobno, sudjelovale su u borbama protiv hrvatskih snaga, primjerice krajem jula 1991. na Baniji.²⁷

Kako su se od sredine 1991., nakon osamostaljenja Hrvatske, ratni sukobi intenzivirali, SAO Krajina aktivirala je i svoje jedinice Teritorijalne obrane (TO). Prema nekim podacima s početka septembra te godine, TO u SAO Krajini bila je „masovnija organizacija“, sa sistemom općinskih i regionalnih štabova. Istovremeno je krajinska milicija imala 1200 aktivnih i 1200 rezervnih milicionara, kao i 500 pripadnika milicijskih jedinica posebne namjene, od čega je 100 bilo „elitno obučeno“, što se, očito, odnosilo na ljudstvo koje je prošlo obuku Kapetana Dragana u Golubiću. Prema istim podacima milicija je bila dobro naoružana, ali su joj nedostajale uniforme, sredstava veze i motorna vozila. Isto tako ni u tom razdoblju nije bilo riješeno pitanje osobnih dohodaka za pripadnike milicije.²⁸

U okolnostima koje su vladale tijekom druge polovice 1991. MUP SAO Krajine bio je u cjelini znatno angažiran u ratnim djelovanjima. Vlada SAO Krajine je 9. oktobra odredila da sve jedinice milicije u planiranju i izvođenju borbenih zadataka budu podređene nadležnim štabovima krajinske TO.²⁹ Tako je primjerice Odjeljenje milicije Plaški iz sastava Stanice javne bezbjednosti Ko-

---

²⁴ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 2., dok. br. 73.

²⁵ ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00619, Informacija str. pov. br. 437, 28. 8. 1991., Vojna tajna, Strogo poverljivo, Br. evidencije 119, Neka saznanja o Danielu Sneddenu, državljaninu Australije, alias „Kapetan Dragan“, Načelnik III odeljenja UB SSNO, pukovnik Milorad Bošković. Također vidjeti: Nedeljnik „Vreme“ i filmska produkcija „Vreme film“, *Dokumentarni serijal „Jedinica“*, Beograd 2006.

²⁶ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 1., Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija Oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.-1991.), Zagreb 2007., dok. br. 61.

²⁷ Jakša Raguž, „Boj za Strugu“, *VP – Magazin za vojnu povijest*, br. 4, Zagreb, jul 2011., 50.-57.

²⁸ Milisav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel 2001., 31.

²⁹ N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 344.

renica po naredbama Štaba TO Plaški tijekom novembra 1991. sudjelovalo u zauzimanju Saborskog i Slunja.³⁰

Prema kraju 1991. MUP SAO Krajine poduzimao je daljnje mjere na svojoj organizaciji i rješavanju problema proisteklih iz postojećih ratnih uvjeta. Predstavnici iz Dubice (općina Kostajnica) su krajem novembra posjetili Knin, kako bi se ministru Martiću požalili na „šarene“, odnosno pripadnike srpskih jedinica koji su nosili kamuflažne uniforme. Oni su se predstavljali kao pripadnici MUP-a SAO Krajine, a isticali su se samovoljnim postupcima i nasiljem nad hrvatskim stanovništvom. Martić je posjetio područje Kostajnice, kako bi ispitao stanje na tom području.³¹ Zatim je 26. novembra naredio da Stanica javne bezbjednosti Kostajnica, zajedno s Vojnom policijom Banjalučkog korpusa JNA i nadležnim odredom krajinske TO, preuzme poslove održavanja javne sigurnosti na području Dubice. Također je što hitnije trebalo stvoriti uvjete za uspostavu redovne mirnodopske milicije u Dubici. Osobe koje nose „šarene uniforme“ a nisu pripadnici MUP-a SAO Krajine trebali su vratiti oznake milicije, te su trebali biti mobilizirani u ratne formacije JNA.³²

U MUP-u SAO Krajine u Kninu je 11. decembra održan sastanak, nakon kojeg je objavljeno saopćenje. U njemu je navedeno da su na sastanku imenovani načelnici stanica javne bezbjednosti u Slunju i za područje Karlovca, sa sjedištem u Tušiloviću. Objavljeni su i podaci o podnesenim krivičnim prijavama i zahtjevima za pokretanje prekršajnog postupka, kao i o drugim mjerama koje je poduzeo krajinski MUP. Također je navedeno da se u zatvorima u Glini, Kninu, Korenici, Slunju i Vrginmostu nalazi 128 osoba, najvećim dijelom pripadnika hrvatskih vojnih i policijskih snaga, a od „paravojnih formacija Hrvatske“ zaplijenjene su i veće količine oružja i municije. U saopćenju su građani koji pripadaju „hrvatskim paravojnim formacijama“ pozvani da vrate naoružanje i vojnu opremu u stanice javne sigurnosti na području svoje općine, a krajinski MUP im garantira zaštitu.³³

Konačno je 19. decembra 1991. u Kninu proglašena Republika Srpska Krajina (RSK). Na samom kraju iste godine, 30. decembra, u Kninu je u MUP-u novoproglašene republike održan novi radni sastanak kojem su prisustvovali ministar Martić, njegovi pomoćnici, načelnik SUP-a Knin i načelnici stanica javne bezbjednosti „svih petnaest krajiških opština“. Kako je objavljeno u kasnijem saopćenju na sastanku je zaključeno da je stanje u RSK „sigurno i bez-

---

³⁰ ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00605, Stanica javne bezbjednosti Korenica, Odjeljenje milicije Plaški, Plaški, 23. 11. 1991. godine, Izvještaj o učestvovanju odjeljenja milicije Plaški u borbenim dejstvima za protekli period.

³¹ Dušan Glavaš, *Naša Krajina, Ratni dnevnik 1990–1995. godine*, Beograd 2005., 74–78.

³² ICTY, Martić, (IT-95-11), Exhibit 00602, Srpska autonomna oblast Krajina. Ministarstvo unutrašnjih poslova, Broj: 4263/1–91, Knin, 26. 11. 1991, Naredba.

³³ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995, Dokumenti*, Knjiga 1., dok. br. 286.

bedno“, unatoč hrvatskog pokušaja bombardiranja Knina³⁴ i planova „ustaške vrhuške“ o ubacivanju „diverzantsko terorističkih grupa“. MUP RSK „garantira svim narodima bezbjednost na ovim prostorima“, te apelira na građane da zaštite one „drugih nacionalnosti“ jer, unatoč svih događaja, u RSK postoje uvjeti za „suživot“. ³⁵ Ovo posljednje ukazivalo je na nepovoljan položaj hrvatskog stanovništva na područjima pod kontrolom krajinskih Srba.

Služba državne bezbjednosti MUP-a SAO Krajine

Podaci o djelovanju Službe državne bezbjednosti (SDB-a) MUP-a SAO Krajine su vrlo fragmentarni. Štoviše, nije mi poznato ni tko je bio načelnik te službe.³⁶

Zanimljiv je dokument SDB-a MUP-a SAO Krajine „Presek aktuelnih informacija“ od 11. juna 1991. godine. U njemu je navedeno da je za ministra unutrašnjih poslova izabran Dušan Vještica, Babićev pristaša. SDB je radio na tome da o Vještici prikupi kompromitirajuće materijale, kako bi pokazala da se on prethodno bavio „privrednim kriminalom“. Iz ovoga je očito da je SDB davala potporu Milanu Martiću da on, kao dotadašnji krajinski sekretar SUP-a, postane i novi ministar unutrašnjih poslova SAO Krajine. No, u istom je dokumentu također navedeno da neki Martićevi potezi predstavljaju „preuranjenu improvizaciju“. ³⁷ Iz takvog sadržaja spomenutog dokumenta može se pretpostaviti da ni Babić niti Martić nisu imali kontrolu nad SDB-om SAO Krajine. To otvara pitanje kome je načelnik SDB-a SAO Krajine bio odgovoran, odnosno kome je bio upućen spomenuti pregled aktualnih informacija. Moguće je da su te informacije bile upućene SDB-u MUP-a Republike Srbije.

Babić je očito shvaćao da ne može računati na SDB, pa je kao krajinski premijer početkom augusta 1991. donio odluku o ukidanju te službe. Umjesto nje trebala je biti osnovana nova „Vladina agencija za nacionalnu bezbednost“. No, ta agencija do kraja 1991., a niti kasnije, nije započela djelovati.³⁸ Osim pokušaja da osnuje službu državne bezbjednosti na koju će se moći osloniti Babić je također bio nezadovoljan djelovanjem Kapetana Dragana, a težio je imati i punu ko-

---

³⁴ Hrvatska vojska po prvi put je bombardirala Knin 25. decembra 1991. Vidjeti: *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995., Dokumenti*, Knjiga 5., Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (srpnja – prosinac 1992.), Zagreb 2009., dok. br. 280.

³⁵ ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00966, Republika Srpska Krajina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Knin, 31. 12. 1991.

³⁶ Primjerice na jednom dokumentu na kojem bi trebao stajati potpis načelnika SDB-a MUP-a SAO Krajine, toga potpisa nema. Vidjeti: ICTY, Martić (IT-95-11), Srpska autonomna oblast Krajina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Služba državne bezbednosti, Knin, 11. 11. 1991, Predmet: Informacija o nekim problemima u radu SDB.

³⁷ ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00544, SDB SAOK, 11. 6. 1991., Presek aktuelnih informacija.

³⁸ N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 220.

mandu nad krajinskom TO.³⁹ Težnja Babića da ima glavnu riječ u svim pitanjima važnim za Krajinu kulminirat će početkom 1992. u njegovom sukobu sa Slobodanom Miloševićem po pitanju prihvaćanja Vanceova mirovnog plana, nakon čega će Babić biti smijenjen s vodećih dužnosti u RSK.

Osnutak službe unutrašnjih poslova SAO Zapadne Slavonije i Srpske oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srijem

SAO Zapadna Slavonija proglašena je 12. augusta 1991. u okolici Pakraca, a odmah zatim na tom području izbili su intenzivniji sukobi između hrvatskih snaga i krajinskih Srba, pri čemu je srpska strana imala potporu JNA.⁴⁰

Na temelju dostupnih podataka može se zaključiti da su u zapadnoj Slavoniji organizaciju službe unutrašnjih poslova, odnosno milicije potaknule strukture TO, a ne civilne vlasti SAO Zapadne Slavonije. Tako je Štab TO SAO Zapadne Slavonije 2. septembra 1991. naredio formiranje specijalne jedinice milicije. Za komandira je određen Krsta Žarković. Općinski štabovi TO Zapadne Slavonije trebali su u tu jedinicu uputiti dio svojih ljudi, kojih je ukupno trebalo biti 60, a to su trebali biti „prvenstveno milicionari koji su završili obuku i bili pripadnici specijalnih jedinica, pripadnici TO dobrovoljci psihofizičkih sposobnosti do 30 godina starosti, po mogućnosti vojni policajci i sportisti“.⁴¹ Krsta Žarković bio je bivši pripadnik jedinice za posebne namjene Republičkog SUP-a Socijalističke Republike Hrvatske, a do 1. jula 1991. radio je u hrvatskoj policiji u Daruvaru.⁴²

Početkom oktobra 1991. Štab TO SAO Zapadne Slavonije izdao je novu naredbu o formiranju jedinice milicije za posebne namjene pri SUP-u Pakrac, koja je trebala imati 100 do 120 pripadnika.⁴³

Osim spomenute specijalne jedinice milicije, koja je očito trebala biti korištena za vojne zadatke, organizirane su i milicijske stanice za održavanje javnog reda. Tako je primjerice Općinski štab TO Grubišno Polje sredinom septembra 1991. odredio pravila službe stanice milicije za tu općinu. Ona je definirana kao „izvršni organ legalne vlasti“ sa zadatkom brige o redu, miru i sigurnosti građana. Milicija je trebala izvršavati redovne naredbe svoga starješine ili Općinskog štaba TO, dok je o svom radu trebala izvještavati komandanta istog štaba.⁴⁴

---

³⁹ N. Barić, „Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991.“, 73–74; D. Marijan, *Slom Titove armije*, 288.

⁴⁰ Davor Marijan, *Novska u Domovinskom ratu*, Novska 2009., 169.–174.

⁴¹ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 1., dok. br. 145.

⁴² ICTY, Martić (IT-95-11), Exhibit 00539, Žarković Krsta, Stara Gradiška (814–788), Partizansko naselje bb, Biografija.

⁴³ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 1., dok. br. 197.

⁴⁴ Isto, dok. br. 160.

Redovnom organiziranju službe unutarnjih poslova u zapadnoj Slavoniji moglo se pristupiti tek nakon Sarajevskog primirja početkom 1992. godine. Tako je 24. januara 1992. Milan Martić donio odluku o formiranju regionalnog SUP-a Pakrac s privremenim sjedištem u Okučanima, koji je trebao organizirati službu unutrašnjih poslova na području zapadne Slavonije.⁴⁵

Velika narodna skupština Srpske oblasti Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema je 25. septembra 1991. donijela Zakon o ministarstvima. Član 7. zakona definirao je poslove MUP-a te srpske oblasti.⁴⁶ Za ministra unutrašnjih poslova izabran je Borislav Bogunović.⁴⁷ Prema nekim podacima Bogunović i njegovo ministarstvo su se u nepovoljnim ratnim okolnostima koje su vladale u jesen 1991. slabo snalazili u obavljanju poslova za koje su bili zaduženi. U decembru iste godine Bogunović je smijenjen s te dužnosti.⁴⁸

Još i prije osnivanja oblasnog MUP-a, na području Baranje je, nakon što su iz nje potisnute hrvatske snage, djelovao Općinski SUP Beli Manastir.⁴⁹ SUP Vukovar osnovan je 18. oktobra 1991. godine. Prije toga na vukovarskom području pojedini štabovi TO i organi civilnih vlasti osnivali su manje stanice milicije koje nisu bile međusobno povezane, niti popunjene dovoljnim brojem ljudi. Štab TO Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema osnovao je i stanice milicije u Iloku, Tovarniku, Oroliku i Mirkovcima, koje su uglavnom popunjene radnicima MUP-a Republike Srbije. SUP Vukovar je nakon osnutka i do početka 1992. uspostavio organizaciju službe unutrašnjih poslova na svom području djelovanja.⁵⁰

*

Sarajevsko primirje početkom januara 1992. i početak provedbe UN-ovog mirovnog plana u Hrvatskoj („Vanceov plan“) omogućit će da MUP RSK u nešto povoljnijim uvjetima do kraja razvije svoju strukturu. No, krajinska službe unutrašnjih poslova i dalje će, sve do sloma RSK, biti opterećena djelovanjem u ratnom okruženju, odnosno uvjetima, kao i svim s tim povezanim društvenim i ekonomskim problemima.

---

⁴⁵ ICTY, Martić (IT-95-11), Republika Srpska Krajina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Broj: 01-197/1-92., Knin, 24. 1. 1992.

⁴⁶ Zakon o ministarstvima, *Službeni glasnik Srpske oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srem*, br. 1, 19. 12. 1991., 6.–8.

⁴⁷ Odluka o izboru predsjednika i potpredsjednika Vlade Srpske Oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem i ministara u Vladi Srpske Oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, *Službeni glasnik Srpske oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srem*, br. 1, 19. 12. 1991., 9.

⁴⁸ Ilija Petrović, *Slavonija, Baranja i zapadni Srem, Od Vijeća do Republike*, Novi Sad 1996., 103.–104.

⁴⁹ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 1., dok. br. 152.

⁵⁰ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 6., Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Hrvatskoj (srpanj – prosinac 1992.), Zagreb, Slavonki Brod, 2009., dok. br. 4.

Nikica Barić

ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE INTERNAL
AFFAIRS SERVICES OF THE SERB AUTONOMOUS REGIONS
IN CROATIA DURING 1991

Summary

The article presents the foundation and development of the internal affairs services of the Serb autonomous regions that were established in Croatia in late 1990 and during 1991. In late 1991 these regions united into new Republic of Serb Krajina. The Secretary of Internal Affairs of Serb Autonomous Region Krajina was established in Knin in January 1991 and it included police stations in municipalities mostly inhabited by ethnic Serbs in central regions of Croatia (northern Dalmatia, Lika, Kordun and Banija regions). After creating their own police organization Serb leadership in Knin declared that orders by Croatian Ministry of Internal Affairs are null and void on the territory of their autonomous region. During summer and autumn of 1991 Serb autonomous regions in western and eastern Slavonia also created their own police structures. First armed clashed between Croatian police and Krajina Serbs occurred during first half of 1991. After Croatian declaration of independence in late June 1991 armed conflicts intensified as Krajina forces and Yugoslav People's Army took control over areas that were to stay under Serb control and within the rump Yugoslav state. For these reasons during second half of 1991 Krajina Serbs' police forces, special units as well as regular policemen, were often used as military forces, although Krajina Serbs also had its territorial defense units.

NEUSPELA INTERVENCIJA*

Upotreba oklopnih jedinica JNA u ratu u Hrvatskoj 1991.

APSTRAKT: Na bazi raspoloživih izvora, literature i vojne štampe, članak daje pregled angažovanja oklopnih snaga JNA u ratu u Hrvatskoj tokom 1991, od prvih akcija početkom godine, preko upotrebe u tzv. tampon zonama, do otvorene upotrebe u podršci snagama JNA u borbama sa hrvatskim jedinicama u jesen 1991. godine. Osnovna poenta članka jeste da upotreba velike količine oklopne tehnike nije dovela do željenog cilja, nije zaustavila proces osamostaljenja Hrvatske (i Slovenije) i nije donela željene borbene uspehe shodno količini angažovane tehnike.

Ključne reči: Jugoslavija, Hrvatska, JNA, oklopne jedinice, tenkovi

Građanski rat koji je 1991. zapalio jugoslovenske prostore odneo je sa istorijske scene i drugu Jugoslaviju, posle 46 godina trajanja te države. U ovom ratu koji je imao nejednako trajanje, razne dinamike prema vremenu i teritoriji sukoba, odlike sukoba etničkih grupa, agresije i građanskog rata, nestala je i Jugoslovenska narodna armija (JNA). Ona je u sukob ušla sa neverovatnom misijom – da odbrani ono što je većina političkih republičkih elita već bila napustila. Baštinila je celokupnu teritoriju, a u stvari kao da je nije bilo nigde. U sukob je ušla moćna, kao činilac mira i faktor razdvajanja sukobljenih snaga, a izašla je na kraju kao vojska jednog naroda, kao agresor prema drugima i u dobroj meri vojnički i još više politički poražena.

Prvi višestranački izbori u Sloveniji i Hrvatskoj 1990. godine na kojima su smenjene do tada neprikosnovene komunističke vlasti, preuzimanje oružja Teritorijalne odbrane republika i sve veće napetosti prema JNA u Sloveniji, odnosno tenzije na međuetničkim područjima i samoproglašenje autonomnosti srpskih oblasti u Hrvatskoj – sve je to dovelo do prvih oružanih sukoba u drugoj polovini 90-ih i početkom 1991. godine. Armijski vrh je na bazi prethodnih iskustava

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokracije i diktature* (177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

(Kosovo 1968, 1981, 1989), u velikoj meri računao na oklopne snage kao presudan faktor u smirivanju tenzija. Zato su te snage bile uključene u sukob od prvih incidenata početkom 1991. godine.

Četvrta oklopna brigada iz Jastrebarskog izvršila je prvi zadatak kada je izvezla tenkove iz kasarne 23. novembra 1990, u vremenu preuzimanja evidencije i regionalnih sekretarijata za narodnu odbranu u Sloveniji. Posle tog zadatka usledila su nova angažovanja.¹ Jedna tenkovska četa ove brigade sa tenkovima M-84 obezbeđivala je u periodu 24–26. januara zagrebački aerodrom Pleso.²

Do prvog pravog angažovanja oklopnih jedinica JNA došlo je u Pakracu od 2. do 18. marta.³ Borbena grupa iz sastava 2. mehanizovanog bataljona (mb) 265. brigade u Bjelovaru⁴ upućena je u to mesto naseljeno pretežno srpskim stanovništvom da bi razdvojila sukobljene strane – specijalnu jedinicu MUP-a Republike Hrvatske i lokalne policajce srpske nacionalnosti koji su odbili da stave oznake nove hrvatske države, ušli u policijsku stanicu i odneli oružje. U ovom angažovanju sa jednog borbenog oklopnog vozila (BOV) hrvatske policije otvorena je vatra na pripadnike borbene grupe JNA, na šta je jedan od vojnika-tenkista uzvratio paljбом. Ovo je bio početak napada na snage JNA, jer do tada nije bilo oružanih napada na njene jedinice kada su se nalazile van kasarni. Iako je tenzija bila veoma velika, trajali višesatni pregovori, ipak nije došlo do nastavka sukoba i reakcije snaga JNA.⁵ Hrvatski istoričar D. Marijan smatra da je ovo prvi primer upotrebe oklopno-mehanizovanih jedinica (OMJ) JNA u stvaranju tampon-zona između sukobljenih strana.

Krajem marta dolazi do novog angažovanja oklopnih jedinica JNA na uspostavljanju tampon-zone u rejonu Plitvica posle sukoba hrvatske policije i srpske milicije Krajine. U ovoj akciji učestvuju po jedan bataljon iz banjalučke 329. oklopne i 4. oklopne brigade (okbr) iz Jastrebarskog. Mehanizovani bataljon 4. okbr iz Karlovca odlazi u to područje 30. maja. Njegove snage biće u narednim mesecima raspoređene u prostoru Korenice, Koranskog mosta, Mulinja,

---

¹ *Tri godine pripravnosti*, Narodna armija, 13. februar 1992.

² *Ratni put 4. oklopne brigade JNA* (Radovan Tačić, *Stakleni tenkovi, moć i nemoć 4. oklopne brigade*, 1994) sa sajta: Srpski oklop.

³ U međuvremenu su JNA i njene oklopne jedinice ponovo upotrebljene, i to u Beogradu gde je opozicija organizovala velike demonstracije 9. marta. Oko 18.30 te večeri, tenkovi i borbena vozila 1. proleterske mehanizovane brigade pukovnika Milorada Vučića izašli su na ulice Beograda. Snage 1. brigade povukle su se u kasarnu sledećeg dana, 10. marta oko 16 časova. – *Zaustavljena eskalacija nasilja*, Narodna armija, 14. mart 1991.

⁴ Bataljon je bio potpuno popunjen („gotov“) na nivou korpusa, u 6-časovnoj gotovosti, i to je trebalo da bude na šest meseci, odnosno do 1. jula 1991. Eskalacija sukoba je zatekla 2. bataljon 265. brigade u ovom stanju i zato je on u periodu mart – septembar 1991. bio upotrebljivan više nego ostale jedinice brigade. – Izjava Č. Brankovića autoru.

⁵ Materijal *Okučani 1991/1992*, puk. Čedomir Branković, 20. decembar 2008, Niš; M. Sekulić, n. d., 77–78; J. Cokić, n. d., 107–113; *Narod zaštićen od nasilja*, Narodna armija, 7. mart 1991.

Ljubova, Teslingrada i Gospića.⁶ Iz Banja Luke 31. marta 1991. odlaze jedinice 329. oklopne brigade: 1. oklopni bataljon (okb) u širi rejon Bihaća, gde je u rejonu Plitvica formirao tampon-zonu između hrvatske policije i milicije SAO Krajine. Bataljon je do početka septembra te godine zadržao istu ulogu, raštrkan po manjim celinama u široj zoni ovog područja.⁷ Snage 9. korpusa sa sedištem u Kninu (oklopni bataljon iz 221. mtbr) bile su angažovane na sličnom zadatku u rejonu reka Zrmanje i Krke, kao u Kijevu. Tamo su narasle tenzije posle otvaranja policijske stanice u ovom etnički hrvatskom selu, koje se nalazilo u širem srpskom okruženju.⁸

Početak aprila na kolegijumu Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (SSNO) odlučeno je da se oklopne jedinice JNA, u područjima gde su bile porasle međunacionalne napetosti, pojačaju snagama sa istoka zemlje. Tako je iz pančevačke 51. mehanizovane brigade (mbr) u sastav petrinjske 622. motorizovane brigade (mtbr) upućen oklopni bataljon sa potpuno novim domaćim tenkovima tipa M-84. Po jedan bataljon iz 36. (Subotica) i 453. mbr (Sremska Mitrovica) novosadskog 12. korpusa trebalo je da pređu u područje istočne Slavonije. Prvi oklopni bataljon 51. mbr stigao je tokom aprila u nekoliko ešalona u Prijedor, odatle prešao u Petrinju i na Baniji delovao van formacijskog sastava brigade do maja 1992.⁹

Prve nedelje maja oklopni bataljon 10. mtbr iz Mostara upućen je na Kuprešku visoravan. Bataljon je dobio naređenje za pokret u potpunoj tajnosti, ali je „linijom ONO i DSZ“ vest o ovome stigla na teren kojim je bataljon trebalo da prođe, posle čega je došlo do njegove blokade. Već na samom izlasku iz Mostara bilo je provokacija iz grupa koje su posmatrale oklopnike u pokretu, a nešto kasnije, 7. maja, bataljon je zaustavilo hrvatsko stanovništvo kod sela Polog u zapadnoj Hercegovini.¹⁰ Radi deblokiranja bataljona, iz sastava Školskog centra oklopno-mehanizovanih jedinica u Banja Luci formirana je borbena grupa bataljonske jačine koja je usiljenim maršem sa Manjače i preko Ključa i Šipova stigla u rejon Donjeg Malovana kod Kupresa. Zanimljivo je da su posade tenkova M-84 i T-72 popunjene pitomcima 44. klase Vojne akademije, tada završne godine školovanja. Posle intervencije predsednika Predsedništva BiH Alije Izetbegovića, ova kolona je propuštena a potom smeštena u Kupres. Dana 9. maja propuštene su i snage 10. brigade, jer su barikade povučene. Kasnije su oba oklopna bataljo-

---

⁶ *Ratni put 4. oklopne brigade JNA; Saradnja s narodom traje*, Narodna armija, 4. jul 1991; *Tri godine pripravnosti*, Narodna armija, 13. februar 1992.

⁷ *Srpska vojska*, 44, 27. maj 1997; Branko Suzić, major OMJ, *Udarne pesnice Prve oklopne brigade*, Banja Luka 1995, 11–21.

⁸ *Vreme ni rata ni mira*, Narodna armija, 9. maj 1991.

⁹ *Spomenica Pedesetprvoj mehanizovanoj brigadi 1991–1992, Prilog za monografiju*, Pančevo 1998. Tenkovi tog bataljona su ostali i kasnije na tom području i ušli su u sastav Srpske vojske Krajine.

¹⁰ *Prepreke nepovjerenja*, Narodna armija, 16. maj 1991; Izjava Jadranka Jandrića autoru, 23. mart 2009.

na (od borbene grupe ŠCOMJ je takođe formiran bataljon) prešla u sastav 9. korpusa u Kninu.¹¹

U Srbiji je izvršena mobilizacija kod 453. mbr, 211. okbr (Niš), kao i 1. proleterske gardijske mehanizovane divizije (Beograd–Valjevo–Požarevac–Kragujevac). U toj prvoj mobilizaciji – najuspešnijoj od svih u 1991. godini – bilo je čak 107% popune kod 1. proleterske gardijske mehanizovane brigade (pgmbr). Međutim, posle 18 dana rezervni sastav je pušten kućama.¹²

Posle sukoba u Borovom Selu 2. maja, kada je poginulo više pripadnika MUP-a Hrvatske u nameri da zauzmu to selo u kome je bilo naoružanih Srba, oklopne snage 12. motorizovane brigade izlaze iz Osijeka i razmeštaju se u širi prostor ovog sela. Deo brigade koji je došao u to selo izvukao je zabarikadirane mupovce iz nekih kuća, razdvojivši i ovde „zaraćene“ strane.¹³

Kako su narastale tenzije na ovom prostoru oklopni sastav ove brigade izlazi 27. juna predveče iz kasarne i tom prilikom se sukobljava sa snagama ZNG, ali uspeva da se provuče kroz nevešto postavljene barikade u gradu, uništavajući pri tom neka putnička vozila.¹⁴ Fotografija na kojoj tenk T-55 gazi putničko vozilo „Fiću“, snimljena tom prilikom, postala je propagandni poen za hrvatsku stranu, ilustracija „agresije“, ali i upečatljiva slika često neadekvatne upotrebe tenkova JNA u ovom ratu.

U uslovima stalnog rasta napetosti, 9. maja 1991. Predsedništvo SFRJ donosi odluku o razoružanju svih paravojskih formacija sa početkom primene od 22. maja. U toku maja 1991. delovi 265. oklopne brigade bili su razmešteni na garnizonskom poligonu Lepirac. Prema naređenju komandanta brigade, a zbog opšteg pogoršanja situacije, 2. mb/265. okbr stavljen je u trenutnu borbenu gotovost. Ova jedinica je u periodu od 21. maja do 5. juna 1991. vršila aktivnosti na poligonu Slunj, uz marševanje sopstvenim hodom u oba pravca. Kasnije, u toku jula veći deo jedinice nalazio se u sistemu obezbeđenja kasarne i objekata.¹⁵ Krajem juna 1. bataljon 36. motorizovane brigade biva raspoređen u Beli Manastir i okolinu.¹⁶ U isto vreme dolazi do druge mobilizacije u beogradskoj 1. pgmbr (97% odziva, ali 35% od njih su bili novi rezervisti). Brigada je u noći 3. jula krenula ka Sremu i razmestila se oko Sremske Mitrovice, dok je pančevačka 51. mbr prebazirala u zapadnu Bačku u zonu Apatin–Crvenka–

¹¹ *Prepreke nepovjerenja*, Narodna armija, 16. maj 1991; D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 84; Isti, *Slom Titove armije*, 256; Izjava Milana Mojsilovića autoru, 29. januar 2009.

¹² *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, Narodna armija, 22. decembar 1991; D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 158–159.

¹³ *Gdje je vojska tu je i mir*, Narodna armija, 9. maj 1991; *Raport istine*, Narodna armija, 16. maj 1991.

¹⁴ *Mržnja se razbuktava*, Narodna armija, 6. jul 1991; mr Milisav Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*, Beograd 1997, 126.

¹⁵ Materijal *Okučani 1991/1992*, puk. Čedomir Branković.

¹⁶ M. Sekulić, 133. *Kronologija rata, Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (s naglaskom na stradanja Hrvata u BiH) 1989–1998*, Zagreb 1998, 73.

Odžaci.¹⁷ U avgustu na Slunj dolazi 2. oklopni bataljon 4. okbr, koji će se tokom jeseni angažovati u borbama na ovom prostoru Krajine.¹⁸

Dalju ulogu OMJ u vanrednim prilikama regulisalo je *Uputstvo za upotrebu OMJ u vanrednim prilikama*, koje je 28. juna potpisao načelnik Generalštaba Oružanih snaga SFRJ. Prema Uputstvu, jedinice OMJ su u takvim prilikama imale sledeće zadatke: osiguranje granica, pojačano osiguranje vojnih objekata, učešće u osiguravanju privrednih, društvenih i drugih objekata od značaja, blokada područja, postavljanje barikada i zapreka na putevima i ulicama, patroliranje po određenim rejonima, demonstracija sile, razbijanje rušilačkih demonstracija, otkrivanje, razbijanje i uništavanje diverzantskih, odmetničkih, terorističkih i drugih skupina, ugušenje oružane pobune i sprečavanje pobune.¹⁹

I pored prestanka rata u Sloveniji početkom jula 1991, i potonje odluke o povlačenju snaga JNA iz te republike sukobi u Jugoslaviji se nisu smirili.²⁰ U Hrvatskoj je tinjao sukob na obodima područja gde je živelo srpsko stanovništvo. U tim početnim događajima, JNA je još uvek nastojala da drži tampon-zone između hrvatskih snaga MUP-a i srpskih naoružanih grupa. U ovoj fazi sukoba OMJ iz sastava V vojne oblasti bile su angažovane na više neuralgičnih tačaka. Početkom jula deo OMJ iz I armije koncentrisan je na prostoru granice Srbije i Hrvatske (1. proleterska gardijska, 36, 51, 453. mbr), dok je 12. proleterska mbr u Osijeku delom utvrđena u gradu, a delom na obodu i vojnim objektima oko grada gde je vršila demonstrativne pokrete. Glavne snage ove brigade su izmeštene na poligon C, jake snage su ostavili u kasarni da je brane, dok je deo ljudstva obezbeđivao mostove na Dunavu.²¹

Snage 36. mehanizovane brigade bile su u Baranji i pomogle su da se u toj zoni lakše formira teritorijalna celina pod srpskom kontrolom.²² Od 1. avgusta

¹⁷ *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, Narodna armija, 22. decembar 1991; *Spomenica Pedesetprvoj...*, 86.

¹⁸ *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*.

¹⁹ D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 159.

²⁰ U ratu u Sloveniji sa područja Hrvatske učestvovala su 4. okbr i 32. mbr. Rat u Sloveniji je pokazao slabosti upotrebe OMJ na takvom tipu zadatka, a posebno bez dovoljno pešadije. Kod Radgone, 32. mbr je imala znatne gubitke (7 tenkova i 5 OT, od 20/30 koliko je krenulo u akciju) u oklopnim vozilima, usled dobro organizovane protivoklopne odbrane. – D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 159. – U osvrtu na sukob u Sloveniji, načelnik Uprave OMJ je sredinom jula ocenio da se u sukob otišlo sa osloncem na jedan rod, otvoreno kritikujući neadekvatnu upotrebu OMJ u Sloveniji koja je dovela do gubitaka. „Godina koja je za nama ostaće nam u sećanju da smo kao rod na ovim našim nemirnim prostorima sa prilično uspeha razvađali zavađenu braću... Naši vojnici su, tek što bi završili deo obuke, morali da, umesto na poligonima, polažu ispit na ulicama, razdvajajući neke nove vojske, koje se već dugo vremena nekontrolisano ponašaju u selima i gradovima ove naše lepe domovine.“ Ove reči pripadaju generalu Dragoljubu Aranđeloviću i izrečene su povodom Dana roda OMJ 16. jula 1991. – *Pogrešna upotreba moćne sile*, Narodna armija, 10. jul 1991.

²¹ *Trijumf sa malo gorčine*, Vojska, 16. jul 1992.

²² D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 160; *Spomenica Pedesetprvoj mehanizovanoj...* Ova brigada se nalazila u rejonu Odžaka u Bačkoj.

snage 51. mbr prelaze u istočnu Slavoniju.²³ U Vukovar kao pojačanje stiže 1.mb/453.mbr, a u Vinkovce 2.mb/36.mbr.²⁴ Potpuno neočekivano, sredinom avgusta naređena je demobilizacija rezervnog sastava kod 1. pgmbr, pa je u zoni razmeštaja ostalo samo kadrovske jezgro brigade. Sa takvim stanjem brigada je krajem avgusta uputila 2. mehanizovani bataljon u prostor Borova Sela i Borova naselja, gde je prvobitno trebalo da bude u ulozi tampon-zone. Međutim, ubrzo se ova jedinica uključuje u borbena dejstva protiv hrvatskih snaga. U isto vreme 1. oklopni bataljon odlazi u Vukovar radi deblokade tamošnje kasarne. U tim dejstvima ova jedinica je pretrpela prve gubitke u ljudstvu i tehnici. U toku septembra otpušten je deo vojnika septembarske generacije, pa je opala brojnost ne samo kod 1. pgmbr nego i kod drugih jedinica. Usledila je treća mobilizacija, ali sada sa znatno manjim odzivom i u uslovima kada su borbe već bile počele.²⁵

Posle proglašenja Srpske autonomne pokrajine Zapadna Slavonija i sukoba sa hrvatskim snagama koji su počeli 13. avgusta, u taj prostor su nekoliko dana kasnije upućeni delovi 265. brigade (i 329. okbr). Posebnom naredbom, 265. oklopna brigada uputila je 17. avgusta u Okučane borbenu grupu 2. mb/265. brigade, radi uspostavljanja tampon-zone između sukobljenih hrvatskih vojnih, policijskih i drugih snaga i lokalne srpske TO i naoružanog stanovništva. Cilj je bio i da se obezbedi prolazak konvoja železničkom prugom. Grupa je izašla iz blokirane kasarne u Bjelovaru, a na ulazu u Okučane trebalo je da joj predstavnik Predsedništva SFRJ preda precizniji zadatak. Grupa se, međutim, ubrzo našla u sedištu sukoba koji je njenom pojavom do večernjih časova prestao kada je uspostavljena i tampon-zona. Prema svedočenjima pripadnika grupe, obe strane – hrvatska i srpska – vršile su pritisak na ovaj sastav radi ostvarenja svojih ciljeva.

U septembru se situacija pogoršala: izbili su novi sukobi i ova borbena grupa se našla pod vatrom od koje je stradalo nekoliko njenih pripadnika. Grupa je od početka bila potpuno odsečena od matične jedinice i prepuštena sebi i u snabdevanju i delovanju.²⁶

Hrvatski general Martin Špegelj piše u svojim sećanjima da je iz proizvodnje u fabrici „Đuro Đaković“ na stranu „sklonio“ 11 tenkova M-84, predviđenih za transport do Rijeke i potom brodom za Kuvajt. Kako je to bio značajan izvozni posao, njihovo zadržavanje je zabranio lično predsednik Hrvatske Tuđman! Tenkovi su, kao i druge sledeće partije, u saradnji sa vlastima u Beogradu upućeni brodovima za Kuvajt. Špegelj navodi da je od 110 proizvedenih tenkova

---

²³ *Spomenica Pedesetprvoj mehanizovanoj...* 86.

²⁴ Davor Marijan, *Bitka za Vukovar 1991*, Scrinia slavonica, 2/2002, Slavonski Brod, 367–402.

²⁵ *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, Narodna armija, 22. decembar 1991; Izjava M. Jankovića autoru.

²⁶ Materijal *Okučani 1991/1992*, puk. Čedomir Branković. Sastav borbene grupe dobro ilustruje veličinu ovakvih sastava: 235 lica kao i 22 b/v (9 BVP, 3 T-55, 3 CX 122, 2 KOT, 3 ZSU-57-2, 1 BTR) i 15 m/v. Naredba komande 265. mbr, str. pov. br. 484–273, 17. avgust 1991. Izjava Č. Brankovića autoru.

u toku 1991, do kraja novembra 66 izvezeno u Kuvajt, 33 predato JNA, a 11 snagama ZNG.²⁷

Od 2. septembra preduzeto je više napada na kasarne JNA u Petrinji.²⁸ Napad hrvatskih snaga na opkoljene garnizone u kojima su bile smeštene jedinice 32. korpusa počeo je 15. septembra, a u prema naredbi predsednika Predsedništva SFRJ Stipe Mesića koja je nalagala da se jedinice JNA u narednih 48 sati povuku u svoje kasarne.²⁹ Iako su je vojne vlasti smatrale neozbiljnom, ova naredba je bila signal za napade i definitivnu blokadu kasarni JNA u hrvatskim gradovima. Posle borbi, pale su sledeće jedinice: u Jastrebarskom 13. septembra potpuno je opkoljena 4. oklopna brigada, koja je pre potpune blokade 3. septembra primila 150 vojnika iz sastava III vojne oblasti sa kojima je izvršena dekonzervacija 3. oklopnog bataljona i popuna preostalih snaga brigade. U Gospiću, napadnuta je kasarna gde su bili delovi 236. proleterske motorizovane brigade i mehanizovani bataljon 4. oklopne brigade. Ove snage su se predale 18. septembra popodne, a njihova tehnika i naoružanje su pali u hrvatske ruke. Pokušaj da se lokalnim srpskim snagama i delovima 329. oklopne brigade oslobodi ova kasarna nije uspeo. Posle teških borbi oko kasarne u Osijeku, gde je imala i gubitke, u Tenje se 17. septembra probila glavina 12. proleterske motorizovane brigade.³⁰ Njen motorizovani bataljon koji je bio u Našicama predao se 21. septembra. Od 22. septembra vode se pregovori sa predstavnicima opkoljenog 32. korpusa u Varaždinu. Potom, korpus se predaje. U varaždinskim kasarnama ostala su 74 tenka T-55, 3 plivajuća tenka, 2 tenka nosača mosta, 5 tenkova za izvlačenje, 71 oklopni transporter (OT) i mnoštvo druge opreme korpusa. Deo ove tehnike odmah je upućen na front za popunu jedinica Zbora narodne garde (ZNG). Manji deo te tehnike snage JNA su povratile, na primer 13 tenkova u kasnijoj borbi kod Karlovca.³¹

U međuvremenu, snage 5. korpusa prešle su 25. septembra 1991. iz severozapadne Bosne u zapadnu Slavoniju. Noseće snage dejstva bile su 329. oklopna brigada, kao i oklopni bataljoni 16. proleterske i 343. mtbr. U napadu 29. septembra, u ruke hrvatskih snaga pala je kasarna u Bjelovaru, odnosno kompletna 265. mehanizovana brigada, bez borbene grupe u Okučanima. Preživeli pripadnici jedinice su zarobljeni, a istog dana predveče komandant brigade pukovnik Rajko Kovačević i dva njegova pomoćnika streljani su ispred komande brigade. Potom major Milan Tepić diže u vazduh objekat (skladište) Bedemik, kojom prilikom stradaju on i vojnik Mirković u borbenom vozilu, kao i jedan broj Hrvat-

²⁷ M. Špegelj, *n. d.*, 237, 393.

²⁸ *Narodna armija*, 11. septembar 1991.

²⁹ *Neovlašćeno i samovoljno izdavanje naređenja*, *Narodna armija*, 14. septembar 1991.

³⁰ *Pomoć je došla sa poligona C*, *Narodna armija*, 21. septembar 1991.

³¹ General Špegelj navodi da je zarobljeno 74 tenka T-55A, 66 OT raznih namena, 46 samohodnih PVO i PT sistema, itd. M. Špegelj, *n. d.*, 277; *Trijumf sa malo gorčine*, *Vojska*, 16. jul 1992; *Prezreli smo izdajnike*, *Vojska*, 1. oktobar 1992; M. Sekulić, *n. d.*, 184–185, 187; D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 55; Ivica Miškulin, *Iz života 122. brigade hrvatske vojske 1991–1993*, *Scripta slavonica*, 5/2005, Slavonski Brod, 338–365; *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*.

skih vojnika koji su opkolili objekte. Borbena grupa 265. oklopne brigade priključuje se 30. septembra najbližoj jedinici koja je stigla u zapadnu Slavoniju – banjalučkoj 16. proleterskoj mtbr.³² Na tom prostoru osnovna i jedina OMJ bila je 329. oklopna brigada, kao i dva oklopna bataljona motorizovanih brigada: 16. i 343. Oklopna brigada je usmerena prema Novog Gradišci i dalje u zahvatu autoputa Beograd–Zagreb. Naoružan tenkovima T-34, oklopni bataljon 16. proleterske stigao je do mesta Paklenice i Starog Grabovca. Posle početnih uspeha 329. brigada kao i druge OMJ u istočnoj Slavoniji zaustavile su se u prostoru srpskih sela i služile kao podrška pešadijskim snagama JNA i TO, više ne napredujući na terenu.³³

Snage OMJ koje nisu zarobljene padom 32. korpusa uglavnom su bile okružene i blokirane u garnizonima Zagreb, Dugo Selo, Jastrebarsko i Karlovac. U Centru vojno-tehničkih škola od borbenih vozila koja su bila u školskom procesu još krajem 1990. formirana je mešovita oklopno-mehanizovana četa sa vodovima tenkova, protivavionskim i protivoklopnim samohodnim oruđima, i oklopnim transporterima. Ovaj sastav se od 13. septembra nalazio u potpunoj blokadi.³⁴ Deo snaga, kao 4. oklopna brigada, ostao je u okruženju u svojim garnizonima. U svojim sećanjima vršilac dužnosti komandanta te jedinice potpukovnik Tačić piše da mu je komanda korpusa 7. novembra naredila da onesposobi sva borbena vozila kako ne bi pala u ruke hrvatskih snaga. On taj zadatak nije izvršio, ali se to pokazalo mudrom odlukom budući da je naredba samo tri dana kasnije promenjena. Tog dana Tačić je imao gotovo celokupnu tehniku svoje jedinice spremnu za pokret, zahvaljujući tome što je tokom blokade u brigadi organizovano obučavanje 76 vojnika za vožnju. Supruge i deca starešina dobili su zadatak da voze privatne automobile, a svo sposobno ljudstvo trebalo je da vozi borbena ili motorna vozila brigade. Na taj način je većina brigade uspela da se evakuiše.³⁵

Deo snaga iz karlovačke kasarne Logorište jačine 42 borbena vozila i 50 drugih vozila izvučen je u akciji 6. novembra uz pomoć zaječarske 9. motorizovane brigade. Zaječarski tenkisti pod komandom potpukovnika Gergara uspostavili su mostobran preko Kupe i potom se sa ljudstvom iz kasarne probili na srpsku teritoriju, ponovo prelazeći preko Kupe korišćenjem lansirnog mosta.³⁶

---

³² *Čast kao jedina mera*, Vojska, 15. oktobar 1992; Materijal *Okučani 1991/1992*, puk. Čedomir Branković; M. Špegelj, *n. d.*, 278–281. Špegelj navodi da je od dotadašnje 265. motorizovane brigade zarobljeno 60 oficira i 365 vojnika, zatim 78 tenkova T-55, 80 različitih OT, 12 SO 90 mm, 12 PT borbenih vozila, itd.

³³ D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 163–164; *Krajiški vojnik*, List 1. krajiškog korpusa, br. 12, januar 1993; Isto, br. 23, jun 1994; B. Suzić, *n. d.*, 45–63. Izjava Č. Brankovića autoru.

³⁴ M. Sekulić, *n. d.*, 370–376.

³⁵ *Tri godine pripravnosti*, Narodna armija, 13. februar 1992; M. Sekulić, *n. d.*, 268–269; *Ratni put 4. oklopne brigade JNA*.

³⁶ *Deblokirana kasarna*, Narodna armija, 9. novembar 1991; *Dvadeset šest dana pakla*, Narodna armija, 9. januar 1992; *Lepa Brena, fudbal i pucnjava*, Narodna armija, 9. januar 1992.

U toku novembra, iz Jastrebarskog je deblokirana 4. oklopna brigada i prebačena u Tuzlu.³⁷ Početkom decembra iz Zagreba i Dugog Sela evakuisana je 140. motorizovana brigada pravcem Sesvete–Karlovac–Vojnić i dalje u Bosnu, u Sarajevo. Deo sredstava brigade je onesposobljen prema prvobitnim naredbama, a potom vraćen u upotrebu. Iz Rijeke je još ranije bila prebačena 13. proleterska mtbr.³⁸

Van domašaja hrvatskih snaga, na teritoriji sa srpskim stanovništvom nalazile su se OMJ u Petrinji (622. mtbr, 1/51. mbr) kao i snage 329. oklopne brigade, koje su od ranije bile razmeštene na ovom prostoru. Na tom području formirani 3. odred TO imao je nekoliko tenkova T-34, koji su korišćeni u borbama. Deo ovih snaga ušao je u sastav Operativne grupe br. 1 (OG-1). I pored prilično impresivne brojnosti od oko 150 borbenih vozila u sastavu prve grupe, ona se i na ovom ratištu pretvorila u sredstvo podrške nižim taktičkim pešadijskim sastavima JNA i srpske TO. Izuzetak je bio oklopni bataljon sa tenkovima M-84 iz 51. mbr, koji je bio pod direktnom komandom OG-1 i korišćen je u adekvatnijoj nameni. Južnije u prostoru dela Korduna i Like obrazovana je OG-3 sa OMJ koje su tu od ranije bile razmeštene iz sastava 4. i 329. oklopne brigade sa tenkovima i oklopnim transporterima.³⁹ Sredinom decembra 1991, propala je hrvatska operacija nazvana „Vihor“ na prostoru Banije sa upotrebom OMJ, posle čega su se hrvatske jedinice povukle. Zanimljivo je da su hrvatske snage forsirale Kupu, koristeći skelu tipa „GSP“ za prebacivanje borbenih vozila (b/v), ali su u povlačenju uništile svih 10 b/v (8 tenkova i 2 oklopna transportera).

Na prostoru SAO Krajine, 9. korpus u Kninu imao je u svom sastavu dve mtbr (180, 221), po okb i jedan mb. Sa ostrva Visa krajem 1990. povučeni su tenkovi T-34 koji su uvršteni u 180. mtbr. U sastav korpusa ušla su i dva bataljona: okb koji je bio u mostarskoj 10. mtbr i okb sastavljen od sredstava ŠCOJ koji je ranije stigao u Kupres (poznati kasnije kao 9. i 10. okb).⁴⁰ Nešto kasnije, naredeno je formiranje oklopnog bataljona sa tenkovima T-34 u sastavu 145. plašćanske lake pešadijske brigade (lpbr) koju su činili pripadnici TO i reaktivirane 316. (kasnije 1.) mtbr tipa „R“.⁴¹ Iako je ovaj prostor bio neodgovarajući za upotrebu OMJ, posebno tenkova, 9. korpus ih je koristio na prilično adekvatan način i njihovom upotrebom ostvario je značajne rezultate u jesen 1991.

U napadu na Šibenik u operaciji *Obala 91* od 16. septembra na dalje, 9. korpus je angažovao oko 100 borbenih vozila koja su se probila gotovo do obale

---

³⁷ U Tuzlu je stiglo 17 M-84, 28 T-55, 2 PT-76, 2 TZI 2 TNM, 12 M-60 i 6 BTR, odnosno 39% od stanja. Artiljerije je izvučeno 96%, PVO 60%, neborbenih vozila 46%. – D. Marijan, *n. d.*, 201.

³⁸ Izjava Ž. Glišovića autoru. On smatra da je posle dizanja skladišta Bedemik od strane majora Tepića u vazduh i hrvatskih žrtava u Bjelovaru, pritisak na opkoljeni garnizon u Dugom Selu smanjen. O hrvatskim pogledima na opkoljene jedinice videti: M. Špegelj, *n. d.*, 294–295.

³⁹ U njenom sastavu bilo je 105 tenkova: 65 T-55, 26 M-84, 13 T-34 1 PT-76; 35 OT, 13 BVP, 6 OT M-60, 11 BRDM-2, 5 BTR-50; 6 TZI i 3 TNM. – D. Marijan, *n. d.*, 199.

⁴⁰ D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 166; General Borislav Đukić, *Razbijanje Jugoslavije, mesto i uloga Hrvatske*, Beograd 2008, 205 i dalje.

⁴¹ Naredba SSNO, str. pov. 3098–1, 11. novembar 1991; isto, str. pov. 3198–1, 15. novembar 1991.

da bi deblokirala deo jedinica u okruženju. Oklopni bataljon 221. mtbr učestvovalao je kao deo 180. mtbr u deblokadi kasarni JNA u Zadru, od 28. septembra do 6. oktobra 1991. Oklopne snage dejstvujući od poligona Šepurine stigle su do pred sam grad, ali su se posle evakuacije snaga JNA iz Zadra i otpora hrvatskih jedinica sredinom oktobra povukle dalje od Zadra.⁴²

Na dubrovačkom ratištu, gde reljef nije dozvoljavao veću upotrebu OMJ, bile su angažovane snage oklopnog bataljona 5. proleTERSKE brigade iz Titograda, na pravcu kroz Boku, Konavle sve do Dubrovnika. Bataljon je bio naoružan tenkovima T-34B i oklopnim transporterima M-60. Kasnije, dolaskom snaga 37. užičkog korpusa, u njegov sastav uključen je još jedan (dva-?) okb sa tenkovima T-55 i M-84, odnosno borbenim vozilima pešadije (kod Slanog) koji je dejstvovao iz Hercegovine i učestvovao u zauzimanju Stona.⁴³ Od jedinica povučenih iz Hrvatske, naređeno je da okb/139. mtbr iz Pule pređe u sastav 5. proleTERSKE motorizovane brigade A klasifikacije.⁴⁴

U toku jeseni jake OMJ dejstvovale su protiv hrvatskih snaga u istočnoj Slavoniji, u široj zoni Vinkovaca i Vukovara.⁴⁵ Uz snage koje su vodile borbe od kraja avgusta, tokom septembra u ovaj deo ratišta uvode se: 252. okbr i 2. pgmbr (19. septembra), a zatim i 3. pgmbr. Od 29. septembra uključena je i 211. oklopna brigada iz Niša, a potom i Gardijska mtbr sa svojim oklopnim bataljonom. U niškoj 211. oklopnoj brigadi tri puta je vršena mobilizacija, komandant je bio neopravdano zamenjen, pa je jedinica krenula na ratište sa potpuno izmenjenim rezervnim sastavom. U međuvremenu, vojnički sastav martovske partije, tada najobučeniji, poslat je u V vojnu oblast za popunu tamošnjih jedinica. U toku borbenih dejstava izvršena je još jedna smena rezervista, što je brigadu ponovo vratilo u stanje obuke. Odluka o 45-dnevnom boravku rezervista posebno je nanela štetu funkcionisanju jedinice.⁴⁶

Na ratište je 19. septembra iz Kraljeva stigla 252. oklopna brigada⁴⁷ i posle tri dana uvedena je u borbe u Tovarniku, a zatim i na drugim mestima. Ova brigada se 13. oktobra kao prva jedinica JNA sukobila sa jednom hrvatskom oklopnom jedinicom. Padom kasarni u Zagorju i na drugim mestima, hrvatske

---

⁴² D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 166–167; B. Đukić, *n. d.*, 205 na dalje; General Petar Šimac, *Svjedočanstva o Domovinskom ratu u Dalmaciji 1991*, Split 2001, 163.

⁴³ Oklopni bataljon iz 252. okbr i / ili iz nekog drugog sastava, naoružan sa T-55 sa karakterističnom kutijom na desnoj strani kupole. *Rat za mir*, Pobjeda, br. 2, Titograd, novembar 1991; isto, br. 3, decembar 1991; *Stalna borbeno spretnost*, Narodna armija, 23. oktobar 1991; D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 167; Jevrem Cokić, *Početak kraja*, Ruma 2008, 242–290.

⁴⁴ Naredba SSNO, str. pov. 3311–1, ?. decembar 1991.

⁴⁵ D. Marijan, *Bitka za Vukovar 1991*, 367–402.

⁴⁶ *Ko je pucao u tenkiste*, Vojska, 4. jun 1992.

⁴⁷ Zbog ratnih dejstava, a prema naredbi 2124 od 15. avgusta 1991, brigade je prevedena iz nivoa popune klasifikacije B u A. U ovakvoj formaciji učestvovala je u ratnim operacijama u istočnoj Slavoniji s jeseni 1991. Posle borbenih dejstava u Sloveniji leta 1991. u Kraljevo je prebačeno ljudstvo 1. oklopne brigade iz Vrhniko za njen 3. oklopni bataljon. Posle kakve-takve konsolidacije, ova jedinica je takođe upućena na front u Hercegovinu.

snage su se domogle većeg broja borbenih vozila, koja su potom upućena na ratište u istočnoj Slavoniji. Tenkovi su iz Varaždina stigli 5. oktobra u istočnu Slavoniju, a u selo Nuštar na prvoj liniji fronta 7. oktobra. Hrvatske snage su imale ideju da se 13. oktobra iz Nuštra uz pomoć tih tenkova probiju do Vukovara. U okolini sela Marinaca, snage hrvatske 109. brigade su sa jednom tenkovskom četom T-55 napale ukopane tenkove M-84 252. oklopne brigade. U ovoj borbi one su pretrpele poraz i izgubile 3–5 tenkova i 2 oklopna transporter. Posle neuspaha kraljevačke brigade u napadu na dobro utvrđen Nuštar, jedinica je povučena na odmor i zamenu ljudstva i ponovo uvedena u borbu.⁴⁸ Zanimljivo je da je nekoliko tenkova T-55 zarobljenih od hrvatskih snaga neko vreme koristila i paravojna Srpska dobrovoljačka garda.

Kod 3. pgmbr bile su tri „predratne“ mobilizacije, ali sa dobrim odzivom rezervnog sastava. Ova brigada je 18. septembra pošla iz Požarevca i već od 20. istog meseca uvedena je u borbe kod Tovarnika.⁴⁹ Tu su se već nalazile snage 1. pgmbr, sa kojima je 3. brigada krenula u deblokadu kasarne u Vinkovcima. Preostali deo snaga 1. pgmbr učestvovao je u blokadi i proterivanju hrvatskih snaga iz Iloka. Brigada je u ovom periodu delovala po bataljonima i to na više pravaca na gotovo čitavom prostoru ovog dela ratišta.⁵⁰

Odmah posle uvođenja na ratište, valjevska 2. pgmbr⁵¹ pretrpela je gubitke u Tovarniku i Šidu, posle čega je došlo do njenog raspada. Kućama se vratilo 2.800 rezervista brigade, dok su na terenu ostali aktivni vojnički sastav, manji broj rezervista i dobrovoljci. Brigada je izvučena van linija dodira, ponovo popunjena i tek kasnije opet uvedena u borbe. Jedan valjevski rezervista dovezao je vozilo BVP direktno ispred Skupštine SFRJ u znak protesta zbog katastrofalne situacije na ratištu.⁵²

Masovnih slučajeva dezerterstva rezervista bilo je i kod 80, 169. i 544. mtbr, 19. pbr...⁵³ Višestruki problemi odziva na mobilizaciju, odnosno popune OMJ rezervnim sastavom (nedefinisani ratni ciljevi, političke i ideološke razlike, socijalni status i razlike) doveli su do pada odziva za 40%. Posebno je bilo teško održati koheziju kada je doneta odluka o 45-dnevnim smenama. U tom periodu već počinje da stiže rezervni sastav slabijeg kvaliteta, iz raznih delova Srbije, neodgovarajućih vojnoevidencijskih sposobnosti („VES-ova“). U isto vreme bilo je potrebno organizovati doobuku rezervnog sastava i voditi borbena dejstva. Do

⁴⁸ *Između zatišja i opreza*, Narodna armija, 16. januar 1992; *Ratni album 109. brigade HV Vinkovci*, Vinkovci 1992, 95–98; D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 163.

⁴⁹ *Beskrajna vera u komandanta Antonića*, Narodna armija, 4. decembar 1991; *Ratovati ne može svako*, Vojska, 21. januar 1993.

⁵⁰ *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, Narodna armija, 22. decembar 1991.

⁵¹ Marko O. Jelić, *Valjevska brigada na ratištu zapadnog Srema i istočne Slavonije 1991–1992*, Glasnik Istarskog arhiva Valjevo, br. 32–1998, 214–219.

⁵² M. Jelić, *n. n.*, 214–219; D. Marijan, *Bitka za Vukovar*, 138; *Svi začini valjevske kaše*, Narodna armija, 2. oktobar 1991.

⁵³ M. Sekulić, *n. d.*, 243.

povremenog bunta i odlaska manjih ili većih grupa rezervista iz jedinica i dalje je dolazilo.⁵⁴

Iako je, navodno, postojao plan o prodoru ovih snaga kroz Slavoniju i spajanju sa jedinicama u zapadnoj Slavoniji, one su ostale u borbama sa znatno inferiornijim snagama ZNG rasutim po selima u ovom području, pretvarajući se u jedinice za podršku pešadijskim snagama JNA i srpske TO, kao i u pokretnu artiljeriju. S druge strane, u pokušajima OMJ da deluju kao nosioci napada sadejstvo sa pešadijom bilo je slabo ili je potpuno izostajalo pa su tenkovi postajali lak plen za protivoklopna sredstva. I upotreba tenkova u naseljenim mestima je bila problematična, takođe često vezana za sadejstvo sa pešadijom.⁵⁵ Za ilustraciju navodimo da je četa iz 1. pgmbr koja je upućena kao pomoć 2. pgmbr u napadu na Bogdanovce imala 9 poginulih pripadnika, prevashodno zbog toga što nije imala pešadiju da štiti tenkove od dejstva protivoklopnih sredstava. Brigada je kasnije rešavala problem nedostatka pešadije upotrebom odreda TO koji su bili prepotčinjavani brigadi (dva odreda TO iz užičkog odreda); pripadnici tih odreda su prethodno prošli kraću obuku u sadejstvu sa oklopnim snagama.⁵⁶

Ratujući sa hrvatskim snagama u istočnoj Slavoniji snage OMJ imale su značajne gubitke. Navodimo nekoliko jedinica za koje smo identifikovali podatke:

- 1. pgmbr: do sredine decembra stradalo je ukupno 26 pripadnika,
- 2. pgmbr: 27 poginulih odnosno 163 ranjena,
- 51. mbr: 43 poginula i još 17 iz pridodatih sastava, 9 poginulih van borbenih dejstava i 2 nestala, potom 158 ranjenih u borbama, još 64 iz pridodatih jedinica i još 61 povređen i ranjen van borbenih dejstava,
- 211. okbr: 21 poginuo i 111 ranjenih pripadnika.⁵⁷

Pored ljudskih gubitaka u operacijama 1991. godine izgubljena je i značajna količina borbenih vozila. Prema izjavi načelnika roda OMJ, procena gubitaka na kraju 1991. godine bila je 4–5% (!) od ukupne količine borbenih vozila ovog roda.

Navodimo veće gubitke roda OMJ JNA u toj godini:

- u Sloveniji su ostala „na čuvanju“ borbena vozila 1. okbr (bez dela koji je prešao u Banja Luku), kao i sastavi okb iz Vipave, Pivke, Maribora i Ilirske Bistrice;
- u Hrvatskoj su zarobljene snage 32. mbr u Varaždinu, veći deo snaga 265. mbr u Bjelovaru, okb 73. mtbr u Koprivnici i mb 12. proleterske u Slavoniji, a u sastava HV ušli su tenkovi koji su se zatekli u fabrici „Đuro Đaković“ u Slavonskom Brodu;

⁵⁴ *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, (2) Narodna armija, 25. decembar 1991.

⁵⁵ *Važno iskustvo za tenkiste*, Vojska, 10. avgust 1995; D. Marijan, *Bitka za Vukovar*, passim; Isti, *Smrt oklopne brigade*, 57.

⁵⁶ *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, Narodna armija, 22. decembar 1991; *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, (2) isto, 25. decembar 1991.

⁵⁷ *Monografija 211. oklopne brigade*, 70–74; M. Jelić, *n. n.*, 214–219; *Spomenica Pedesetprvoj...*; *Ti divni ljudi, hrabri mladi ratnici*, (2) Narodna armija, 25. decembar 1991.

– 9. korpus je do početka decembra 1991. izgubio 9 borbenih vozila.⁵⁸

General Špegelj navodi da su hrvatske snage zaplenile 240 tenkova, 320 OT raznih tipova, 280 samohodnih protivtenkovskih i 20 samohodnih protivavionskih oruđa.⁵⁹ Podatke o tome da je zarobljeno 200 tenkova i 150 borbenih vozila pešadije kasnije je izneo hrvatski general Tus.⁶⁰ Ove snage su formirale jezgro OMJ hrvatske vojske.⁶¹

Iako su jedinice JNA vodile mnoge istaknute starešine tenkovskog roda (vojne oblasti: Života Panić (I), Života Avramović (V), korpusi: Nikola Uzelac (5.), Mladen Bratić (12.), Mićo Delić (31.), odnosno Dragoljub Arandelović (1. pgmd) i drugi) – ostaje utisak da je 1991. godina pokazala mnoge manjkavosti upotrebe ovog roda. Suprotno očekivanju, OMJ nisu bile nosilac slamanja separatističkih vojski, često su delovale samostalno, ponekad i u uslovima gradske borbe. Nedostatak dobro obučene pešadije koja je trebalo da prati tenkove ispoljen je u svoj svojoj dramatičnosti. Pridodavanje snaga TO radi sadejstva sa OMJ u napadu nije dalo željene efekte, a uloga rezervista kao prateće pešadije posebno je bila problematična i puna loših primera – unutar OMJ, tako i u njima pridodatim jedinicama. Tenkovi su se pretvarali u samohodna oruđa, često potpuno statična. Izostale su glavne karakteristike roda – brzina, udar, manevar. Protivnik za koji se JNA godinama spremala – u stvari nije došao. Pozitivni primeri samoinicijative bili su dejstvo borbene grupe 265. mbr iz Bjelovara, koja se posle pada svoje jedinice spojila sa ostalim snagama JNA, zatim izvlačenje jedinice iz kasarne Logorište odlučnom akcijom zaječarskih tenkista kao i gotovo kompletno izvlačenje preostalih efektiva 4. oklopne brigade iz Jastrebarskog.⁶²

U toku 1992. sumirani su rezultati i iskustva upotrebe OMJ. Bilo je primera da se jedna oklopna ili mehanizovana brigada rasprši na 500, bataljoni na 100, a čete na 25 kvadratnih kilometara. Takve jedinice nisu bile u mogućnosti da efikasno dejstvuju i da doprinesu rešavanju borbene situacije u svoju korist. Rat je doneo saznanje da raniji način obučavanja OMJ bez sadejstva sa pešadijskim, artiljerijskim i inžinjerijskim jedinicama nije bio adekvatan, jer se nedovoljno uvežbani kao celine nisu mogli upotrebiti za zajedničko dejstvo, koje je u takvim situacijama neophodno. Nova saznanja su potvrdila da tenk bez podrške ostalih rodovskih jedinica ne može u potpunosti da ispolji svoju pokretljivost i vatrenu moć. Zbog toga su OMJ češće nego što je trebalo dolazile pod udar neprijateljskih sredstava za blisku protivoklopnu borbu, a posledica toga su bili nepotrebnii gubici i u ljudstvu i u tehnici.⁶³

⁵⁸ D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 171.

⁵⁹ M. Špegelj, *n. d.*, 290.

⁶⁰ *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, ur. Branka Magaš i Ivo Žanić, Zagreb–Sarajevo 1999. 78.

⁶¹ Na dan 29. decembra 1991. u Hrvatskoj vojsci bilo je: 176 T-55, 14 M-84, 4 PT-76B, 15 TZI, 5 TNM, 106 BVP i 13 OT M-60. – D. Marijan, *Smrt oklopne brigade*, 202.

⁶² *Protivno pravilima ratovanja*, Narodna armija, 9. januar 1992.

⁶³ *Vreme za obogaćivanje prakse*, Vojska, 16. jul 1992.

Veći deo tereta borbenih dejstava u ovom periodu izneli su redovni vojnici, na odsluženju roka. Oni su pokazali zavidan nivo discipline i poznavanja tenkovskog zanata, za razliku od pripadnika rezervnog sastava. I kasnija borbena dejstva u Bosni i Hercegovini pokazala su sve manjkavosti rezervnog sastava, koji se uglavnom nije usuđivao da krene u akciju bez podrške tenkova. Tenkovi su najviše služili za ulivanje sigurnosti.⁶⁴

Jedan od tenkista ovako je sumirao iskustva rata u istočnoj Slavoniji: „Nedostajala nam je jedino obučena pešadija i inženjerija za praćenje i zaštitu tenkova od sredstava za blisku protivoklopnu borbu i mina, jer su tenkovi najosetljiviji kada ostanu bez te podrške. U tim borbama nedostatak pešadije nadoknađivali smo snažnom vatrom iz tenkovskih topova i artiljerijskom vatrom. Inženjerijska zaštita pokazala se kao nužna zbog masovnog protivtenkovskog zaprečavanja, jer su hrvatske jedinice jednostavno rasipale mine izvan puteva i primoravale oklopna vozila da se kreću putevima kako bi ih navele pred svoja protivoklopna sredstva“.⁶⁵

Početak 1993. Odeljenje OMJ Uprave KoV Generalštaba Vojske Jugoslavije izdalo je studiju *Taktička iskustva OMJ u pripremi i izvođenju borbenih dejstava u ratu u Hrvatskoj*. Ova studija je ukazala na mnoštvo problema uočenih u upotrebi OMJ u periodu rata 1991–1992. Pre svega to je bio problem mobilizacije: svakoj mobilisanoj jedinici bilo je potrebno 15 dana za ličnu i zajedničku obuku, potom i preobuku rezervnog sastava. Potrebno je bilo i utvrditi zdravstveno stanje rezervista. Na bazi mobilizacijskih iskustava, predloženo je da se smanji procenat motornih vozila u konzervaciji kod jedinica A klasifikacije. Bobrena dejstva su pokazala mnoga odstupanja od pravila borbene upotrebe jedinica, što je uglavnom imalo nepovoljne posledice. Pretpostavljene komande su određivale zadatke, sastav i način upotrebe „najčešće policijske prirode, za šta OMJ nisu osposobljene“. Potrebno je bilo analizirati iskustva iz upotrebe u tamponzonama, u odbranama kasarni, napadima na utvrđena naselja ili vođenju borbe u gradskim sredinama, koja do tada nisu bila teorijski razrađena. Rat je nametnuo potrebu nove organizacije OMJ, promenu odnosa tenkova i pešadije, obezbeđenje veće artiljerijske podrške, kao i ugrađivanje minobacača na OT ili BVP.⁶⁶

Oklopno-mehanizovane jedinice su u ratnom sukobu 1991–92. nenamenski upotrebljavane, protivno svim utvrđenim načelima – za demonstraciju sile ili kao glavne snage u napadima na veća mesta i gradove pri čemu protivnik nije raspolagao značajnijim oklopnim sredstvima. Najsavremenija sredstva u tom periodu – tenkovi M-84/A i borbena vozila pešadije M-80A – data su rezervnom sastavu koji nije bio u dovoljnoj meri osposobljen za rukovanje velikim brojem elektronskih i ostalih složenih uređaja u tenkovima i BVP. Posledice toga bile su: veliki broj kvarova, neadekvatno tehničko održavanje iz domena posade, gubitak

---

⁶⁴ Izjava M. Mojsilovića autoru.

⁶⁵ *Rat – surova škola taktike*, Narodna armija, 19. mart 1992.

⁶⁶ *Saznanje za nove ratnike*, Vojska, 4. februar 1993.

znatnog broja individualnih kompleta za osnovno održavanje sa borbenih vozila. Izuzetno skupa sredstva izbacivana su iz borbe zbog neprofesionalnog odnosa prema tehnici, neosposobljenosti posada i nenamenske upotrebe OMJ. Izostala su dejstva „oklop na oklop“. U većini slučajeva tenkovi su korišćeni kao nepokretne vatrene tačke na linijama dodira sa protivnikom. Nepripremljenost i neosposobljenost posada rezervnog sastava za borbu u gradskim sredinama – bez klasičnog fronta i van načelne upotrebe OMJ – prouzrokovale su značajne gubitke tenkova i transportera od protivnika koji je bio opremljen sredstvima za blisku protivoklopnu borbu i drugim minsko-eksplozivnim sredstvima (kao u slučaju na Trpinjskoj cesti u Vukovaru). Na prostoru istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srema bilo je grupisano 9 oklopnih ili mehanizovanih brigada (1, 2, 3, 12, 36, 51, 211, 252, 453), ali je i pored prevlasti u vazдушnom prostoru ostvaren neznatan učinak u odnosu na razvijene snage.⁶⁷

---

⁶⁷ Milan Mojsilović, *Oklopne i mehanizovane jedinice* (radni materijal).

Bojan B. Dimitrijević

THE UNSUCCESEFULL INTERVENTION YUGOSLAV ARMoured UNITS IN WAR AGAINST CROATIA 1991

Summary

Artilce proveds insgiht in the usage of the Yugoslav People's Army armoured units in the war agrainst Croatia 1991. Since the beginning of the first incidents in early 1991, between the Croatian police force and the Serbian population in different areas in Republic of Croatia, Yugoslav Army used the armour units counting on their appearance and effect, strength and mobility. In the spring of 1991, they were used in so-called „tampon-zones“ between two sides. After the first serious clashes in Eastren Slavonia by the beginning of the May 1991, and when short conflict in Slovenia has ended in the beginning of the July, Army started to use massive armoured force to back the operations against Croatian forces in all the regions where the clahese started. After the several months of the usage, and after the proclaimed ceasefire, Yugoslav Army authorities anlyzed usage of the armour in 1991, and many of the analyses showed the that tanks did not helped stopping the Slovenia and Croatia to reach their independence, as it was envised by the army top brass. Generally, usage of the armour showed to be unsuccessfull intervention.

POHOD 169. MOTORIZOVANE BRIGADE JNA U HRVATSKOJ 1991.

Sećanje učesnika

APSTRAKT: Članak predstavlja osvrt savremenika na ratni put jedne od ratnih brigada JNA mobilisanih u zapadnoj Srbiji tokom rata u Hrvatskoj 1991. godine. Razmatran je ratni put brigade od mobilizacije u regionu Loznice, preko marša i obuke u Bosni, do borbi oko Karlovca, u periodu septembar – oktobar 1991.

Ključne reči: Jugoslavija, JNA, Hrvatska, mobilizacija, 169. motorizovana brigada

Novosadski korpus Jugoslovenske narodne armije (JNA) predao je 20. septembra 1991. iz svog sastava 169. motorizovanu brigadu Banjalučkom korpusu pod neposrednu komandu, radi ostvarivanja strateških ciljeva na ratištu koje je već bilo otvoreno u Hrvatskoj – između JNA, Teritorijalne odbrane (TO) novo-proglašene SAO Krajine, s jedne strane i novoformiranih hrvatskih vojnih formacija: Zbora narodne garde (ZNG), Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i MUP-a Hrvatske, s druge. Komandant Banjalučkog korpusa JNA bio je general-major Nikola Uzelac, a komandant 169. motorizovane brigade pukovnik Nikola Mladenović. Brigada je popunjena vojnicima, podoficirima i oficirima iz rezervnog sastava JNA sa prostora četiri opštine u zapadnoj Srbiji: Loznice, Krupnja, Malog Zvornika i Ljubovije. Ukupan broj (odazvanih na mobilizaciju) vojnika iznosio je 4.326 od 6.000 pozvanih. Aktivne vojne starešine bili su samo: komandant brigade (pukovnik Mladenović), načelnik štaba (potpukovnik Milan Jović), pomoćnik načelnika štaba (potpukovnik Stojan Stevanović) i načelnik operativnog odeljenja Komande brigade (major Dragan Jovanović). Sve ostale starešine i vojnici pripadali su rezervnom sastavu. Brigada je raspolagala sa četiri pešadijska bataljona, inženjerijskom četom, izviđačkom četom, dva haubička diviziona, jednim LPA (laka protivvazdušna artiljerija) divizionom, jednim mešovitim protivoklopnim divizionom, četom ABHO (antibiološko-hemijska odbrana), pozadinskom četom i prištapskim jedinicama.

Okupljanje sastava 169. motorizovane brigade za konačan pohod¹ u Hrvatsku počelo je 16. a završeno 18. septembra na mestima ratnog rasporeda vojnih obveznika u selima oko Loznice, Krupnja, Malog Zvornika i Ljubovije. Komanda brigade bila je u vojnom garnizonu u Loznici („Klupci“), pa je cela jedinica neslužbeno nazivana Loznička brigada. Sutradan po okupljanju, 19. septembra, brigada je prebačena u Mačvu. Komanda i prištapske jedinice bile su razmeštene u Bogatiću (Poljoprivredno dobro „Ogled), a ostale jedinice u okolnim mačvanskim selima (Glušci, Klenje, Štitar, Noćaj, Crna Bara, Badovinci...). Precizan razlog, maršruta i cilj predstojećeg pohoda nisu bili još uvek poznati ni u Komandi brigade. Tek 20. septembra u popodnevrim satima, iz komande Novosadskog korpusa stigle su dve naredbe: prva, o predaji 169. motorizovane brigade Banjalučkom korpusu na raspolaganje za ratna dejstva u Hrvatskoj i druga, da brigada do 21. septembra (sutradan) u 12 časova zauzme Hrvatsku Kostajnicu i u njoj sačeka dalja naređenja.

Maršrutom preko severne Bosne (Bogatić, Tuzla, Doboje, Derventa, Banjaluka, Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Hrvatska Kostajnica), koja je sačinjena u komandi same brigade, celokupna 169. brigada kretala se tokom noći 20/21. septembra i u podne (dogovorenog dana i sata, 21. septembra) ušla je u sablasno pustu Hrvatsku Kostajnicu, gde je nije dočekao niko od civilnih i vojnih vlasti, ni od stanovništva. Vojnici su preko mosta na Uni prelazili u Bosansku Kostajnicu, kupovali hranu, cigarete, pivo i druge potrepštine jer je u tom gradu sve bilo otvoreno i funkcionisalo kao u mirnodopsko vreme.

Saznalo se, u razgovoru sa meštanima, da su se borbe u Hrvatskoj Kostajnici vodile još u junu i da su tada vojnici TO (SAO Krajina) naneli odlučujuće poraze snagama hrvatskog MUP-a, ZNG i HVO. Od tada su i meštani Hrvatske Kostajnice napustili grad: Hrvati su se povukli ka severu, na teritorije u Baniji koje su još uvek kontrolisale snage novoformiranih hrvatskih vojski a srpsko stanovništvo povuklo se ka zapadu (Banija, Kordun) ili jugu (severozapadna Bosna), od kojih se muško, vojno sposobno stanovništvo priključilo TO Krajine. Dokaze o vekovnom saživotu u istom gradu pružali su samo prelepi stari hramovi Srpske pravoslavne crkve i Rimokatoličke crkve. Predveče istog dana (21. septembra), brigada je dobila naređenje da se vrati u Banjaluku i rasporedi na vojnom poligonu Zalužani, severno od grada, pored regionalnog puta Banjaluka–Gradiška.

Na poligonu Zalužani bilo je tih dana više brigada Jugoslovenske narodne armije. Svakoga dana po nekoliko jedinica odlazilo je na sever, u pravcu Gradiške, Okučana i Lipika, odakle su se, čak do Banjaluke, čuli odjeci artiljerijske i raketne vatre u borbama kojima se krčio vojni koridor Okučani–Daruvar, u Hrvatskoj (zapadna Slavonija). Taj koridor trebalo je da posluži brigadama (pre svih tenkovskim) koje su nadirale iz pravca istočne Slavonije prema Zagrebu, kao

---

¹ Brigada je pre toga dva puta okupljana: od 30. juna do 3. jula i od 8. jula do 16. avgusta, ali nije pokretana sa početnih položaja.

krajnjem cilju pohoda. U sklopu složene vojne operacije opkoljavanja (stavljanja u tzv. prsten) i zauzimanja Zagreba, 169. brigada je upućena 28. septembra sa poligona Zalužani – preko Bosanskog Novog i Dvora na Uni – u selo Dragotina, na Baniji, južno od Gline. U isto vreme TO Banije je zauzimala sela Maja, Gornji Viduševac i Donji Viduševac oko same Gline, kako bi 169. brigadi JNA olakšala ulazak u Glinu i dalje nadiranje prema Zagrebu.

Rano ujutru, 1. oktobra 1991. Komanda 169. brigade, razmeštena u Dragotini, dobija naređenje da zauzme Glinu, a odatle – umesto na sever, kako je to bilo očekivano – da krene ka severozapadu i preko Korduna (Topusko, Vrgin Most, Vojnić, Turanj...), zauzme najpre Karlovac i potom zaokrene i produži na severoistok, prema Zagrebu, gde bi se privremeno – dok se ne stegne ceo vojni prsten – zaustavila u Jastrebarskom. Istoga dana, u 14,30 časova brigada je preko Vojnića, Živković-kose i Mađerčića brda stigla u rejon tzv. očekivanih položaja, južno od Karlovca, razmeštajući se za napad na grad u prostoru između reka Korane na zapadu i Kupe na severoistoku. Korana se, inače, u samom Karlovcu uliva u Kupu. U Karlovcu je u tom trenutku bilo 49 vojnih objekata i kasarni koje su pripadnici novoformiranih hrvatskih vojski stavili pod blokadu, zajedno sa vojnicima, starešinama i vojnom tehnikom u vlasništvu JNA. Tražena je predaja svih kasarni, vojnika i celokupne tehnike, pod pretnjom ubijanja svih zarobljenih vojnika i pripadnika rezervnog sastava. Štaviše, 21. septembra, na Koranskom mostu, u centru grada, izvršen je pokolj svih 13 vojnika-rezervista koji su se vojnim kamionom kretali iz kasarne u Mekušju (predgrađu Karlovca) u kasarnu „Stjepan Milašinović-Šiljo“ u centru Karlovca.²

Celokupna 169. brigada, njena Komanda i prištapske jedinice razmestile su se 3. oktobra na borbene položaje oko Karlovca. Sama komanda i prištapske jedinice smestile su se u selu Pogledić, 8 kilometara južno od grada.³ Istog dana proglašena je opšta mobilizacija na teritoriji opštine Vojnić. U 10 sati pre podne, 5. oktobra, uz pomoć pripadnika TO Vojnić, otpočeo je napad na Karlovac s ciljem deblokiranja i oslobađanja svih kasarni, objekata i ljudstva JNA u samom gradu. Treći pešadijski bataljon na levom, zapadnom krilu, napredovao je niz desnu obalu Korane, od Cerovca Tušilovačkog, kroz Jelaše do sela Turanj, koje je praktično bilo predgrađe Karlovca. Drugi bataljon, u sredini, zauzimao je sela Popović Brdo i Kamensko a prvi bataljon, na desnom krilu, prolazio je kroz sela Skakavac, Brežane, Lipje i Ribare, prilazeći gradu. Četvrti, rezervni pešadijski bataljon, ušao je u sela Vukmanić i Knežgoricu, kako bi se u tom rejonu locirala jedna topovska baterija.⁴ Hrvatska vojska odmah je odgovorila haubičkom i raketnom vatrom iz sela Rečica, severno od Kupe, i iz prigradskog naselja Duga reša, na ušću Mrežnice u Koranu, po svim položajima 169. brigade. Do kraja dana,

---

² *Politika*, 22. septembar 1991, 1–2; Nebojša Jovanović, *Dnevnik sa rezervistima, Historia vulgata*, Beograd 1998, 135–170.

³ N. Jovanović, *Dnevnik sa rezervistima*, 167.

⁴ *Isto*, 174–175.

razmenom artiljerijske i raketne vatre sa obe strane, hrvatske haubičke i raketne baterije su sa više preciznih hitaca bile potpuno uništene i opasnost s tih strana je nakratko neutralisana.⁵ Pomoć u neutralisanju opasnosti pružila je i avijacija JNA koja je nadletala sa aerodroma iz Bihaća.

U samom Karlovcu zavladała je panika među preostalim civilnim stanovništvom. Veliki deo srpskih civila ranije je napustio grad i sklonio se na Kordun.⁶ Preostalo stanovništvo je tog dana u ogromnom broju počelo da napušta Karlovac i da se u kolonama, automobilima, autobusima, peške, kako je ko mogao, povlači prema Zagrebu. Udarne vesti HRT-a te večeri bile su vezane za grad na Kupi: saopšteno je da su pogođene autobuska stanica, zgrada Auto-Hrvatske, sud i tržnica, a da su u avionskim napadima tučena naselja Duga resa, Švarča, Rečica i Kobilić, najposle da je u gradu veliki broj civilnih žrtava, od kojih mnoge još nisu ni pronađene u zgarištima.⁷

Istog dana deblokirana je kasarna u Kamenskom (južno od Karlovca, jedna od najvećih u gradu) i započelo je izvlačenje vojnika i tehnike na teritoriju Korduna. Izveštaji izviđača 169. brigade govorili su da je zbog artiljerijske vatre i hrvatske vojske i JNA najviše stradalo naselje Jelaši, gde gotovo nijedna kuća nije ostala čitava. U tom selu, inače, dogodio se najžešći pešadijski sukob između hrvatskih vojnika i 3. bataljona 169. brigade. Po ovladavanju selom, preživelim meštanima (civilima) pripadnici 169. brigade omogućili su bezbedan prelazak preko Korane, na zapad, u hrvatska sela.⁸

Do 7. oktobra brigada je ovladala celokupnim prostorom između reka Korane i Kupe i praktično je, u dubokom džepu, držala ceo južni ulaz u grad. Dva dana kasnije (9. oktobar), ceo Karlovac je bio pod komandom 169. motorizovane brigade JNA, sve kasarne i vojni objekti bili su deblokirani, a vojnici i starešine sa celokupnom tehnikom su delom upućivani na izvlačenje iz grada prema jugu a delom su uključivani u sadejstvo sa 169. brigadom, na putu ka Jastrebarskom i Zagrebu. Komandant Karlovca, pukovnik Svetozar Marjanović,⁹ smestio je svoju komandu blizu komande 169. brigade, u selu Utinji (Kordun), a brojni tehniku rasporedio je po desnoj obali Kupe, držeći most na toj reci kod sela Skakavac, kuda je nameravao da se prebaci i da preko Pisarevine stigne do Zagreba. U operativnom odeljenju Komande 169. motorizovane brigade već su bile

---

⁵ *Isto*, 180–181.

⁶ U Karlovcu je 1991. godine broj stanovnika po nacionalnoj opredeljenosti bio gotovo ujednačen: 50% činili su Hrvati, 45% Srbi, 4% Jugosloveni, 1% ostali; mnogi Srbi su pod prisilom još od prethodne, 1990. godine, bili primorani da napuste grad (otkaz s posla, oduzimanje stana, različite pretnje i dr.); N. Jovanović, *n. d.*, 172–173.

⁷ Dnevnik RTS je tog dana u 19,30 časova saopštio da je u Karlovcu već prvog dana napada JNA „ubijeno više od petsto ustaša“; *Isto*, 186–187.

⁸ *Isto*, 210–211.

⁹ Svetozar Marjanović (1950), danas general-armije u penziji; široj javnosti ostao je upamćen kao jedan od potpisnika Kumanovskog sporazuma, 9. juna 1999, između Vojske Jugoslavije i NATO.

kodirane sve topografske sekcije i do detalja razrađen plan (*Nišava*) daljeg napredovanja ka Jastrebarskom. Praktično, jači otpor se više nije ni očekivao do samog prilaza Zagrebu.

Međutim, 10. oktobra brigada je iz korpusa dobila naređenje da se povuče iz grada na prostor južnije od ušća Korane u Kupu. Sutradan je stiglo naređenje da se ponovo uđe u Karlovac, na položaje koji su držani 9. i 10. oktobra. Konačno, 12. oktobra uveče – umesto očekivanog naređenja da se krene ka Jastrebarskom – stigla je potpuno neočekivana naredba da 169. brigada napusti sve položaje, preda ih Teritorijalnoj odbrani i pod hitno se vrati u Srbiju.

U prvom ratnom pohodu 169. motorizovane brigade JNA¹⁰ poginula su četiri vojnika, jedan vojnik je nestao (u Karlovcu), a 36 vojnika je teže i lakše ranjeno.

---

¹⁰ Brigada je u novembru poslata u istočnu Slavoniju (Šodolovci), gde je ostala do maja 1992.

Nebojša Jovanović

THE 169TH MOTORISED BRIGADE DURING
THE WAR IN CROATIA 1991

Summary

The article provides detailed account of the engagement of the 169th Motorised Brigade of the Yugoslav People's Army during the war in Croatia 1991. Author, who personally participated in a ranks of the brigade, reveals the unit's operational history. From the process of the mobilisation in Western Serbia in mid-September 1991, over the training and movement to the first line in vicinity of Karlovac, Croatia where brigade was engaged in combat.

DARKO GAVRILOVIĆ, Associate Professor
University of Novi Sad

LJUBIŠA DESPOTOVIĆ, Full Professor
Belgrade, Megatrend University

UDK 94:323(497.1)"198/199"
316.48(497.11)"198/199"

YUGOSLAVIA – BEGINNING OF THE END

ABSTRACT: On the basis of the different literature, article comments the political forces that were active in the period prior to the dissolution of the Socialist Yugoslavia. Authors payed a emphasis to the CIA's reports in late eighties, which showed a dissolution process from the specific point of view showing disputes on the Yugoslavia's interior scene.

Key words: Yugoslavia, Communist Party, socialism, nationalism, economy, religion, conflict

Weakness of the Communist period

Although the Communist regime in SFRJ was considerably less severe than other Communist regimes in Eastern Europe, especially after 1965, there nevertheless remain serious grievances against it. These include grievances related to the expropriation of property, forced resettlement (including the expulsion of much of the ethnic German population), arrest and imprisonment of political opponents, and abrogation of political rights and public expression. Probably the largest scale act of repression was the imprisonment of pro-Soviet Communists after the break with the Soviet Union in 1948.¹

The communist regime in Yugoslavia, despite the lack of democracy – no matter how paradoxical it might sound – fostered some aspects of civil society which previously did not exist, such as the separation of the church from the state, civil marriage, equal legal rights for women, national minorities, and so forth.² Nevertheless, despite several opportunities for democratization, the main fabric of the state remained political – the rule of the communist party and the armed forces being represented by the JNA.

---

¹ See Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca, Cornell University Press, 1989.

² Blofeld E. S., *Balkanizzazione dell' Europa o africanizzazione dei Balcani*, in *Conflittualita Balcanica*. Inegrazione Europea. Ricerche interdisciplinari, 1993, pp. 44–51.

The 1968–72 period was in fact the time when the transformation of Yugoslavia in a modern industrial country was fully undertaken, marking the beginning of prosperity and the definitive overcoming of poverty and illiteracy. And yet, Yugoslav society, which had endured the sacrifices necessary to achieve such a goal, found itself unprepared to face the new challenges that the complexity and articulation of a developed society posed to it. In particular, during those years Yugoslavia missed a fundamental cultural step in the path towards growth and stability: the transformation of a society which continued (and wanted to continue) to represent and imagine itself as a dual society (communist versus anticommunists, anti-fascists versus fascists, us versus them, etc.) into a society which, on the contrary, manifested itself as a plural society. What Yugoslav communism (like Soviet communism) was not capable of understanding was that the transformations induced by the process of modernization it promoted would inevitably create plurality of interests which could not always nor exclusively be contained within a rigid single party system.³

Despite this, the rhetoric of the struggle of the anti-fascist partisans continued to be the lynchpin in the legitimacy of the Communist Party, and in the creation of an identity shared by the population. Thus, the Party's claim to the monopoly of political power and to the existence of a common Yugoslav state had its roots in wartime. However, such experience was couched in a rigidly dualistic, if not outright Manichean, language. Although in the Sixties historians had started to reinterpret the history of the Second World War, trying to shed a light on the complexity and multiplicity of the subjects involved, official and educational historiography continued to propose a simplistic (and dualistic) scheme which involved „revolutionaries“ (the partisans) against „counter-revolutionaries“ (ranging from Croat Ustashias and Serbian Chetniks to local Quislings and the bourgeois government in exile), obviously reserving to the former not only political legitimacy, but also morality and the monopoly of positive virtues.⁴

What was missing between 1968 and 1972 was the ability to replace the idea of a shared historical memory as an integrating and stabilizing factor for the Yugoslav regime with a new sense of belonging based on a plural Yugoslav identity, that is, the ability to make “Yugoslavness“ both the encompassing whole and the bond holding together individual southern Slav characters. However, a political and cultural action of this nature would have struck at the heart of the nationalist vision still shared by the middle ranking party cadres and society at large. Well, in all former Yugoslav republics, the period between the 1960's and 1970's was crucial for the intellectual elaboration of the political bases of the dissolution of Yugoslavia at the end of the 1980's.

---

³ Privitera Francesco, *Between Yugoslavism and Separatism. The Role of The Intellectuals in Yugoslavia, The Balkans, National Identities in a Historical Perspective*, Ravenna 1998, p. 132.

⁴ See W. Hoepken, *Guerra, memoria ed educazione in una societa „divisa“: il caso della Jugoslavia*, in *Passato e presente*, Vol. 16, No. 43, 1998.

Even beside that, we must say that regardless of the fact that Yugoslav socialism was more humane than the similar systems in force in other Eastern European countries, it did not recognize nor approve the different needs of certain ethno – national groups or their different positions within the Federation or at international level, as was the case with the issue of the Macedonian minority in the neighboring countries.

Also it is important to mention the influence of the economic development on dissolution of Yugoslavia. Well, the most important law of this period was the Law of Associated Labor, adopted in November 1976. It introduced the principle of discussion and arrangement into the economy. All the relatively independent economic units were organized in the Basic Organization of Associated Labor, in which the workers, in accordance with self-management principles, decided what and how much they would produce and how the money they earned would be spent. This arrangement replaced the market economy: the price of the final product would be as calculated and arranged, not according to principles of supply and demand. Republics and communes, who became responsible for their own development, were forced into extensive investments. The system promoted production of technologically less demanding products, allowing for a work force with minimal education: it provided for full employment, but its effects were deleterious. Old technology and poor quality products and performance meant that failure was inevitable.⁵ The catastrophe that threatened the Yugoslav economy was postponed by international loans. Yugoslavia became one of the world's most indebted countries.⁶ Money was spent on housing, infrastructure and investment in undeveloped regions (Kosovo, Bosnia and Herzegovina, Macedonia, and Montenegro) instead of on production investments that would realize the money to repay the loans.

Despite this, people appreciated the rise in living standards (private and social) and the absence of unemployment. This situation lasted until the end of the 1970s when, because of the world energy crisis, the flow of foreign capital stopped. By then, the situation was catastrophic: the state's external debt was US\$20 billion; inflation and unemployment were rising; productivity and living standards were declining.⁷ In the shops there were fewer and fewer articles for general consumption.

Tito's death in 1980 spelled the beginning of the end for Yugoslavia. The Yugoslav leadership tried to continue the internal and external policies of his regime under the slogan 'Also after Tito – Tito'. Retaining the old system in Yugoslavia was impossible, however, because the state now had no leader who could, with his charisma, paper over regional differences in the state and in interethnic relations. After Tito's death, Yugoslavia found itself in a process of dissolution

---

⁵ S. Estrin, *Self-Management: Economic Theory and Yugoslav Practice*, Cambridge 1983, pp. 81–126; John Lampe, *Yugoslavia as History* cit., pp. 315–316.

⁶ B. McFarlane, *Yugoslavia: Politics, Economics, and Society*, London 1988; H. Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford 1989.

⁷ J. R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 1996, p. 315–316.

which ended in the conflagration of the 1990s. Help from the West initially postponed debt crises, but eventually exacerbated the situation. Fundamental economic change was needed to help the economy out of crisis, but the communist old guard was not ready for that. Political crisis exacerbated the deepening economic crisis; and interethnic relations deteriorated, beginning with worsening Serb-Albanian relations. This was the prelude to the bloody demise of Yugoslavia in the 1990s.

Beginning of the End

The one of the main reasons for the crisis of the Yugoslavia in the eighties, which led to its dissolution in 1991, was indeed the selection of party cadres and therefore of the heads of public institutions. The bureaucratic elephantiasis, corruption, personal careerism and, in multinational contexts, the „feudalization“ of local elites completely paralyzed Yugoslavian (and Eastern Europe, too) communist system which already blocked face to the new economic and social challenges of global modernization. Also, it should be mentioned that Yugoslavia became an alliance of republics' oligarchies that produced the political deadlock which followed the death of Tito, in 1980. In terms of the mass media, a curiously mixed process of fake and genuine diversity got underway. As the republican Communist elites became overtly competitive and critical of each other and of the federation, the media were allowed to become critical too. The media were manipulated to enhance the republican elites' authority, usually by appealing to national sentiments. However, astute journalists were able to create space for genuinely independent work by exploiting new divisions among the authorities. The whole process was further complicated because politics had specific features in each republic and autonomous region. Indeed, what was sayable or printable in one unit of the federation could incur a prison sentence in another.⁸ In 1989, new legislation was enacted allowing the foundation of private companies, including media enterprises, which added oil to fire and resulted in an open media war between the republics. It definitely split the already shattered Yugoslav information space along ethno-national fault-lines.

The turning point for the breakdown of Yugoslavia occurred in 1989, as the process of disintegration of the Soviet Union and of the Eastern – European countries under its domination. With its complex ethnic composition, Yugoslavia started to disintegrate as the system and the Federation fell apart. The Communist party lost its dominant position in the political life of the country, and multi – party systems started to be adopted in each of the former republics. During the transition from the „dictatorship of the proletariat“ towards a democratic civil society new, young, a few educated political party leaders emerged among the intellectuals (mainly University professors, writers and activists), besides majority, of „transformed“ previous communist politicians.

---

⁸ Thompson M., *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Article 19, International Centre Against Censorship, May 1994., p. 7.

Thus, the political parties were a major ex communist driving force in the process of the constitution of civil society, as carriers of the paradigm of political pluralisation: free elections, rule of law, a market economy, freedom of speech, and so forth.⁹ Generally speaking, their demands corresponded to the experiences and traditions of Western Europe.

But is it so in the Yugoslav space?

Three religions, Orthodox Christianity, Catholicism, and Islam, historically played major roles in shaping different ethno-national identities. The frontier-line between Eastern and Western Christianity roughly cut the space into two, with the massive presence of the Muslim element in Bosnia and Herzegovina and Sandzak, in Kosovo and in Macedonia. Religious consciousness, of course, preceded modern ethno-national self-identification, but the border-lines drawn between religious communities (often but not always coinciding with linguistic groups) in the Balkan space predetermined to a great extent the contours of the different Southern Slav ethno-national communities that were shaped later, even when their modern identities had been secularized. Serbian Orthodox Church marked the political space of „Greater Serbia“ by carrying across presumed „Serb lands“ the earthly remnants of „Emperor“ Lazar, the prince who was killed by the Turks at the battle of Kosovo back in 1389. The battle itself became in the 20. century the very important myth of the Serb expansionist project and was appropriate by the Karadjordjević dynasty. Also, it became an integral part of chetnik ideology during the WWII and recently the battle cry of resuscitated Serb nationalism. A number of priests took an active part in the wars in Croatia and Bosnia whose declared aim was to „gather all the Serbs in one state“ and priests blessed publicly known war criminals. On the other side, The Roman Catholic hierarchy in Croatia had unsettled problems with the Communist regime dating back to WWII and the unambiguous relationship Zagreb’s Archbishop Stepinac with the ustasha puppet-state. After the War, Stepinac was arrested and judged and sentenced to prison, where he died. After that, he was promoted into a symbol of resistance to Communist rule. For Croat nationalists, especially from the Diaspora, he became a martyr. When the Communist regime was finally on the verge of collapse and when the first free elections were scheduled in Slovenia and Croatia, The Roman Catholic Church put all its moral weight and logistical support behind anti-Communist groups and parties who were, in the same time, nationalists. The Christian message of peace was definitely not heard by those catholic priests who in Mostar bless usurped and stolen property, or who by their silence condone ethnic cleansing and the systematic destruction of Orthodox churches all over Croatia and in the part of Bosnia and

---

⁹ Mojanoski C., *Tranzicijata i partiskiot sistem vo Republika Makedonija*, in *Dijalog*, Skopje 1995, No. 10, 9.121.

Herzegovina, held by Croat forces.¹⁰ In Bosnia and Sandzak, Islam was infallible part of Bosnjak's nationalism. Alija Izetbegovic, the President of the internationally recognized Republic of Bosnia and Herzegovina, started his political carrier as an Islamic thinker. He expressed ideas along the lines of neo-fundamentalist thinkers such as the Pakistani Mawdudi and the Egyptian Qutb. In his book *Islam Between East and West* in 1983, he advocated the establishment of an Islamic society, with its own laws, where Muslims are the majority and in which non-Muslims would be treated as a „protected minority”, not as full citizens.

Even if the religion played its part in the breakdown of Yugoslavia, once more, we should not forget the fatal role of the Communist party. Also, in spite of their claims, even in the late 80's, the Communists did not succeed in „equalizing“ the conditions of life in the cities and countryside. The Communists did not succeed in building up an urban – rural continuum with a balanced distribution of institutions and services between town and village. The tidal wave of modernization spreads in concentric circles, invading one zone after another, which creates obvious inequalities perceived by local elites as deliberate discrimination, and exploitation by the central state and its bureaucracy. The underdevelopment of backward area may then become the main theme of separatist ethno-national discourse, as occurred in Kosovo. Exactly such a perception gave birth to contemporary Slovene and Croat separatism. In both cases, local elites and counter-elites were convinced that they would fare much better if they were in command of the modernization process. In both federations the benefits of economic progress were unevenly distributed, not only between zones inhabited by different ethno-national groups, but also within ethnically homogeneous territories, and finally everybody has some reason to feel frustrated.

We should have on mind that, also, Communist modernization produces a social drama and a crisis of social identities but the same phenomena may be observed in many other countries included those in which the Communists had little influence. The peasantry was the main victim of the process of distorted modernization in this zone. The mass of half – peasants/half – workers, together with marginalized suburban and urban dwellers, became the physical force of violent change in the late 80's. Middle class intellectuals and their ethno nationalist discourses in Yugoslavia rationalized violent change.¹¹

That is the moment when the „national“ middle class turns to the people and when the production of nationalist ideology initiates ethno-national political mobilization. But it should be mentioned that ethno-nationalist ideologies had conquered the mass media much before the final collapse of the Yugoslavia federation. While at beginning timid and indirect, dealing with the preservation of national heritage, monuments and culture, nationalist propaganda became more

---

¹⁰ Iveković Ivan, *Ethnic and Regional Conflicts in Yugoslavia and Transcaucasia – A Political Economy of Contemporary Ethnonational Mobilization*, Longo Editore, Ravenna 2000, p. 137.

¹¹ *Ibid.*, p. 14.

and more „affirmative“, disseminating ethnic fear and hatred. Challenged from all sides, significant segments of the nomenclatures, whose legitimacy was rapidly eroding, opened the media in their own republics-regions to nationalist counter-elites. Although, nationalism was, „from the outset a „bourgeois“ phenomenon linked to the emerging capitalist order¹², it appears now that „socialist“ state-command economies were equally „successful“ in the production of the same phenomenon. Not dissimilar from their „bourgeois“ counterparts, Communist bureaucrats used nationalism to legitimate their political projects and to manipulate the masses.

In spite of the efforts of the Yugoslav federal government to radically reform the economic system, political developments went from bad to worse. Milosevic's clique had discovered the usefulness of street politics. Also, by the CIA documents, Milošević „established himself as champion of Serbian nationalism and authoritarian rule ... He has provoked a greater tensions with liberal north, and he has lost significant support among Yugoslavia's southern republics ... In his home republic of Serbia, Milošević is facing increased criticism from liberal youth, intellectuals and workers. Milošević will probably try to defend himself by responding aggressively; attacking opponents, sponsoring new demonstrations, and provoking new confrontations with the northern republics of Slovenia and Croatia...”.¹³ After having leadership of Kosovo and Vojvodina, Milosevic's followers targeted Slovenia, whose authorities were accused of supporting „Albanian separatists“ and of enmity against Serbia. Milošević supporters even scheduled a „Meeting of Truth“ in Ljubljana, the capital city of Slovenia, but the Slovenian government forcefully prevented it from taking place. In retaliation, Serb authorities imposed a total boycott on any trade or financial transactions with Slovenia, while the property of Slovenian companies on the territories of Serbia and Montenegro was practically confiscated. In turn, Slovenia suspended the payment of its dues to the federal Fund for Underdeveloped.¹⁴ Contrary to the situation in Serbia, in March 1990, CIA's report recorded „secessionist sentiment seemed to be growing as Slovenia headed toward the first round of assembly and presidency elections on 8 April. The campaign for April assembly elections in Croatia was increasingly dominated by the ultra nationalistic Croatian Democ-

---

¹² Nairn T., *Nationalism and the Uneven Geography of Development*, in Held, D. et al. (eds.) *State and Society*, Oxford, Basil Blackwell in association with The Open University, 1983, p. 198.

¹³ CIA internet documents: Directorate of Intelligence, 10. 1. 1990, Yugoslavia: Conservative Leader Under Pressure, p. 1. www.foia.cia.gov

¹⁴ We do not have access to historical documents about the last phase of the dissolution of Yugoslavia, but on the basis of several clues it is possible to argue that Kučan and Milošević probably reached agreement on 21 January 1991 on the possible separation of Slovenia. Through private talks with people close to the Slovenian government at that time, we know that the price for the separation of Slovenia was a public declaration by Kučan on the right of Serbs to live in a country of their own. This declaration was made on TV by Kučan on the day following that meeting, thus legitimizing Serbian separatism. In an interview with the BBC, Milošević spoke again about this agreement. F. Privitera, *ibid.*, p. 151.

atic Union, whose growing support was pushing the other parties toward more nationalistic position...¹⁵

As CIA reports supposed, the political situation became more serious, because, in Slovenia and Croatia were political spectrum „ranging from Social Democracy on the left to Christian Democracy – and even fascism – on the right ... The ability of both republics to transcend the narrow chauvinism of the pre World War II era ... In Serbia, the predominant post – Communist ideology will be attuned to the intense nationalist and religious tradition...“¹⁶

During the spring and summer situation in Croatia become from bad to worse. Intelligent Service notice that in August „Croatian leader Tudjman has accused Serbia of fomenting the disturbances to bring down his government. A republic spokesman said Croatia will defend itself and restore state authority over the entire republic. The risk of violence tomorrow is high. If Federal forces and Croatian police units are on duty in the same areas, they could clash. Any fighting could easily spill over into ethnically mixed Bosnia and other regions and ignite a wider conflict...“¹⁷ which was happened next year. During the summer of 1990, „street demonstrations and reports of military maneuvers showed that tension between Serbs and Croats in Croatia is increasing: a referendum on Serbian autonomy tomorrow could trigger civil conflict and topple the Croatian nationalist government of Franjo Tudjman.“¹⁸

The new political forces now in power in Slovenia, Croatia and Serbia opposed all federal initiatives, taking part in several meeting between January and March 1991 in which their representatives remained deadlocked into their own position. Through the control of the mass media in each Republic it was easy for the local leadership to keep public opinion under pressure, gradually destroying the democratic spaces that had just created. The Yugoslav federation had already collapsed, but few people were able to understand this before 25 June 1991, when Slovenia and Croatia announced their secession with the tacit approval of Serbia.¹⁹

Yugoslav economic problems begin earlier. It should be notice that in 1989, huge economic problems shake Yugoslav market and political scene. CIA's documents notice that “Yugoslavia's economic problems are exacerbating ethic tensions and threatening Belgrade with its second change of government in less than a year ... Debate over Marković's (Ante Marković was Yugoslavian premier) fate and his reform policies has split increasingly along republic lines,

---

¹⁵ CIA internet documents: Yugoslavia; Key Points, Secret, March 1990. www.foia. cia. gov

¹⁶ CIA internet documents: Yugoslavia Transformed, p. 7. www.foia. cia. gov

¹⁷ CIA internet documents: Yugoslavia: Civil Conflict Likely in Croatia, Top Secret, 18. August 1990, p. 5. www.foia. cia. gov

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Since 1991, relationships between Tudjman and Milošević have been very ambiguous. In that period, the two leaders met 48 times. F. Privitera, *ibid.*, p. 151.

reflecting regional economic interests and Serbia's attempts to exploit difficulties. The southern republics, led by Serbia, have charged that Markovic, a Croat, and his northern allies are insensitive to the disproportionate impact of inflation and reform on the less developed south. The more market oriented northern republics of Croatia and Slovenia support Marković's charge that effort to curb inflation are being blocked by Serb politicians more interested in toppling the government than working together. They cite Serbia's plan to raise a 1 billion „patriotic loan“ for its own development as evidence.²⁰ Between October 1990 and February 1991, first business banks and then the National Banks of different federal republics issued about 4 billion Deutsche Marks of fictitious „grey dinars“ with which they plundered federal hard currency reserves. They used the system known in monetary theory as credit multiplication, creating „primary money“ without the knowledge of or control by the Central Bank of Yugoslavia.²¹

The fact that the federal state had collapsed, and with it its central political authority, meant that the bodies ultimately defining civil and political order disappeared. The (emerging) proto-states were aspiring nation-states, not yet recognized by the international community. Accountability for law and order still rested on the state of Yugoslavia; when it disappeared a vacuum appeared, bringing with it legal void and anomie. The republics were unaccountable with respect to the international community, and thus in a sense free of responsibility. In a context where a monopoly of the legitimate use of force is no longer vested in a „legal“ state, violence is no longer constrained. It could be said that an „anything goes“ situation arose, in which different leaderships, buttressed by the support they had managed to get from their majority nations, tried to maximize their immediate gains irrespective of the long-term consequences for themselves, their citizens and the country at large.²²

All these events helped people to compare themselves to others. Almost, it was enough in itself to initiate political violence. Economic stagnation and crisis created a social drama, and provoked a crisis of individual and collective identities. This crisis set up the stage for ethnic confrontation, but real violence erupted only when politically manipulated ethnic communities were organized and set into motion.

The Central Intelligence Service's report about key points on situation in Yugoslavia is probably the best way to describe what was happened in those days

---

²⁰ CIA internet documents; Yugoslavia – Economy Threatens Government, Special Analysis, 14. September 1989, p. 14. www.foia.cia.gov

²¹ The National Bank of Serbia with the complicity of Serbian business banks, siphoned in this manner DEM 3.1 bilion (21.7 bilion dinars), the National Bank of Montenegro DEM 289 million, the National Bank of Croatia DEM 242 milion, and the National Bank of Slovenia DEM 143 milion, while Macedonian and Bosnian National Banks issued much smaller amounts of grey dinars. – Dinkić, M., *Ekonomija destrukcije: velika pljačka naroda*, Belgrade, Video nedeljnik, 1995, pp. 68–9.

²² Vejevoda Ivan, *Yugoslavia 1945–91: from Decentralization Without Democracy to Dis-solution*, in Dyker D. A., and Vejevoda I, (eds.) *Yugoslavia and After: A Study of Fragmentation, Despair and Rebirth*, London and New York, Longman, 1996, p. 20.

„The demise of Yugoslav federation continued to move inexorably forward as Slovenia and Croatia announced they were seeking „disassociation“ from Yugoslavia and ethnic Serbs in Croatia and Bosnia declared their desire to live in one country with their Serbian brothers in other republics. The federal army and Croatian military almost came to blows in late January and again in early March ... Croatian claims that Serbia is deliberately trying to provoke a confrontation suggests that the potential for conflict remains high. Prime minister Marković’s economic reform program has been totally discredited ... Slovenian and Croatian leaders lobbied hard for international recognition during visits to key West European states, while the Serbian press stopped up attacks against the West, particularly US diplomats in Belgrade.“²³

Finally, the wars took place in Yugoslavia during 1991–1995 periods, and they were not inevitable. Alternative political solutions to war could have been found by local leaders. Even after the war, in 1995–1999 periods the same leaders of 1991 were facing the same problems as in 1991, after years of war, and without the chance of playing the trump card of armed confrontation again: the economic crisis in countries weakened by the war, the inability to strengthen democracy and civil society. The conduct of the wars of succession shocked many, as the wars produced the greatest numbers of deaths, refugees and incidents of violent abuse seen in Europe since 1945. In most cases, justification for atrocities was offered by nationalist programs which sought control of territory, and in many cases establishing control of territory involved killing, intimidating and forcibly moving local residents on the basis of ethnicity. At the same time, more or less rigid control of public information led to situation in which even now many people say that they are not well informed about events which took place during the wars. Feeling of guilt, victimization and resentment are widespread, and are very likely intensified by the failure to produce reliable accounts.²⁴

Darko Gavrilović, Ljubiša Despotović

JUGOSLAVIJA – POČETAK KRAJA

Rezime

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je okončala svoje postojanje ne samo zbog nesposobnosti Saveza komunista Jugoslavije već i zato što je „rezervoar“ političke želje da se Jugoslavija održi kao jedna zemlja počeo da presušuje krajem 1980-ih. Na samom početku devedesetih godina federacija je prestala da postoji, a Jugoslavija se kao država raspala. Slom Jugoslavije je prouzrokovao političkim, ekonomskim, konfesionalnim i etničkim faktorima. Čak i uspešne ekonomske reforme nisu uspele da održe Jugoslaviju. Najjače kohezivne snage postale su suprotnost: najjače rasturajuće snage. One su bile na delu u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Možemo ih opisati kao mešavinu nacionalnog ponosa, lokalnih ekonomskih težnji kao i istorijski suprotstavljenih verskih i kulturnih aspiracija. Ni Jugoslovenska narodna armija niti Savez komunista nisu bili u moći da održe federaciju u celosti, jer su i sami bili zarobljenici međuetničkih konflikata.

²³ CIA internet documents: Yugoslavia, Key Points, Secret, 8. March 1991. www.foia.cia.gov

²⁴ Gordy Eric D., *What does it mean to break with the past?, Facing the Past, Facing the Future*; University of Bologna 2005, p. 90.

SOCIJALNA POLITIKA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI: BILANS JEDNOG NEUSPEHA*

APSTRAKT: Članak se bavi razvojem socijalne politike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji između dva rata. Ispituju se stanje u ovoj oblasti posle Prvog svetskog rata, kao i motivi političkih faktora u definisanju ciljeva socijalne politike, te oblici konkretnog delovanja, njihovi efekti i rezultati. Ističe se uloga stranaka i njihovih lidera, čije su odluke bile presudne kako za oblikovanje socijalne politike tako i za njen neuspeh.

Ključne reči: Socijalna politika, Kraljevina SHS/Jugoslavija, siromaštvo, političke partije

Posle Prvog svetskog rata, socijalna politika je na evropskom nivou postala tako bitan deo političkog života da je Karl Renner sa pravom tvrdio da se živelo u „doba naglog prelaza građanskog prava u socijalno pravo“.¹ Pitanje pomoći socijalno ugroženim segmentima stanovništva opsedalo je kako poražene u ratu tako i pobedničke države, pri čemu su lokalni uslovi značajno oblikovali vid u kojem se ovo pitanje postavljalo i način na koji je rešavano. Tako je u slučaju Kraljevine SHS/Jugoslavije presudno uticalo siromaštvo i zaostalost srpske, a kasnije i jugoslovenske države koje je – sa razornim iskustvom rata – delovalo na ukupan socijalni identitet društva i učinilo ovu temu predmetom političkih sporenja.² Problemi jugoslovenskog društva definisani su kao „socijalni neduzi“ koji se moraju lečiti. Za Slobodana Vidakovića ciljevi socijalne politike širili su se na smanjivanje skupoće življenja i podizanje potrošačke moći, neophodne za dostizanje kulturnog i privrednog rasta, uz napor da se saniraju uslovi života ispod higijenskog i socijalnog minimuma.³ Prebacivalo se predratnim političkim strankama

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokratije i diktature* (broj 177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Karl Renner, *Socijalna funkcija pravnih instituta, Prilog kritici građanskog prava*, Beograd 1997, 22.

² Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, Успорени напредак и индустријализација*, Београд 2004, 7.

³ Слободан Ж. Видаковић, *Наши социјални проблеми*, Београд 1932, 3, 11, 13, 15, 23–25, 28.

da nisu stvorile konkretne socijalne programe koji su bili neophodni za reforme sistema socijalne politike. Loše stanje bilo je posledica okupacije, te demografskog i ekonomskog kolapsa koji je doneo rat. Koliko je ono bilo teško može se naslutiti iz dramatičnih rečenica Živka Topalovića u govoru na zboru partijskih sekcija komunista 1918. godine: „Rat nas je razorio i načinio božjacima i prosjacima. Ali bar ono što se ima treba da bude pravilno podeljeno. Pravičnosti međutim apsolutno nema, niti ko podelu životnih namirnica uopšte reguliše. Nastupa grabež i daje (se) samo onom ko više plati.“⁴

Prvih posleratnih godina postojao je strah elita od socijalnih potresa. Kosta Stojanović, kao predsednik ekonomsko-finansijske i saobraćajne sekcije u srpskoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji u Parizu, upozoravao je Nikolu Pašića da „nesrećno ekonomsko stanje ne može dugo trajati, a da ne izazove kobne političke i socijalne posledice“.⁵ Otud je i neposredan cilj socijalne politike bio bolji standard života koji je država trebalo da pruži svim stanovnicima, a ova namera bila je izražena formiranjem posebnog ministarstva za tu problematiku. Socijalna politika se isprva sprovodila kroz resor Ministarstva narodnog zdravlja koje je formirano ukazom od 3. novembra 1918, a zaživelo tek decembra 1920. Uprkos proklamovanoj važnosti njegovog polja delovanja, efikasnost rada ovog resora bila je podrivena partijskom politikom.⁶ Ipak, svest o važnosti socijalne politike odražavala se i u promeni njegovog imena, koje posle uvođenja šestojanuarske diktature kralja Aleksandra I Karađorđevića glasi Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja.⁷

Ministarstvo socijalne politike je pod svojim resorom obuhvatalo i staranje o siromašnima. Danas se pod siromaštvom u sociologiji podrazumevaju dve kategorije. Apsolutno siromaštvo definiše se kao nedostatak sredstava za preživljavanje (smeštaj, hrana, odeća), dok se relativno siromaštvo određuje upoređivanjem sa dominantnim društvenim standardom.⁸ U međuratnom periodu, međutim, ta distinkcija nije bila jasna. Govorilo se o socijalno slabim pojedincima koji su se delili na fizički i ekonomski slabije građane. Priznavalo se da je postojala „bliska uzajamnost“ ovih kategorija zbog neke vrste jednakosti između fizički slabijih i ekonomski slabijih. Ekonomski slabiji slojevi bili su, zbog materijalne

⁴ Богдан Луцић, *Зборник грађе за историју револуционарног радничког покрета у Београду 1918–1920*, Београд 1973, 376.

⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. Delegacija Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920, 46-IX/27-1159. Pismo Koste Stojanovića – Nikoli Pašiću, sredinom 1919.

⁶ Istoričari su zaključili: „Po srpskom običaju partijski interesi su i u ovom segmentu bili dominantni, tako da je među ministrima bilo i laika, odnosno partijskih ljudi koji nisu imali nikakve veze sa medicinom, ali je bilo i lekara.“ Момчило Павловић, *Здравствена служба у Краљевини СХС/Југославији 1919–1941*, у: *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Београд – Зајечар 2007, 39.

⁷ O kompoziciji izvršne vlasti u Kraljevini više u: Nikola Žutić, *Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije*, Istorija 20. veka, 1998/1, 27–41. O uspostavljanju zdravstvene zaštite Vladimir Petrović, *Od borbe protiv bolesti do borbe za očuvanje rase*, Istorija 20. veka 2008/2, 444–448.

⁸ Entoni Gidens, *Sociologija*, Podgorica – Banja Luka 2001, 185–186.

oskudice, u opasnosti da postanu fizički slabiji zbog bolesti ili nemoći.⁹ Postojala je i publicistička podela na „oskudne“, „siromašne“ „uboge“ i „bedne“. Oskudni su živeli sa osnovnim sredstvima za preživljavanje, ali u nedostatku sredstava „...za druge lične i društvene potrebe kojih mora da se liši“, a iz tog stanja mogli su se izvući: „...svojom snagom, ne računajući na pomoć društva, ili države“. U težoj vrsti oskudice bili su siromašni kojima su nedostajala osnovna sredstva za život, a uzroci su se nalazili u nezaposlenosti ili nedovoljnom privređivanju porodice, bolesti i invalidnosti. Između siromašnih i bednih nalazili su se ubogi. Najniži sloj činili su bedni, sa ivice egzistencijalnog ponora, pod senkom gladi, bez stalnih prihoda, čiji su uslovi stanovanja bili takvi da su ih savremenici definisali kao ljude „...koji žive u trajnoj bedi“ i koji su primali socijalnu pomoć.¹⁰ Postavljalo se pitanje kako im efikasno pomoći.

Presek stanja u Kraljevini SHS 1918–1929

Stvaranje jugoslovenske države tokom 1918. godine pratile su velike socijalne tenzije. Koje su bile istinske razmere bede? Posleratna partijska istoriografija služila se podacima po kojima su cene hrane u Srbiji između 1914–1919. doživele neverovatan skok. Šećer je sa 1.100% većom cenom bio proizvod koji je zabeležio najveći rast u odnosu na predratno razdoblje. Mleko i mast bili su skuplji za 400%, hleb i pasulj 700%, govedina 500%, a cene obuće bile su veće za 500%, pa su predstavljale primer skupoće artikla široke potrošnje koji je bio deficitaran. U isto vreme, nadnice su rasle neravnomerno i nedovoljno za održavanje životnog standarda. Plata stolara bila je za samo 20% veća nego 1914. godine, dok su nadničari mogli da računaju sa 50% većim primanjima. Posao tipografa nudio je manju socijalnu tenziju kada se uporedi sa drugim zanimanjima, jer im je plata bila za 210% povišena u odnosu na predratni period.¹¹ Trebalo je pokrenuti život u uslovima gubitka 1,2 miliona ljudi samo u Srbiji (28% stanovništva), gde je uništeno 44% poljoprivrednog inventara, a poljoprivredna proizvodnja opala je za 70% u odnosu na predratno vreme. Privatni industrijalci izgubili su 57% mašina i 30% građevina, 50% železnica i zanatstva bilo je oštećeno, a najgore je prošla PTT služba sa potpuno demontiranim instalacijama. Ukupna ratna šteta naneta Srbiji iznosila je 6 milijardi zlatnih franaka.¹²

Strah od gladi na selu stvarao je naviku prekomerne štednje namirnica, tako da je hleb lošeg kvaliteta ostajao osnovni elemenat ishrane. Nepoznavanje

---

⁹ Милош Ђ. Поповић, *О социјалној политици, Општа разматрања*, Социјални препорођај, год. IV, бр. 6, јуни 1924, 293–306.

¹⁰ Исти, *Сиromaштина нашег града Београда*, Београдске општинске новине (БОН), бр. 6–7, јуни – јули 1939, 325–346.

¹¹ Сергије Димитријевић, *Стварање и развитак Комунистичке партије Југославије у легалном периоду њеног постојања*, Група аутора, *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 38.

¹² Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Beograd 1968, 2.

osnovnih higijenskih i zdravstvenih potreba omogućavalo je pojavu širokog spektra socijalnih bolesti – od zaraznih akutnih stanja, tuberkuloze, malarije, tifusa, hroničnih i veneričnih oboljenja, do alkoholizma. Velika smrtnost na selu uticala je na smanjenje izuzetno visoke stope nataliteta.¹³ Glad kao posledica Prvog svetskog rata, vesti o Oktobarskoj revoluciji, stvaranje „zelenog kadra“ od ljudi koji su hteli da izbegnu vojnu obavezu, nastanci i nestanci kratkotrajnih „republika“ – sve je to oblikovalo vreme pljačke i socijalno političkih nemira koji su trajali do kraja 1919. godine.¹⁴ Nestabilnost još neutvrđenih granica, kao i tihi rat koji se vodio na jugu zemlje, doprinosili su osećanju nebezbednosti.¹⁵ Uspešna komunistička agitacija među pauperizovanim stanovništvom dovela je do zavidnog izbornog uspeha Komunističke partije Jugoslavije, koja se na izborima za Konstituantu 1920. sa gotovo 200.000 glasova i 58 poslaničkih mesta etablira kao četvrta politička snaga u zemlji.¹⁶ Iako se po donošenju Ustava situacija stabilizovala, ovi alarmantni signali su bili odraz dubokih strukturnih problema.

Novom zajednicom dominiralo je, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, seljaštvo sa 78,87% ljudi koji su se bavili poljoprivredom, mada je veći na poseda bila manja od 5 hektara. Od 26.580 naselja, 449 imalo je urbani status. Bilo je 12 miliona stanovnika, od čega 2.247.011 gradskih žitelja. Primer prestonice države ukazivao je na razmere stambene prenaseljenosti i siromaštva građana. Tokom 1921. dolazilo je 15, a 1930. godine 25 stanovnika po jednoj beogradskoj zgradi.¹⁷ Beograd kao prestonica i severozapad zemlje bile su jedine veće industrijske oaze, sa glavnim granama u prehrambenoj, odnosno drvnoj industriji i proizvodnji električne energije. Njeno učešće u nacionalnom dohotku svodilo se na 9,6% u prvim posleratnim godinama.¹⁸ Bila je ukupno 1.831 fabrika, od čega su samo 462 proizvodile sredstva za proizvodnju.¹⁹ Protokom godina, broj radnika u zanatima i industriji povećao se od 8% u 1921. na 10,73% svih radno sposobnih stanovnika u 1931. odnosno na 717.000 ljudi. Zakon o zaštiti radnika iz 1922. godine odredio je radno vreme u industriji i rudarstvu na 8, a u zanatstvu

¹³ Љубодраг Димић, *Село и град у Краљевини Југославији*, зборник радова Југословенска држава 1918–1998, Београд 1999, 291–303.

¹⁴ Више у: Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Prvovremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 64–69; Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990, 49–64, 218–327.

¹⁵ Dmtar Tasić, *Rat posle rata Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*, Beograd 2008.

¹⁶ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd 1979.

¹⁷ Ранка Гашић, *Туберкулоза на подручју Београда и мере за њено сузбијање између два светска рата*, у: Историја медицине, фармације и народне медицине, Београд – Зајечар 2008, 51.

¹⁸ Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995, 42, 69; Ivan M. Vesic, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Beograd 2003, 17–18; Др М. Стојадиновић, *Постанак, развитак и значај градова*, Нова Европа, књ. XII, бр. 1, 1. јули 1925, 18; Јован Ердељановић, *Др. Јозеф Рус, Главни статистички подаци о Држави Срба, Хрвата и Словенаца*, Српски књижевни гласник, књ. I, бр. 7, 1. децембар 1920, 558.

¹⁹ N. Vučo, *n. d.*, 12.

na 9 časova dnevno. Porodiljsko odsustvo za radnice trajalo je 4 meseca, a za to vreme primale su „potporu“ u visini 3/5 od nadnice. Zaposlenih žena bilo je srazmerno malo. U Beogradu je tokom 1929. godine u 6.298 preduzeća radilo 7.428 žena. Postojala su i radnička skloništa za žene sa ishranom i prenoćištem. Sklonište je bilo i pribežište porodiljama, a često su im nalazili posao preko Berze rada.

Druge odredbe radničkog zakonodavstva bile su humane za vreme u kome su nastale. Hranarina, kao oblik socijalnog davanja bolesnicima na bolovanju, mogla je da traje 52 nedelje i iznosila je 66% dnevne zarade. Poslodavci i vlasnici kapitala pružili su uspešan otpor svođenju radnog vremena na 8 časova, pozivajući se na nerazvijenost industrije koja zbog toga nije mogla da usvaja svetske socijalne standarde. Došlo se do maksimuma od 10 časova, koji se nije smeo preći. Doprinosi osiguranja nisu redovno uplaćivani, a komore trgovaca i industrijalaca težile su ograničavanju potpunog osiguranja, žaleći se na visoke iznose doprinosa. Tenzije društvenih sukoba videle su se iz brojnih štrajkova i radničkih akcija. U kratkom periodu 1921–1926. godine nezavisni sindikati zabeležili su da je u 3.239 jugoslovenskih preduzeća akcijama i štrajkovima pokušalo da se za svoja prava izbori 177.000 radnika. Preko polovine (56,30%) štrajkova u Srbiji između 1919–1928. godine imalo je povod u niskim nadnicama. Prosečna osigurana nadnica kretala se od 17,28 dinara 1920. godine do 23,64 dinara 1938. godine. Nasuprot mitu komunista o političkoj svesti avangardnog proletarijata, samo se 138 štrajkova u državi završilo uspešno za radnike. Njihov život nije bio lak, što se može zaključiti iz procenta dominantnog razloga smrtnosti. Od 474.610 osiguranih radnika 1926. godine umrlo je 3.005 ljudi što je 6,5 promila. Više od 1/3 svih smrtnih slučajeva radnika bilo je prouzrokovana tuberkulozom. Ozlede na radu prouzrokovale su 7,09% smrtnosti, a 4,1% svih smrtnih slučajeva prouzrokovano je ubistvima i samoubistvima.²⁰

Još jedan veliki i zanemaren socijalni problem predstavljali su ratni invalidi čiji stvaran broj nikada nije utvrđen. Država je decenijama vodila restriktivnu politiku prema njima, pokušavajući da oštrom politikom invalidskih komisija i usporenim radom invalidskih sudova smanji budžet za socijalna davanja.²¹ Ministarstvo socijalne politike je početkom 1926. godine iznelo podatke da je 262.304 ljudi primalo invalidske penzije, od čega 62.460 veterana iz minulih ratova. Procene budućih korisnika morale su da uzimaju u obzir porodice osoba sa invaliditetom, poginulih i umrlih ratnika i onih koji su čekali na rešenja invalidskih sudo-

---

²⁰ Коста Николић, *Радници у грађанском друштву Краљевине СХС / Југославије (1921–1931)*, Годишњак за друштвену историју, година I, св. 1, Београд 1994, 67–76; Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2003, 58; Milica Milenković, *Žene radnice u privredi Srbije 1918–1929. godine*, zbornik radova Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, knj. 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd 1998, 218–225; Željko Hahn, *Bolovanje i pomor članova Središnjeg ureda za osiguranje radnika godine 1926. s naročitim obzirom na tuberkulozu*, *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922–1926*, Zagreb 1928, 80–101.

²¹ O tome više: Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto, Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2007.

va. Govorilo se da će na državnom socijalnom budžetu biti oko 1.090.293 osobe koje su imale potrebu za socijalnim primanjima u vidu invalidskih penzija.²² Invalidima se kao „privredno slabijim“ članovima društva obećavala „naročita zaštita i pomoć u znak priznanja“, ali je već iz konteksta jasno da se to odnosilo samo na invalide rata.

Da bi sprečila dalja socijalna zaoštravanja u društvu koje je tek trebalo da postane funkcionalna celina, politička elita učinila je iskorak izvan srpskog ustavnog iskustva. Država je, ustavnim odredbama iz 1921. godine, dobila „pravo i dužnost“ da „u duhu pravde“ interveniše u „privrednim odnosima“ među stanovništvom u socijalnom cilju koji je definisan kao „otklanjanje društvenih suptrotnosti“. Ublažavanju socijalnih tenzija podređivala se čak i neprikosnovena sloboda sklapanja privrednih ugovora, koji su mogli važiti samo ako se ne protive „društvenim interesima“. Pomoć u školovanju siromašnih, državna protekcija radne snage, a posebno naglašavana zaštita „nedoraslih“ radnika i žena od rada koji bi ugrožavao njihovo zdravlje, pokazivali su široku sklonost poslanika Ustavotvorne skupštine prema socijalnoj empatiji, ali samo na rečima. Bezbednost svih radničkih grupa, pa čak i intelektualaca shvaćenih kao posebna kategorija „umnih radnika“ sa posedništvom „umnih proizvoda“ bila je imperativno određena. Ustavom je garantovano pravo sindikalnog udruživanja i uveden je princip pregovaranja za povoljnije radne uslove od postojećih. Između normi i stvarnosti postojao je ogroman ponor koji su osećali socijalno ugroženi slojevi. Principi socijalnog osiguranja za poljoprivrednike, a takođe u slučajevima nesreća na radu, iznemoglosti, bolesti i smrti bili su deo Ustava, iako nikada nisu bili do kraja sprovedeni. Odbačeni su predlozi sa leveice da minimalne nadnice i radno vreme od 8 časova postanu deo Vidovdanskog ustava. Zaštita okućnice, na papiru, sprečavala je stvaranje sloja seljaštva bez zemlje, ali je i usporavala napredak privrede i ekonomije. Zelenaštvo, odnosno „lihvarstvo“, bilo je zabranjeno, ali je u praksi opstajalo i širilo se.²³ Uprkos nastojanjima, za deset godina parlamentarne monarhije Kraljevina SHS nije uspela da reši ove goruće probleme, što je izazivalo veliko nezadovoljstvo čitavog političkog spektra, ali i u narodu i kritičkoj inteligenciji, koja je za neuspeh krivila političke partije.

Presek stanja u Kraljevini Jugoslaviji: 1929–1941

Uvođenje diktature od 6. januara 1929. bilo je praćeno brojnim obećanjima. Novi režim je tvrdio da će povratiti ne samo poljuljano osećanje sigurnosti već i da će otkloniti sve prepreke na putu jačanja države i društva, te poboljšanja uslova života stanovnika Jugoslavije. Napuštanje parlamentarne prakse, raspuštanje političkih partija i prelazak na vladavinu dekretima pružali su iluziju

---

²² Драг. О. Николић, *Историјат Инвалидског питања од Ослобођења 1918. год., на надаље*, Социјални препорођај, год. VI, бр. 1–2, јануар – фебруар 1926, 784–798.

²³ Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1995, 524–536.

odlučnosti, ali se nisu pokazali mnogo efikasnijim u sprovođenju socijalne politike. Armija od skoro 300.000 činovnika (287.870 po podacima iz 1931. godine) bila je pod pritiskom političke podobnosti, sklona neradu, sa snažnim ubeđenjem drugih slojeva društva o lukrativnosti njihovog zanimanja. Zakon je poznavao instituciju stalnosti njihovog poziva, što nije zaživelo u praksi. Samo je 20.000 njih imalo dobra primanja, a plate su varirale zavisno od obrazovanja i položaja pojedinaca u sistemu razreda. Mnogi od njih bili su i sami na ivici socijalne bede, ako je suditi po uslovima u kojima su stanovali.²⁴

Socijalna stvarnost životnog standarda suočavala je Beograđane sa limitiranom ishranom, a za neke grupe nižeg statusa može se reći da su bile na ivici gladi. Troškovi života iz tog vremena svedoče da je tržišna vrednost 4.000 kalorija iznosila 12 dinara dnevno u proseku po osobi. Za idealnu ishranu na mesečnom nivou porodica od 5 članova u Beogradu morala je odvojiti minimum 60 dinara dnevno, odnosno 1.800 dinara mesečno. Ako se toj sumi za idealnu ishranu dodaju troškovi za kiriju od 800 dinara, odeću i obuću od 400, ogrev i svetlo, koji su koštali 200 dinara u proseku, dobija se iznos od 3.200 dinara. Dodatni troškovi za zdravstvene usluge, školu, prevoz i minimalan luksuz kupovine duvana, pića i knjiga povećavali su troškove života na sumu od 3.500 dinara. Manje od 20% gradskih porodica imalo je dovoljan budžet za takav standard. Bilo je oko 59.700 porodica, od čega 9.500 sa bednim prihodima manjim od 1.000 dinara mesečno. Najveća grupa, oko 20.000 porodica, imala je prosek zarada u rasponu između 1.000–1.800 dinara. Nešto manji broj, 13.200 porodica, imala je prosečni prihod 1.800–2.500 dinara, još uvek nije mogla normalno da živi pošto joj je nedostajalo 700 dinara mesečno za standardni budžet. Nešto niži deficit zadesio je 8.400 porodica sa primanjima 2.500–3.000 dinara u proseku. Optimum životnog i zdravstvenog standarda imalo je samo 8.600 porodica sa prihodima iznad 4.000 dinara.²⁵

Zdravstvena i stambena politika nisu mogle dovoljno da utiču na način života. Od 22.000 domova u Beogradu samo 5.000 imalo je adekvatan higijenski i komforni standard. Oko 11.000 kuća bilo je sa nedostacima, a 6.000 jedinica za stanovanje bilo je neupotrebljivo za normalan život.²⁶ Beogradski novinari pisali su: „Higijenske navike su strašne, kako kod neobrazovanih i siromašnih, tako i kod imućnih, ne vodi se računa o javnoj higijeni uopšte, a kod siromašnijih slojeva ni o ličnoj.“²⁷

²⁴ Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 33; Ивана Добривојевић, *Под будним оком државе, Државни чиновници у Краљевини Југославији*, Милан Ристовић (прир.) Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд 2007, 479–504.

²⁵ С. Ж. Видаковић, *н. д.*, 157–158, 160–162.

²⁶ *Исто*, 286, 111–112, 115, 138.

²⁷ Тодор Крстановић, *Још нешто о београдској чистоћи и Београђанима*, БОН, бр. 17, 1931, 1144–1146. Navedeno prema: Р. Гашић, *н. Д.*, 49. Videti i Сретен Вујовић, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, Милан Ристовић (прир.) Приватни живот код Срба у двадесетом веку, 286–291.

Struktura primanja u 1933. godini ukazivala je da je 80% stanovnika živelo je od plata, nadnica i penzija, ili su pripadali izdržavanim slojevima društva. Manjinu od 10% činili su oni koji su samostalno privređivali, dok je samo 4% uživalo u prednostima rentijerstva i slobodnih profesija. Oko 85% građana živelo je sa mesečnim prihodima nižim od 2.000 dinara u vremenima kada je, prema podacima Radničke komore, za život četvoročlane porodice trebalo izdvojiti 1.400 dinara, bez kirije. Radničke plate iznosile su 900 dinara. Plaćanje zakupa stanova bilo je težak zadatak i za slojeve iznad tog nivoa. Ljudima sa primanjima od 1.000 dinara mesečno ostajalo je samo 600 dinara za osvetljenje, grejanje, hranu, odeću i obuću.²⁸

Na tlu Jugoslavije stanovalo se u uslovima loše građe, još goreg osvetljenja i bez osećaja za higijenske potrebe ljudi. Vršena su istraživanja koja su pokazala da se stopa smrtnosti od pojedinih bolesti razlikovala kod bogatog i siromašnog čoveka do odnosa 1 : 2,5 na štetu siromašnih. Povod raširenim socijalnim bolestima nalazio se u izraženim socijalnim razlikama. Oko 10% stanovništva bolovalo je od tuberkuloze, a isti procenat odlazio je na bolesti od malarije.²⁹ Sa njima se borila čitava mreža institucija u kojoj je tokom 1933–1934. godine bilo 10 higijenskih zavoda, 50 domova zdravlja sa više stotina odeljenja i 298 drugih socijalno-medicinskih ustanova. Oskudevalo se u medicinskom kadru. Jugoslavija je tokom 1937. godine imala samo 996 lekara u državnoj zdravstvenoj službi i 165 bolnica, od čega je 112 imalo do 100 postelja i bile su male za ispunjavanje zdravstvenih potreba stanovništva.³⁰

Sa delimičnom obnovom parlamentarnog života tokom Namesništva, situacija se u ovoj oblasti nije bitno menjala. Malo novca se trošilo za zdravstvene i socijalne potrebe. Ukupni izdaci vlasti za socijalnu i zdravstvenu politiku na svim nivoima – od državnih do gradskih struktura – tokom 1935/36. godine iznosili su 510 miliona dinara, što je bila zanemarljiva suma u poređenju sa drugim budžetskim stavkama, poput podmirivanja potreba vojske. Čak i ako se toj sumi priključe troškovi socijalnog osiguranja za bolovanja i porodijsko odsustvo radnika i radnica dobija se iznos od 836 miliona dinara, ili 55 dinara po stanovniku, što je bila minorna suma u poređenju sa Britancima koji su samo za zdravstvene potrebe u okviru socijalne politike izdvajali 2.500 dinara po osobi.³¹

U takvim uslovima programi političkih stranaka u oblasti socijalnih pitanja bili su više izrazi stranačkog identiteta i spiskovi lepih želja za privlačenje biračkog tela nego odrazi pokušaja da se socijalna politika kvalitativno promeni. Štaviše, otvarao se paradoks koji je vremenom postajao sve teže snošljiv – dok su politički činiooci, kako političke partije tako i Kruna, bazirali svoj legitimitet na isticanju svesrdne brige „za našeg čoveka“, a posebno za „našeg seljaka“, sticao

²⁸ Богдан Крекић, *Стамбено питање као јавна брига*, БОН, бр. 7–8, јули – август 1933, 456–465.

²⁹ Dušan Lakićević, *Uvod u socijalnu politiku*, Beograd 1987, 317.

³⁰ Podaci prema: М. Павловић, *н. д.*, 43–44.

³¹ Andrija Štampar, *Zdravlje i društvo*, Zagreb 1940, 158.

se utisak da je predmet njihove pažnje u potpunosti prepušten samom sebi. Revoltom na ovaj paradoks se može pripisati i jačanje uticaja antisistemskih političkih opcija, kako desničarskih tako i levičarskih, koje najčešće nisu bili voljne ili u stanju da provere svoju snagu na izborima, ali su i masama i inteligenciji predstavljale sve uverljiviju alternativu koja je nudila promenu neizdrživog stanja.

Programi stranaka i praksa u oblasti socijalne politike

Stavovi partija i lidera o socijalnoj politici u Kraljevini značajno su se razlikovali, ali i menjali tokom ovog perioda. Sprovođenje konsekventne socijalne politike predstavljalo je novum koji nije lako zaživeo. Svest političara o potrebi trajnije i efikasnije socijalne politike nije postojala, što je otežavalo prevođenje Ustavom zaštićenih socijalnih prava u zakone i podzakonska akta, a kamo li u stvarnost. Ovaj zazor nije postojao samo kog pristalica stroge liberalne paradigme već i kod političara poput Nikole Pašića, koji je u jednom trenutku 1923. godine razmišljao i o ukidanju Ministarstva i premeštanju njegovih delova u druga ministarstva.³² Iako do ovoga nije došlo, socijalna politika je vođena isprekidano, ostajući taocem partijske kombinatorike i ograničena oskudnim sredstvima. Pomak prema imperativu proaktivne socijalne politike uslediće tek krajem 1920-ih godina, kao deo svetskog trenda – odgovora na tešku ekonomsku krizu. U sličnom duhu razvijaće se i ideologija šestojanuarske diktature, pa je i obnova parlamentarnog života tokom Namesništva bila obeležena potrebom za doslednijom i potpunijom socijalnom politikom, ali i nemogućnošću da se ona sprovede na vidljiv način.

Političke stranke su u pogledu metoda sprovođenja socijalne politike do kraja međuratnog perioda ispoljavale značajne razlike. Levo krilo Saveza zemljoradnika, predvođeno Dragoljubom Jovanovićem, smatralo je da će rad sa srednjim slojem seljaštva dovesti do smanjivanja zaostalosti i neprosvećenosti seoskih sredina. „Seljački socijalizam“ na zadružnim osnovama bio je njihov politički ideal. Zalagali su se za obavezno opšte osiguranje stanovništva i zdravstvenu zaštitu svih društvenih slojeva, ravnopravnost muškaraca i žena, kao i jednakost bračnih i vanbračnih potomaka pred zakonom. Verovanje Dragoljuba Jovanovića u socijalni progres, socijalnu pravdu i društvenu svojinu – preuzeto od francuskih socijalista – dopunjeno je idejom o klasnom prijateljstvu radnika sa seljacima. Pisao je o „telesnoj“ i „nervnoj“ iscrpljenosti seljaštva u ratovima, alkoholizmu kao „nacionalnoj bolesti“ Jugoslavije, „pustošenju“ endemskih bolesti na selu, poput sifilisa i Beogradu kao „najtuberkuloznijoj varoši na svetu“. Nedovoljna higijena stanovništva i njegova procena da je u zemlji vladao 20

---

³² Душан Пелеш, *Циљеви и путеви социјалне политике у Краљевини Југославији, Југословенски државни алманах*, део I, Југословенски социјални алманах, Београд 1930, 18.

puta veći mortalitet nego u Engleskoj, bili su glavni razlozi za stranačko naglašavanje socijalnih pitanja.³³ Tokom 1932. godine Jugoslavija je imala 4.644 lekara od čega je u gradovima bilo 3.850, a po selima samo 794 što je bilo manje nego u Beogradu gde je živelo 812 lekara. Oni lekari koji su navodno živeli na selu boravili su po gradovima, a na svoja radna mesta odlazili su retko, jednom u dve nedelje, pod uslovom da je selo imalo ambulantu.³⁴

Programom i Statutom Jugoslovenske radikalne zajednice, na čijem je čelu bio Milan Stojadinović, nudilo se rešenje otvorenih pitanja socijalnog zakonodavstva, regulisanje nerešenih pitanja osiguranja za iznemoglost, starost i nezaposlenost, a nastavljalo se sa kontinuitetom širenja mreže preventivnog zdravstvenog sistema. Stranka je proglasila radnike za „nosiocce našega pokreta“ u pokušaju da čistom demagogijom dobije više poverenja među njima. Osnivani su posebni odbori radnika po strukama, uz obećanje konačnog rešavanja otvorenih tema socijalnog zakonodavstva, a komunisti su proglašeni za najveću opasnost koje se nadvijala nad radnike. Miha Krek i Dragiša Cvetković govorili su o stvaranju niza institucija zadružnog, „potpornog“, staleškog i ekonomskog profila koje bi omogućile radnicima da dožive „ekonomski napredak“, pa čak i „duhovno usavršavanje“. Obećavali su se radni ugovori sa „silom zakona“ za rešavanje pitanja minimalnih nadnica. Stvaranje Jugoslovenskog radničkog saveza 1936. godine bio je pokušaj umirivanja radnika, a od njih se tražilo da umesto inostranih ideologija prihvate ideju radničkog pokreta nacionalnog predznaka, okrenutog specifičnostima jugoslovenskog privrednog, običajnog i ekonomskog iskustva. Koliko je to bilo daleko od stvarnosti, svedoči i nastojanje stranke da već 1938. godine prestane sa finansiranjem podobne socijalne ustanove.³⁵

Stranački sukobi i borba rečima sa skupštinskih govornica bili su često važniji od socijalne teme o kojoj se raspravljalo, što je bilo posebno primetno na početku i na kraju međuratnog perioda. Komunisti su 1918. smatrali da: „...u političkoj borbi treba iskorišćavati sve ustanove u buržoaskoj državi, kako opštinu i parlamenat (sic! – prim. aut.) tako i ostala predstavnička tela...Naš glavni zadatak treba da nam bude: bespoštedna kritika buržoaske vladavine i agitacija za naše ideje.“³⁶ U socijalnim problemima nalazili su sredstvo za privlačenje novih članova i simpatizera. Tokom decembra 1918. njihovi odbornici u Beogradskoj opštini tražili su da opštinske vlasti prodaju, bez zarade, hranu stanovništvu razorene prestonice, a da po sniženoj ceni ili besplatno dele „sirotinji“ i „nedovoljno situiranim“ osobama ulje, drva, mast, hleb, meso, mleko, kupus, pasulj, krompir,

³³ Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939*, Београд 1994, 36–37; Драгољуб Јовановић, *Селјак – свој човек*, Београд 1997, 227–232.

³⁴ *Izlaganje poslanika Đure Ostojića pred Narodnom skupštinom*, Radnička zaštita, god. XIV, br. V, 7. maj 1932, 206–209.

³⁵ Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997, 41, 318–333.

³⁶ Б. Луцић, *н. д.*, 413.

pirinač, šećer, suve šljive, pekmez, ribu, sapun, odeću i obuću. Cenu proizvoda patili bi, po njihovoj zamisli, „ratni bogataši“.³⁷

Tokom četvrte decenije 20. veka, socijalne tenzije pokušavale su se smanjiti zakonodavnim merama državnih vlasti. Niske cene poljoprivrednih proizvoda i selo, prezaduženo sa 6.982.694.166 dinara, iznedrili su *Zakon o zaštiti zemljoradnika* iz 1932. godine. Njime se nedosledno rešavalo ekonomsko propadanje sela. Važio je za dugovanja koja su bila manja od 25.000 dinara, prebacujući ih od drugih kreditnih institucija na Privilegovanu agrarnu banku, smanjujući za 50% pojedinačne dugove.³⁸ Za razliku od administrativno-pravnih eksperimenata građanskih stranaka, komunisti su u četvrtoj deceniji 20. veka imali percepciju političke upotrebe „poljoprivrednog proletarijata“, sastavljenog od „siromašnog“ i „srednjeg“ seljaštva u revolucionarne svrhe. Za „nečuvenu eksploataciju“ i „pljačku“ sela krivili su se veleposednici, karteli, banke i kulaci. Govorilo se o „bezočnom grabežu“, ali seljacima se preporučivalo da prepuste radničkoj klasi rukovodstvo u borbama, koje su trebale da krenu: „...od najprećih seljačkih zahtjeva u pojedinim selima ... dosljedno od manjeg sukoba ka većem... do oružanog ustanka masa“.³⁹

Demokratska stranka je pokušavala da umanjí socijalne tenzije. U opoziciji vladajućem režimu Milana Stojadinovića nastojala je da kroz *Deset zapovesti* Ljubomira Davidovića, odevenih u omot nalik religioznim postavkama, odgovori potrebama biračkog tela. Ali, sam pokušaj otkrivao je demagoške elemente u socijalnim namerama. Zavođenje „narodne vlasti“ nad kapitalom zvučalo je kao prazna parola. Implicitno priznanje da „narodna privreda“ tek treba da se „...izgradi prirodno...od seljakove proizvodnje do industrije...“ dovoljno govori o nemoći socijalnih odredbi programa građanskih stranaka da promene stvarnost. Druge zapovesti bile su značajnije po mogućim posledicama na socijalni život. Govorilo se o „pravu“ seljaka bez zemlje da dobije „bar onoliko“ imanje koliko im je bilo neophodno za ishranu porodica. Radnicima se obećavala „pristojna zarada“ i „pristojni odmor“, smanjivanje radne nedelje, a pominjala se i potreba udobnosti života radnika „...u društvu koje počiva na njegovom radu.“⁴⁰ U srpskoj historiografiji smatra se da su *Deset zapovesti* samo nastavak kontinuiranih programskih težnji demokrata za opštom društvenom solidarnošću i zaštitom socijalno ugroženih društvenih grupa u koje su spadali siromašni seljaci, radnici, sitni trgovci, male zanatlije, pa čak i intelektualci „bez stalnog zaposlenja“.⁴¹ Demokratska stranka je nastojala da uvaží realnost socijalnog pitanja i njegov zna-

³⁷ Исто, 370.

³⁸ О tome више: Борис Кршев, *Проблем земљорадничких дугова у Краљевини Југославији*, Годишњак за друштвену историју, година III, св. 3, Београд 1996, 182–195.

³⁹ *О задацима рада међу сељацима и национално угњетеним масама, Резолуција IV земаљске конференције КПЈ*, Благоје Паровић, *Изабрани списи*, књ.3, Београд 1978, 61.

⁴⁰ Љуб. М. Давидовић, *Десет заповести*, (Речене на једном збору у Шату), Споменница Љубомира М. Давидовића, 139–140.

⁴¹ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 213.

čaj za zaoštavanje klasnog antagonizma, i nastojala je da otkloni kako uzroke siromaštva, tako i da sanira njegove najopakije posledice. Ovih se načela držala i Udružena opozicija, nastojeći da upravo na ovom terenu ospori sposobnost režima da se uhvati u koštac sa problemima socijalne politike. Međutim, u uzavreloj političkoj atmosferi Kraljevine Jugoslavije, socijalna politika nikada nije zauzela pripadajuće mesto na političkoj agendi. Ona je od početka do kraja bila opterećena državotvornim zanosom i agonijom, ali i spoljnopoličkim prestrojavanjima: u takvom procepu nije uspjela da na dnevni red ozbiljno stavi unapređenje života svojih građana.

Kada se sumiraju pokušaji jugoslovenske međuratne države da izađe na kraj sa društvenim nedaćama kroz formulisanje socijalne politike, mora se imati u vidu da je i u ovoj, kao i u mnogim drugim oblastima, „zakon išao drumom, a ljudi šumom“. Socijalne norme Vidovdanskog ustava iz 1921. i Oktroisanog ustava iz 1931. godine obavezivale su državu na staranje za podizanje nivoa higijenskih i socijalnih prilika koje su uticale na zdravstvenu sliku društva. Govorilo se i pisalo o zaštiti majki i male dece, o čuvanju zdravlja celog stanovništva, iskazana je potreba za suzbijanjem akutnih i hroničnih zaraznih bolesti, a lekarska pomoć, lekovi i druga sredstva za očuvanje zdravlja bili su besplatni. Napor državnih vlasti i pojedinaca da to i ostvare nije urodio plodom. To se videlo i iz izjava poslanika u Narodnoj skupštini da je jugoslovensko socijalno zakonodavstvo spadalo u izuzetno moderne pravne propise – koji su se mogli porediti sa normama Francuske ili Sjedinjenih Američkih Država – dok je stvarnost, po njihovom priznanju, bila daleko ispod normativnih standarda.⁴²

*

Pred sam Drugi svetski rat, nekrolog socijalnoj politici Jugoslavije izrekli su sami stvaraoci državne politike. „*Bože, Bože! Dokle će to? Hoćemo li kadgod uspeti da u ovoj zemlji svako ima bar koru hleba*“?⁴³ Prožete emocijama, rečenice Ljubomira Davidovića, izgovorene pred smrt popularnog „moralnog mača“ srpske političke scene 20. veka, dovoljno govore o neuspehu sistema vlasti da za 23 godine stvori podnošljivu socijalnu politiku po meri njenih stanovnika. Njegov politički naslednik Milan Grol, istaknuti javni radnik i kritičar epohe, zapisao je razmišljajući o demokratiji da su „neispunjenje dužnosti“ i „prekoračenje pra-

---

⁴² Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 534; Дискусија народног посланика Радивоја Нановића на 32. редовном састанку Народне скупштине од 10. марта 1938, *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, година VII, књ. III, Београд 1938, 891. – Postojao je kontrast između navođenja primera zdravstvene zpuštenosti njihovih birača i ograničenog razumevanja socijalne politike među poslanicima. Državna bolnica u Sarajevu podigla je baraku za leprozne iz koje se bežalo i na taj način širila bolest. Za poslanika Đuru Ostojića ovo nije bio zdravstveni i socijalni već ekonomski problem zbog negativne slike koju bi stranci stekli o jugoslovenskom turizmu.

⁴³ Бранислав Ивковић, *Последњи дани, Споменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 2001, 244.

va“ bila „dva osnovna ogrešenja“ političke elite njegovog doba.⁴⁴ Primenjujući njegova zapažanja na oblast socijalne politike, može se reći da je neispunjavanje dužnosti prema ljudima koji su se nalazili u stanju akutnih socijalnih potreba bilo uobičajena praksa Kraljevine Jugoslavije, dok je prekoračenje prava stajalo na putu političkoj stabilizaciji i do samog kraja osujećivalo pokušaje unapređivanja društvenih prilika.

---

⁴⁴ Милан Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991, 69.

Ljubomir Petrović

SOCIAL POLICY IN THE KINGDOM
OF YUGOSLAVIA: OVERVIEW OF A FAILURE

Summary

The article deals with the development of social policy in the interwar Yugoslav Kingdom. The situation in this field after the First World War is scrutinized, as well as the motivation of political parties in defining the goals, scope and effects of social policy. The role of these agencies is explored, as it proved to be instrumental both in shaping and in the ultimate failure of Yugoslav interwar social policy.

THE OLD BELGRADE FAIRGROUND – JUDENLAGER SEMLIN. A PLACE OF INTENTIONAL OBLIVION?*

ABSTRACT: The short survey of the Old Belgrade Fairground territory and history, with an emphasis on the camp as a symbol of the place throughout history. Article elaborates present state of oblivion and neglect of the Fairground place by the authorities and the plans of its revival.

Key Words: The Old Belgrade Fairground, camp, symbol of the place, Judenlager Semlin, New Belgrade

The territory of the Belgrade Old Fairground has a very peculiar history. Although situated at the very center of the city, at the river bank, between two very busy traffic arteries, the place is totally neglected, as if it has fallen into complete oblivion. Like the rest of the „New Belgrade“ (modern city between the Sava left bank, the Danube right bank and the old city of Zemun) this was never an area of settlement until very recently (since the 1950s). However, unlike New Belgrade, which is today an office zone, and one of the most prosperous municipalities in Serbia, it seems that the location of the Old Fairground was never transformed into an area fit for settlement, nor was it given any other specific purpose in the last 50 years. What follows is a very brief survey of what was going on at this place in the last 300 years, and elaboration on the possible reasons why, despite the fact that it lays in the heart of the office zone, surrounded with two busy bridges, it remains beyond the scope of Belgrade population and of the municipal authorities.

This place has undergone several transformations, as to its purpose. First and foremost, the quality of the soil is the main reason why there was no lasting

---

* The paper has been presented at the 10th International SIEF Congress – *People Make Places*, Lisbon, Portugal, on April 18th 2011. This article is also a part of the Serbian Ministry of Education and Science Project No. 177016, *Serbian 20th Century Society between Democracy and Dictatorship (Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokratije i diktature)*.

settlement here until the 20th century. The terrain is susceptible for flooding, and it was a difficult ground not only for the settlers, but for the armies, as well. Secondly, in the minds of the Belgrade population, the place had a specific significance as a border between two wolds and two civilisations, which raised both the fear of the unknown and the hope for salvation. It was both the place the danger was coming from, and the crossing of the political emigrants from both sides (but, also, of the fugitives from the justice). This dual symbolics is very important for the history of the place in general. In the 20th century, in particular, which is an era of exclusive ideologies, the story of the Old Fairground was still marked by this dichotomy, this time between the „dark past“ and the „bright future“.

Before Serbia became an independent state, during the 19th century, the Sava left bank was the stage of wars between the Habsburg and the Ottoman empire. From the late 17th to the late 18th century the Habsburg troops laid siege on Belgrade several times (in 1688, 1693, 1717, 1788–89). During the 1688 siege a pontoon bridge was laid approximatly at this place, whereas the Austrian military camp was erected upstream. During the 1693 siege the road on wooden staples was build over the moor, all the way from Zemun to the pontoon bridge, which was the fist time in history that the direct line of land transportation was established between those two cities. It was called the Long Bridge, and it was standing until 1724. Until then, as well as almost for two centureis after, there was only river transportation at times of both war and piece.¹ This line coincides with the modern boulevard that leads today directly from the Sava bridge to Zemun. During the 1717 siege, the Austrian army mostly attacked Belgrade from the Danube side, but at this very place, a redoubt was erected for the purpose of artillery attack on the city.² This object can be seen on various Austrian military maps of the time. Another fortification of this kind was erected here again in 1789, provided with cannons, when the Austrian general Laudon took Belgrade after heavy bombardment from this spot.³

The second phase starts after the 1918, which marked the end of the WWI and the formation of the new Kingdom of Yugoslavia. It was certainly a completely new era in the history of Belgrade, since from this time onwards it ceased to be a border city and became a capital of a much larger state. The vast plain across the city suddenly opened new perspectives for expansion. Like any

---

¹ Veselinović, R., *Ratovi Turske i Austrije 1683–1717 (The Habsburg-Ottoman Wars 1683–1717)*, in: *Istorija Beograda I (History of Belgrade I)*, Beograd 1974, pp. 465–517, here pp. 470–472, pp. 500–501; Nikolić, Z., Radonjić, M., *Tajna Novog Beograda (The Secret of New Belgrade)*, Belgrade 2010, pp. 80–82.

² Veselinović, R., *Beograd pod vlašću Austrije od 1717. do 1739. godine (Belgrade under the Reign of the Habsburg Monarchy)*, in: *Istorija Beograda I*, Belgrade 1974, pp. 523–571, here pp. 523–527.

³ Čubrilović, V., *Grad pred srpsku revoluciju 1804 (The City on the Eve of the Serbian Revolution in 1804)*, in: *Istorija Beograda I*, Belgrade 1974, pp. 717–758, here pp. 726–732.

new state, the Kingdom of Yugoslavia had a propensity for representation, and so the city of Belgrade gained importance. At that point began the era of great optimism with the paradigm of „bright future“, whose scope was very limited by poor financial means. Almost immediately the planning of the other Sava bank became an important issue. The international open competition for the Masterplan of Belgrade was announced in 1922. The plan anticipated building on the Sava left bank.⁴ Two of the competing plans reflected the utmost propensity for representation, bordering on megalomania. One of them was made by the Belgrade city architect, Djordje Kovaljevski, and was called „The Illustrative plan of the Sava left bank city“. It anticipated a new settlement on the other Sava bank intertwining with the city of Zemun, the Great War Island and the old city of Belgrade (the town nucleus).⁵ However, the other plan done by a group of Austrian architects, called „Singidunum novissima“, anticipated a modern city with a grid plan, a lot of parks (that were lacking in the old city) and the Fairground. According to this plan, the new city would stand apart from the old one, as a separate body in every respect. These were mostly utopian notions about the future of the city, aimed primarily at representation. Since they were not realized, the Old Fairground is the only part that was carried out.

The terrain on which the Fairground should have been built was a long-term subject of public debate in the interwar period. Both Yugoslav and foreign businessmen attended exhibitions at the Zagreb and Ljubljana fairgrounds. The most important precondition for building on the Sava left bank was, of course, the transportation. Until the WWI, the only land communication with Central Europe was the railway bridge, erected in 1884.⁶ Although the river traffic was very busy, the lack of land communications prevented any serious attempt to expand the city over the river. After the bridge over Sava was built in 1935, there were many reasons in favour of building the Fairground across the river: the terrain was close enough to the center of the city, the access became easy, the position was favourable in terms of communication, there were ample possibilities of expansion and, most importantly, it was not necessary to expropriate private lots, since the ground was a municipal property.⁷

So, the building of the Fairground started very soon after the bridge was erected – in October 1936. In December 1935 the Belgrade City Council finally decided to let this terrain to the Belgrade Society for Organizing Fairs and Exhi-

---

⁴ Anonim, *Savska plaža od železničkog mosta do ušća Save u Dunav pretvoriće se u novo predgrađe Prestonice* (The Sava Beach between the Railway Bridge and the Sava and the Danube Confluence to be the New Suburb of the Capital), in: *Vreme*, 12. 10. 1931.

⁵ Blagojević, Lj., *Novi Beograd. Osporeni modernizam (Contested Modernism)*, Belgrade 2007, pp. 19–23.

⁶ Blagojević, Lj., *op. cit.*, 18.

⁷ Popović, D. M., *The Belgrade Fairground*, in: *Beogradske opštinske novine (BON)*, 11/12 (1935), pp. 656–661.

bitions (Društvo za priređivanje sajma i izložbi), founded as early as in 1923. It was a vast piece of land (some 36 ha), between the two bridges.⁸ The Society was given a loan of 6 million dinars for this purpose, and the whole undertaking was financed with the loans of the City Council, of the Municipal Savings Bank, and of various contributions made by private funds and foundations, trade chambers and private citizens.⁹ Since the international competition did not produce an acceptable solution, the planning was assigned to three city architects (Milivoje Tričković, Djordje Lukić and Rajko Tatić). The whole compound consisted of five major pavilions, with the one built by the Nikola Spasic Foundation, the central tower, the restaurant, the management building and some auxiliary buildings. When the opening ceremony was held in July 1937, not all of the structures were yet finished. The pavilions of foreign countries were already erected – those of Italy, Hungary, Romania, Tchechoslovakia, whereas the ones of Turkey and Germany were erected in 1938 and 1939, respectively. All foreign pavilions were designed by the architects from those countries.¹⁰ The magnificent pavilion of Nikola Spasic Foundation had a large gallery and a hall with special illumination designed for paintings exhibition. Some of the pavilions were also property of private citizens. The agricultural fairground and an amusement park were anticipated, but were never realized.¹¹

Since the first Belgrade international fair in 1937, this place was very attractive to Belgrade citizens, who kept going there en masse. During 1937 some 250 000 people visited the Fairground, and in 1940. there were almost 290 000 visitors (the Autumn Exhibition alone reached a record number of 170 000 visitors), which was indeed a big number for the city of altogether 350 000 inhabitants.¹² The information desk in the town center was open from 6 a. m. to 12. p. m, the visitors were accommodated in the hotels and private lodgings, and a special bus line was organized from the railway station to the Fairground. The Belgrade Fair became one of the most important in the southeast Europe. Each year a Spring and an Autumn Exhibition, and many other manifestations have been organized here – international automobile fair, concerts, sports games, fashion weeks, etc.¹³ Some of the most attractive manifestations were the First Internati-

---

⁸ The first Belgrade fair was held on the 14 ha wide territory. (Ristanović, S. V., *Novi Beograd. Graditeljski poduhvat veka (New Belgrade. A Building Enterprise of the Century)*, Belgrade 2009, pp. 516–521)

⁹ Anonim, *Rešeno je da opština ustupi zemljište na levoj obali Save za Sajmište* (The City Awards the Allotment at the left Sava bank for the Fairground) in: *Politika*, 19. 12. 1935; Blagojević, Lj., *op. cit.*, p. 255. Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 516–521.

¹⁰ Blagojević, Lj., *op. cit.*, p. 256; Sekulić, A., *Prvi Beogradski sajam između Prvog i Drugog svetskog rata* (The First Belgrade Fairground between the World Wars), in: *Godišnjak grada Beograda IV* (1957), pp. 587–597; Anonim, *Osvćeni su temelji Beogradskog sajma* (Consecration of the Belgrade Fairground Foundations), in: *Pravda*, 7. 6. 1937.

¹¹ Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 516–521.

¹² Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 254–259.

¹³ Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 516–521.

onal Aircraft Exhibition in May 1938, with the German Squadron of 38 airplanes and an air show, and the first TV projection in the Phillips pavilion, also in 1938.¹⁴ These fairs produced an impression on Belgraders similar to the world exhibitions of the 19th century – a new, mass industry of propaganda. The Fairground itself looked like a big advertisement – with the illuminated bridge, sparkling pavilions and the central tower all in blue and yellow lights. This whole propaganda industry was inextricably linked with the political context of the late 1930s. The war was already going on in Europe when the new model architecture of Albert Speer was represented at the Belgrade Fairground.¹⁵ Besides, the Old Fairground in a way opened a perspective for the future New Belgrade in terms of city planning, because all of its objects were geometrically disposed and connected into a harmonious unit.¹⁶

The new phase in the history of the place begins with the outbreak of the WWII in Yugoslavia (in April 1941). The whole complex was turned into a camp. However, a bad omen of what was going to happen took place as early as in September 1940 when, according to the agreement between the Third Reich and the Soviet Union, the Germans from Bessarabia have been dislocated and sent to Poland. On their way, they were accommodated in Belgrade, at the Sava left bank, just next to the Fairground. For this purpose, a large camp has been erected with 69 barracks, and within a few months (until December 1940) some 12000 German civilians were temporarily accommodated here.¹⁷ In this way, the shadow of the war has already appeared over the place, and two different symbolic meanings it had in history came into a close contact – the camp like the omen of war, and the sparkling exhibitions, the triumph of modernism, laid one next to the other.¹⁸

When the country was occupied by the Nazi forces, the left Sava bank was once again separated from the city, and put under the jurisdiction of the Independent State of Croatia. The period of wars and camps now repeated itself in a more drastic way. The Fairground complex was turned into a concentration camp for the members of the resistance, for the Jews (Judenlager Semlin), and finally (from 1942 to 1944) into a reception point (Anhaltelager) for the prisoners sent to forced labour camps in Germany. This complex was used to that purpose because of its perfect geostrategic position and because it was only slightly damaged during the aerial attack on Belgrade. The space

---

¹⁴ Nikolić, Z., Radonjić, M., *op. cit.*, pp. 156–167; Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 254–259:

¹⁵ At the same time, in 1940, the German architect, Werner March, designed a plan for the Belgrade fortress in the style of Nazi monumental architecture. Interestingly enough, he was invited by communist authorities after the war to participate in the planning of New Belgrade.

¹⁶ Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 254–259; Ristanović, S. V., *op. cit.*, p. 516; Nikolić, Z., Radonjić, M., *op. cit.*, pp. 156–167.

¹⁷ At this place today stands a big shopping mall.

¹⁸ Nikolić, Z., Radonjić, M., *op. cit.*, pp. 242–249; Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 259–260.

was ample, and it was estimated to be able to accommodate a few thousand people.

Most of the Jewish male population of Belgrade were imprisoned and shot in another place (*Topovske šupe*), and the women and children, as well as the old and the sick, were transported to the Fairground. This was a camp for Jews (the only one in Europe with that name, although Jews were killed in all of them). It was run by Gestapo, although it was situated on the territory of the Independent State of Croatia. The total number of Jews imprisoned and killed in this camp is estimated at about 6400 (there were also some 600 Roma people, who were mostly released by March 1942). About 10% died due to inhuman life conditions. The view on the Fairground was extremely dramatic for Belgrade population, especially when the deceased prisoners were carried across the frozen river, for all the people to see. The trauma was all the worse for the prisoners, to see the city so near, and so unattainable.¹⁹

In the spring of 1942 it was decided by the Nazi authorities in Berlin that the resistance in Yugoslavia must be suppressed, and that the resistance members must be captured and transported, among other places, to the Judenlager Semlin, from where they should have been sent to forced labour camps in Germany. To that end, a special device has been sent to Belgrade from Berlin – a mobile gas chamber, which was in fact, the first experiment with a gas chamber made in the Third Reich. It was a truck in which the rest of the prisoners were put in large groups. It drove through the city, heading to another prisoners camp outside of it, where the dead were being buried in mass graves. The number of people killed in this way is estimated at about 300 a day, for the period of two months (April and May 1942).²⁰ After the almost total extermination of the Belgrade Jews, the camp changed its purpose in May 1942, when it became a reception point for political prisoners, members of the resistance, but also people who were young and fit for hard work, sent for forced labour. Sometimes, though, these people were shot as a reprisal measure against the resistance. Since September 1943, when Italy signed an armistice, there were also Greeks and Albanians imprisoned here on their way to German camps.²¹ This compound was bombed by the Allied Forces in April 1944, when 200 prisoners lost their lives, and the buildings were heavily damaged. In May 1944 the Croatian police took the camp, but left it soon, since the liberation forces were making a quick progress towards Belgrade. Almost all the pavilions were demolished or heavily damaged from April to September 1944, the only ones remaining were the administration building, the Italian pavi-

---

¹⁹ Lebl, A., *Reagovanja. Logor sa rasnim imenom* (Comment. A Camp with a Racial Name), in: *Danas*, 26. 3. 2003 (citation in: Blagojević, Lj., *op. cit.*, p. 259).

²⁰ 83,1% of the total Jewish population of Serbia was killed in Holocaust, some 42,5% out of the total in this camp. (Koljanin, M., *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944* (*The German Camp at the Belgrade Fairground 1941–1944*), Belgrade 1992, p. 447.

²¹ Koljanin, M., *op. cit.*, pp. 448, 449; Lebl, A., *op. cit.*

lion, the central tower and the Spasic Foundation pavilion. The estimated number of people who stayed in the camp during the war is about 31.972.²²

The liberation of Yugoslavia after the WWII marked a whole new beginning for the country. A new political and ideological order was established. Creating a „new“ and a „better“ world meant mostly a total annihilation of the past and a fresh, new start from the „zero point“. This is how the building of New Belgrade began, a modern city on the left bank that was planned before the war, but that was now being built in a different way – by „youth brigades“, officially on the voluntary basis, but in a given political context it was something between the voluntary and the forced labour. From 1946 to 1952 about a million young people from then Yugoslavia worked on the terrains between Belgrade and Zemun, on the place that for the first time in history became a human settlement. They were sheltered in the youth camp, and the brigades were organized in a military style. The Fairground was the Headquarters of the youth brigades, as the only existing object fit for this purpose.²³ So, the *camp* again emerges as a symbol of the place. It is interesting, though, that this was precisely the moment when the period of the (intentional?) oblivion started.

The authorities were decidedly against rebuilding the fairground at the same place. So the new fairground was built in the 1950s on the Sava right bank, a few hundred meters upstream. The objects of the Old Fairground are continuously being used, but until the 1990s this terrain has constantly been left out of the sight of city planners and architects. No attempt has been made in terms of conservation or reconstruction. Was that, perhaps, an intentional oblivion of the war crimes, and a decision to concentrate on the „bright future“? It is a neglected and forgotten dwelling of the artists, firms and warehouses. Since 1950s some very prominent artists opened their studios here and many of them are still here today.²⁴ There are people living here, completely aware of what was going on there in the past, feeling very uneasy about it. The space is not integrated either in the old or in the new part of the city.

Yet, some architects participating in various competitions, made plans for the Old Fairground. A Modern Gallery was planned here in 1948, a Military Museum in 1949–50. and the Opera in 1971.²⁵ However from the late 1980s, some serious debates started on the subject. In 1987 the complex was classified as a place of „cultural heritage“ which, at least, indicated that the authorities had some serious plans about it, and that the end of its informal use will not be tolerated

²² Koljanin, M., *op. cit.*, pp. 449, 450; Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 259–260.

²³ Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 262–266. In the early 1950s the building of New Belgrade by youth brigades was discontinued, and the construction firms took over.

²⁴ Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 260–261; Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 518–519.

²⁵ Nothing of the above mentioned was realized: the Military Museum is located at the fortress, the Modern Gallery is, according to the city plan, due to be erected in the center of the city (at the Republic Square), whereas the Opera is due to be at New Belgrade, although not at the Old Fairground, but downstream.

for much longer. In 1992. the City Council enacted a detailed urban plan of the commemorative complex, by which everything should be turned into its former state, before the WWII, allowing, however, that some spots could be used for exhibitions. A museum of genocide is also planned here.²⁶ The only existing commemorative object is a monument erected in 1995. In the last few years several manifestations have been organized in order to draw the attention of the public to this problem, such as the Days of the Old Fairground Conference at the National Museum in April 2006, and an exhibition organized by the Belgrade Society of City Planners during the 30th Salon of Architecture in 2008. A wide consensus has been reached as to the necessity of opening a commemorative museum. The prominent Belgrade architect, Mihajlo Mitrović, has designed a memorial museum in the central tower.²⁷

Is this, after all, a place of intentional oblivion, and if so, what are the possible reasons?

One of them could be money. Is there something to gain, could some profit be made out of it? The business people are certainly not happy about the idea of a commemorative museum. During the 1990s a scandalous affair took place when the Spasic Foundation pavilion, which used to be a camp hospital during the war, was sold to a private investor who meant to open a night club there, which was fortunately prevented by citizens protest. Yet, it seems that there are other, more probable reasons. Are they political? The socialist Yugoslavia seem to have glorified the heroism of the active resistance members more than it has paid respects to civilian victims of war, whereas in the period after disintegration (from the 1990s onwards) the state of Serbia was more interested in the Serb victims of war and genocide. The historian Jovan Byford claims that the holocaust in Yugoslavia was never given due attention, that it was always put into the context of other victims. That was, of course, due to the interethnic frictions within former Yugoslavia. The monument stays at the river bank, somewhat apart from the rest of the complex, as if the connection between history and the memory of it is broken.

Another problem is facing the past, which is one of the important social and political issues in the countries of ex Yugoslavia today. Is the fact that such a camp existed so near the city was too much to bear? There are other commemorative museums in Belgrade that used to be prisons and places of mass execution, but they all lay outside the city, at a „proper“ distance. The creators of the „better future“ and a new society maybe would not have had the place of holocaust so close to their „city of the future“. Maybe they were not ready to allow past reality to interfere with the ideal image of the future.

Finally, this piece of land has its own symbolic significance. It was the theater of wars and camps – the organized, totalitarian and collective way of life.

---

²⁶ Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 519–521; Blagojević, Lj., *op. cit.*, pp. 265–266.

²⁷ Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 519–521.

On the other hand, it was the place of projecting a „better future“, modernism in a form of technical progress and comforts of life (as suggested by the fairs before the war, and the new, modern city after the war). A modern city was built on the „no man`s land“, on a flooded field between two old cities (Belgrade and Zemun), where no human settlement ever existed before. For a long time, New Belgrade was nothing more than a mass dormitory, a place where no other activities existed save dwelling. Was it not again a sort of camp? In the early communist era the future was seen as a *tabula rasa*. Maybe in view of that consideration, the place of the „dark past“ had to be suppressed and had to fall into oblivion.

However, it is an important place for the Belgrade urban heritage. It is a link between the old and the new city, with its particular environmental, stylistic and ecological characteristics, with its historical and commemorative significance. It is also a specimen of the city planning avant-garde of the 1920s, with the elements of the traditional city, like squares, streets and blocks. It is today a place of misery, of life on the margins. Belgrade seems not to notice these dwellers who exist in the blind corner of the society.²⁸

---

²⁸ Ristanović, S. V., *op. cit.*, pp. 518–519.

Ranka Gašić

STARO SAJMIŠTE U BEOGRADU – JUDENLAGER SEMLIN.
MESTO NAMERNOG ZABORAVA?

Rezime

U kolektivnom sećanju Beograđana ovo područje je predstavljalo simbol vrlo različitih ideja tokom istorije. U daljoj prošlosti (do 1918) nalazilo se na granici dveju civilizacija i država, što se ponovilo tokom Drugog svetskog rata. Posle stvaranja Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918. godine otvorene su brojne mogućnosti za korišćenje terena preko Save, pa je tako u drugoj polovini 30-ih godina ovde izgrađeno Sajmište, koje je bilo simbol modernizma, evropeizacije, masovne industrije i komercijalnog uspeha. Kao koncentracioni logor za vreme Drugog svetskog rata, ovo mesto je postalo simbol nacističke okupacije i stradanja civila. Nova komunistička ideologija pokušala je da izbriše sećanja na „mračnu prošlost“ i da promoviše ideje o boljoj budućnosti i sasvim novom početku. Na teritoriji između Zemuna i Beograda, na levoj obali Save, izgrađen je novi grad, u duhu arhitekture moderne, dok je teren Starog sajmišta, usred novog i modernog grada, ostao zaboravljen u narednih 60 godina. Iako se nalazi veoma blizu centralnog gradskog jezgra, a bilo je i predmet mnogih razgovora i debata u javnosti, kao i planova arhitekata i urbanista u poslednjih dvadeset godina, na revitalizaciji ovog područja još uvek ništa nije urađeno. Novo sajmište u Beogradu podignuto je 50-ih godina prošlog veka na drugoj lokaciji, čime je ovo mesto izgubilo simboliku progressa koja mu je data 30-ih godina, a da u isto vreme nije realizovano kao spomenički kompleks.

IVANA DOBRIVOJEVIĆ, istraživač-saradnik

Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 316.728(497.11)"1945/1955"(093.2)
316.343:631-051(497.11)"1945/1955"(093.2)

SLIKA JEDNOG DRUŠTVA. ŽIVOTNE PRILIKE NA SRPSKOM SELU 1945–1955.*

APSTRAKT: Članak razmatra teške životne prilike na srpskom selu u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata, kao i izvesne, nesistematične i nedovoljne, napore vlasti koje su za cilj imali kulturno i zdravstveno-higijensko podizanje seoskog življa, a samim tim i unapređenje kulture življenja. Korišćeni su izvori iz Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije i Arhiva Josipa Broza Tita.

Ključne reči: Selo, Srbija, stanovanje, ishrana, zdravstvena kultura, modernizacija

Prenaseljeno, siromašno, autarhično, gladno i neprosvećeno, srpsko selo je dočekalo revolucionarnu smenu vlasti. Rat i ratna stradanja, velike ljudske žrtve, materijalna razaranja, devastirana poljoprivreda i uništen stočni fond nadovezivali su se na vekovnu zaostalost i dodatno pogoršavali tegobne životne prilike. Konzervativni nazori i patrijarhalna shvatanja, insistiranje na starim navikama i pradedovskom iskustvu rezultirali su tvrdoglavim opiranjem seoskog stanovništva i najmanjim životnim promenama. Nužne modernizacijske procese započete 30-ih godina zaustavio je i presekao rat, a novi socijalistički režim, uprkos znatnim prosvetnim naporima i rezultatima naročito na planu zdravstveno-higijenskog podizanja, pred sobom je imao samo jednu viziju i jedan cilj – potpunu socijalističku transformaciju sela i konačan obračun sa seljaštvom, nosiocem „sitnoposedničkih“ shvatanja, „kapitalističkog“ načina privređivanja, baštinikom „starog“ društva i „starog“ sistema. U novom, komunističkom svetu u izgradnji, mesta za autarhično i u vremenu zaustavljeno selo nije bilo. Trebalo je stoga, bez milosti i preko noći, lomiti i kidati „ono što se stoljećima nagomilavalo“¹, ideološki vaspitavati i seoskoj omladini predstavljati „socijalizam i socijalističku demokratiju kao njenu budućnost i sreću“.² Agrarna reforma, otkup, nasilna kolektivizacija,

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokratije i diktature* (177016), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ J. B. Tito, *Govor na Trećem kongresu Saveza komunista Srbije* (28. april 1954), Govori i članci, t. IX, Zagreb 1959, 136.

² Izlaganje Zdravka Vukovića, *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7. novembra 1952*, Stenografske beleške, Beograd 1952, 298.

zemljišni maksimum, prekomerno oporezivanje, zabrana prodaje imetka, politika cena, brutalni obračun sa „kulacima“ i svim onim koji su pokušali da se suprotstave nemilosrdnoj represiji – bile su samo neke od mera koje su pratile socijalističku modernizaciju. Iako je partijska politika na selu do sredine 1953. godine pretrpela fijasko, poljoprivredna proizvodnja i selo u celini već su doživeli slom od koga se nikada u potpunosti nisu oporavili.

Istorijske okolnosti, prirodno-geografske odlike, stepen ekonomske razvijenosti, nivo prosvete, stopa nataliteta, kvalitet saobraćajnih komunikacija, blizina gradova, ali i broj gimnazista, studenata, pa čak i radnika – polutana, presudno su uticali na kulturni nivo seoskog stanovništva, određujući tako i kulturu življenja na srpskom selu. Stoga su republičke regionalne različitosti i nejednačenosti u pogledu životnog stila seljana bile ogromne. Vojvođanska starosedelačka sela, agrarni regioni oko Šapca i Valjeva, delovi Šumadije, pojedina sela u užičkom kraju i Moravskom srezu, ali i srpska i crnogorska kolonistička sela na Kosovu, predstavljali su primere čistoće i urednosti. Održavane kuće, okrečene i nameštene prostorije, uređena dvorišta i bašte sa cvećem, svakodnevno umivanje, nedeljno kupanje i relativno redovno presvlačenje, solidna briga o deci, spavanje u zasebnim krevetima, posedovanje dušeka i jorgana, upotreba povrća u ishrani, ostavljanje zimmice ali i korišćenje tanjira i escajga pri obedovanju³ približavali su ova sela gradskom životnom stilu i svedočili su o većoj kulturi i formiranim higijenskim navikama žitelja pojedinih delova Srbije. Kvalitet življenja je, po pravilu, opadao kako se išlo od severa ka jugu i od zapada ka krajnjem istoku, a plodni ravničarski krajevi su bili napredniji od brdsko-planinskih. Izuzetaka je naravno bilo, pa se u kolonističkim selima u Vojvodini i čitavu deceniju po preseljenju živelo daleko primitivnije nego u starosedelačkim. Međutim, čak ni život u relativno dobrostojećim i privredno naprednijim selima, koliko su već ondašnje političke prilike dopuštale, nije garantovao ništa više od pukog životarenja. Tako su u velikim selima oko Niša, u kojima su radile osmoljetke i progimnazije, a seljaci zemlju obrađivali na savremen način, kuće i dvorišta bila „vrlo prljava“ i zapuštena.⁴ Bilo je međutim i siromašnih, a uređenih sela, poput valjevskog Mainovića čiji su se stanovnici kulturno izdigli neposredno pred okupaciju, pre svega zahvaljujući obližnjoj zdravstvenoj stanici i domaćičkom kursu koji su pohađale seoske devojke.⁵

---

³ Izveštaj o proučavanju problematike domaćinstva u selu Katun, sreza Moravskog, AJ, 141-13-70; Izveštaj ekipe iz sela Dupljaja, AJ-13-70; Izveštaj o obilasku sela Mainovića. O radu, životu i načinu uzdizanja domaćinstva, AJ, 141-13-70; Selo Ratkovac, AJ, 141-13-70; Izveštaj o proučavanju problematike domaćinstva u selu Prčilovci, sreza Moravskog; AJ, 141-13-70; Sastanak Glavnog odbora AFŽ Srbije od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237; Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70; Dž. Halpern, *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952–1987*, Beograd 2006, 131–133.

⁴ Sastanak Glavnog odbora AFŽ Srbije od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

⁵ Izveštaj o obilasku sela Mainovića. O radu, životu i načinu uzdizanja domaćinstva, AJ, 141-13-70.

Uprkos pobrojanim razlikama i regionalnim varijacijama, bedni stambeni uslovi, komunalna zapuštenost i nehigijena, bolesti kao posledica neznanja, velika smrtnost dece, loša ishrana, nečistoća tela i odela, sveopšta neprosvećenost i razne praznoverice činile su svakodnevicu najvećeg dela srpskog, ali i jugoslovenskog, seljaštva. Žalosno stanje na selu predstavljao je bremenito nasleđe Kraljevine Jugoslavije – rezultat siromaštva, neprosvećenosti, patrijarhalnih shvatanja ali i specifičnog mentalnog sklopa seljaka, osuđenih na život na zemlji i od zemlje, koji su daleko više brige i napora ulagali u unapređenje ekonomije svoga domaćinstva nego u uređenje životnog prostora i podizanje kvaliteta ličnog života. U uslovima u kojima je živeti značilo samo i jedino privređivati, seoski stanovni su zaostajali za već ionako niskim kulturnim i proizvodnim mogućnostima seljaštva.⁶ Stoga su neveseli pejsaž srpskog sela uglavnom činile niske i trošne kuće od ćerpiča i naboja, malih prozora i zemljanog poda,⁷ tesne, nedovoljno čiste i oskudno nameštene. Poneki krevet, stolica, šifonjer, šporet i improvizovana polica za suđe predstavljali su osnovni i jedini inventar većine skromno uređenih seoskih domova.⁸ Neokrečene, čađave, prašnjave, zapuštene prostorije, otvorena ognjišta, kao i odsustvo čak i najprimitivnijih toaleta bile su samo neke od slika seljačke svakodnevice. Najteže prilike su vladale na Kosovu i u Sandžaku gde seljačka neprosvećenost kao da nije imala granica. „60 godina od kako je naša kuća podignuta“, poverio se meštанин kosovskog sela Rašića ekipi Antifašističkog fronta (AFŽ), „i na njoj nikada ni jedan prozor nije otvoren“. ⁹ Štaviše, nisu bili retku ni slučajevi da su u istom prostoru obitavali i ljudi i stoka,¹⁰ a dešavalo se da se brojne porodice tiskaju u jednoj sobi, kako bi se u ostalim prostorijama napravilo mesta za stočnu hranu!¹¹

Odsustvo svakog, pa čak i minimalnog osećaja za komfor i udobnost, uticao je na srpske seljake da ne koriste dovoljno i ono malo prostora i inventara koji su im u oskudno uređenim domovima stajali na raspolaganju. Svedenih potreba i ograničenih navika, seljak je sebe i svoju porodicu vazda stavljao na poslednje

---

⁶ V. Zapisnik sa sastanka rukovodioca gradskih organizacija AFŽ-a za Vojvodinu koji je održan 1. marta 1952, AJ, 141-36-240.

⁷ Prema zvaničnim statističkim podacima iz 1955. godine, čak 64,1% seoskih domova u Srbiji bilo je sagrađeno od zemljanog naboja ili ćerpiča, a 71,3% kuća imalo je zemljani pod. Podaci o kvalitetu prostorija za stanovanje seoskih domaćinstava u procentima (podaci iz 1955. godine), AJ, 114-96.

⁸ Problemi seoskog domaćinstva u srezu Borskom, AJ, 141-13-70; Izveštaj o obilasku sela Mainovića. O radu, životu i načinu uzdizanja domaćinstva, AJ, 141-13-70; Izveštaj sreskog odbora AFŽ Vladičin Han, AJ, 141-13-70.

⁹ Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za zdravstveno prosvetovanje žena Šiptarki, koja je radila u Pečkom srezu od 23. 4. do 23. 5. 1951, AJ, 141-33-183.

¹⁰ Б. М. Томић, *Хигијенски проблеми села (Босиљградски срез)*, Београд 1954, 22.

¹¹ Izveštaj o radu V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a, AJ, 141-33-184; Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije koja je radila na prosvetivanju žena Šiptarki u Pečkom srezu od 23. aprila do 23. maja 1951, AJ, 141-33-184; Izveštaj o radu ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za zdravstveno prosvetivanje žena koja je radila od 20. juna do 20. jula ove godine, AJ, 33-184.

mesto. Prednost je davana nenadanim gostima ili čak poljoprivrednom inventaru, pa je život porodice, bez obzira na broj članova, čak i u bogatijim domaćinstvima, bio ograničen samo na jednu prostoriju.¹² Seljane je bilo gotovo nemoguće ubediti da koriste i gostinjske sobe, pa o zdravlju i higijeni, ali i intimi i privatnosti u seoskim domovima nije moglo biti ni reči, niti se za njih mnogo marilo. Noćivalo se u zajedničkim krevetima, obično po troje-četvoro u jednom,¹³ ali i na slamaricama i asurama na podu.¹⁴ Neoprana i pocepana posteljina,¹⁵ kakva ponjava od vune¹⁶ ili samo „čerga“,¹⁷ upotpunjavali su sliku nezdravog i nehigijenskog spavanja. Deca su spavala zajedno sa roditeljima, ali i sa babama i dedama, čak i u onim kućama gde je bilo uslova da spavaju odvojeno, uz obrazloženje da su „tako naučila“ i „da neće sama“.¹⁸ Bilo je i drastičnijih slučajeva. U selu Krznice, nedaleko od Vladičinog Hana, roditelji su spavali na krevetima, a deca na zemlji na rogoži!¹⁹ Ipak, primitivna porodična hijerarhija bila je najizraženija u u kosovskim selima nastanjenim srpskim življem u kojima su žene i deca, u skladu sa svojim položajem u domaćinstvu, noćivali po izbama, zapravo podrumima bez prozora ili sa vrlo malim prozorima, vlažnim i natrpanim buradima sa rakijom i kiselim kupusom.²⁰

Oproban obrazac „štednje“ i „čuvanja“, jasno demonstriran na primeru nepotpunog korišćenja raspoloživih kućnih prostorija, ponavljao se do unedogled i u ostalim segmentima kućnog života. Što zbog oskudice, što zbog neznanja, a što zbog prikraćivanja i štednje, ishrana je bila svedena i jednolična. Živelo se na hlebu, krompiru, mlečnim proizvodima, pasulju i luku,²¹ a meso je, čak i u bogatijim i naprednijim selima, relativno retko korišćeno.²² Seljaci za kvalitet obroka nisu mnogo marili, budući da je jedino važno bilo napuniti stomak. Razlika u ishrani bogatijih i siromašnijih porodica jedva da je i postojala, a oni seljaci koji su svoje proizvode iznosili na pijacu nastojali su da „prištede“ na sopstvenim potrebama, kako bi najbolju voćku ili jaja prodali.²³ Umešnost žena u kuhinji je varira-

¹² Zapisnik sa sastanka rukovodilaca gradskih organizacija AFŽ-a za Vojvodinu koji je održan 1. marta 1952, AJ, 141-36-240; Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70.

¹³ Problemi seoskog domaćinstva u srezu Borskom, AJ, 141-13-70; Sastanak Glavnog odbora AFŽ-a od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

¹⁴ Izveštaj o radu V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a, AJ, 141-33-184.

¹⁵ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

¹⁶ Problemi seoskog domaćinstva u srezu Borskom, AJ, 141-13-70.

¹⁷ Izveštaj o proučavanju problematike u Bujmiru – sreza Moravskog, AJ, 141-13-70.

¹⁸ Izveštaj higijenske zdravstvene ekipe koja je bila u Brestacu i D. Tovarniku, srez Ruma, 30. oktobar –7. novembar 1951, AJ, 141-33-183.

¹⁹ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Vladičin Han, AJ, 141-13-70.

²⁰ Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvetivanje žena Šiptarki, koja je bila na terenu Kosovske Mitrovice 28 dana, AJ, 141-33-187.

²¹ Život, rad i problematika seoskog domaćinstva, AJ, 141-13-70.

²² Dž. Halpern, *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952–1987*, Beograd 2006, 132.

²³ A. Baja, *Prilog poznavanju ishrane na selu. Isхрана села Прилике*, Beograd 1955, 31–34, 68.

la od kraja do kraja, a većina seljanki je umela da pripremi tek najjednostavnija jela, budući da se kuvanju na srpskim selima pridavala minimalna pažnja. Usled slabe i nepravilne ishrane, deca u bogatom Mačvanskom srezu su izgledala kao „kosturi neuhranjeni“.²⁴ Seosko stanovništvo se uporno držalo stečenih navika u ishrani, pa su i povrtarska sela koja su snabdevala Beograd živela isključivo na pasulju, luku, krompiru i paradajzu. Ostalo povrće – tikvice, kelj, spanać i šargarepu proizvodili su jedino radi prodaje. Sami ga uglavnom nisu trošili, budući da ni žene nisu umele da ga spremе.²⁵

Iako je zemljanog i emajliranog posuđa, ali i porculanskih tanjira, u mnogim seoskim kućama bilo sasvim dovoljno, cela porodica je, kao po nekom pravilu, bez obzira na nivo prosvete i ekonomsku snagu domaćinstva, obojevala iz jedne zdele, dok su tanjiri i čaše iznošeni samo na slavama i drugim svetkovinama.²⁶ Zdravstvene ekipe su čak i po selima na Kosovu nailazile na „dosta emajliranog posuđa“ koje je nepravilno upotrebljavano. „Tako se na primer u noćnu posudu stavljala hrana, lavor je služio kao činija, a u emajliranom bakraču su držane splačine za stoku... dok je mleko kuvano u zarđaloj kanti“. Hrana je zahvatana tiganjem, iako je bilo emajliranih lončića.²⁷ O bilo kakvoj higijeni, čak ni pri pripremanju jela, u mnogim krajevima nije bilo ni govora. Zarđale kašike, prašnjave šerpe i činije okačene na zidu činile su oskudni kuhinjski inventar domaćinstva zaostalog prokupačkog sela Kruševica.²⁸ Slično se živelo i u vojvođanskim kolonističkim selima naročito onim koja su, poput Brestovca i Bačkog Novog Sela, bila naseljena življem iz Sandžaka, južne i istočne Srbije. Hrana je pripremana prljavim rukama, na mesecima nepočišćenim stolovima i u neopranim sudovima.²⁹ Na još teže životne prilike, usled zaostalosti i neznanja, bili su osuđeni stanovnici sela Istinić i Barane koji su posuđe prali u kanalima – jazovima, po pravilu zagađenim „izmetom i drugom nečistoćom“.³⁰

Neznanje i neprosvećenost, odsustvo ma kakve potrebe za lepšim, udobnijim i humanijim življenjem, ali i obaveze žene u svakodnevnom privređivanju, uticale su da briga o čistoći i urednosti domaćinstva većito bude na poslednjem mestu. Izgovor i opravdanje za sveopštu nehigijenu u zaostalim selima uvek je bio isti – nedostatak vremena usled preopterećenosti poljoprivrednim radovima.³¹ Neprovetrene prostorije, prašnjavi domovi puni vašiju i stenica,³² neodržavani i

²⁴ Sastanak Glavnog odbora AFŽ-a od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

²⁵ A. Таја, *Прилог познавању исхране на селу. Исхрана села Прилике*, Београд 1955, 13.

²⁶ Sastanak Glavnog odbora AFŽ Srbije od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

²⁷ Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za zdravstveno prosvetivaње žena Šiptarki, koja je radila u Pečkom srezu od 23. 4 do 23. 5. 1951, AJ, 141-33-183.

²⁸ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70.

²⁹ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

³⁰ Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za zdravstveno prosvetivaње žena Šiptarki, koja je radila u Pečkom srezu od 23. 4 do 23. 5. 1951, AJ, 141-33-183.

³¹ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70.

³² Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog odbora AFŽ-a od 20. juna 1952, AJ, 141-36-240.

izriveni patosi,³³ nepočišćena dvorišta,³⁴ rasturena đubrišta,³⁵ stvari razbacane na sve strane,³⁶ neodvojene pomoćne poljoprivredne zgrade,³⁷ zapušteni bunari i kladenci,³⁸ na brzinu i u hladnoj vodi proprano rublje³⁹ predstavljali su stoga jedini poznati životni ambijent u velikom broju srpskih sela. Na nehygieničnu doma i primitivan način života nadovezivala se nehygienična tela, zatvarajući tako začarani krug neukosti, bolesti, bede i mizerije. Mnogi seljani su, što zbog neznanja, što zbog lenjosti, redovno „preskakali“ umivanje, kupanje i češljanje,⁴⁰ a o održavanju higijene usta i zuba nije bilo reči čak ni u naprednijim i urednijim kućama.⁴¹ Mlade Albanke na Kosovu su sve do udaje bile osuđene na život u prljavštini i mizeriji. Vašljive, nepočešljane, prljave i pocepane odavale su utisak skoro „divljih stvorenja“ budući da se verovalo je „sramota da devojka bude uredna“. Dešavalo se tako da se „devojka prvi put okupa, očeslja i pristojno obuče kad treba da se uda“.⁴²

Briga o deci u zaostalim selima bila je ravna brizi i trudu o čitavom domaćinstvu. „Uz svaku peć čuči po jedna prljava baba i u krilu drži još prljavije unuča“, rezignirano je primećeno u jednom izveštaju.⁴³ Zapuštena, prljava, nepodšišana a katkad i vašljiva deca, trčala su u ritama po neuređenim seoskim dvorištima.⁴⁴ Nemar i nebriga su dodatno otežavali ionako bedne ekonomske prilike i nestašicu tekstila, pa su deca, iako je vunjenih čarapa bilo, u školu išla bosaa,⁴⁵ noseći umesto kaputa tri-četiri tesna, okrpljena džempera bez dugmadi.⁴⁶ Na (ne)brigu i zanemarivanje dece uticala je i patrijarhalna porodična hijerarhija, izražena u planinskim selima oko Ivanjice. Život u skladu sa konzervativnim normama značio je odgajanje dece u najsurovijim uslovima. Obespravljani i zanemareni, najmlađi članovi porodice su odrastali „goli i bosii“, dok se deveru ostavljalo „najbolje“ odelo, a slični žalosni obrasci su ponavljani čak i prilikom ishrane!⁴⁷ Nikakva pažnja nije posvećivana ni novorođenčadima, pa ekipi AFŽ-a po-

³³ Izveštaj o radu zdravstvene ekipe u Brestovcu u vremenu od 29. oktobra do 10. novembra 1951, AJ, 141-33-184; Izveštaj o radu V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a, AJ, 141-33-184.

³⁴ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Vladičin Han, AJ, 141-13-70.

³⁵ Izveštaj o proučavanju problematike domaćinstava u selu Rsovcu, sreza Moravskog, AJ, 141-13-70; A. Ђаја, *Прилог познавању исхране на селу. Исхрана села Прилике*, 11; C. Kostić, *Bor i okolina*, Beograd 1962, 106.

³⁶ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

³⁷ Problemi seoskog domaćinstva u srezu Borskom, AJ, 141-13-70.

³⁸ Informacije o radu sekcija žena AFŽ od 12. marta 1952, AS, Đ 2-16-4.

³⁹ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

⁴⁰ Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog odbora AFŽ-a od 20. juna 1952, AJ, 141-36-240.

⁴¹ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Vladičin Han, AJ, 141-13-70.

⁴² Izveštaj o radu I ekipe Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije za zdravstveno prosvetavanje žena Šiptarki, koja je radila u Pečkom srezu od 23. 4 do 23. 5. 1951, AJ, 141-33-184.

⁴³ Informacije o radu sekcija žena AFŽ od 12. marta 1952, AS, Đ 2-16-4.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

⁴⁶ Informacije o radu sekcija žena AFŽ od 12. marta 1952, AS, Đ 2-16-4.

⁴⁷ Sastanak Glavnog odbora AFŽ-a od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

slu posete Bačkom Novom Selu nije ostalo ništa drugo nego da konstatuje da je „pravo čudo kako deca i u ovom broju ostaju u životu“.⁴⁸ Neznanje i neprestan strah od hladnoće uticali su na seljane da decu utopljavaju preko svake mere,⁴⁹ a kolevke prekrivaju kakvim ćebetom ili ćilimom, tako da odojčad nisu uopšte imala vazduha.⁵⁰

Dramatična situacija je vladala u kosovskim selima, kako kod srpskog tako i kod albanskog stanovništva, u kojima su praznoverice oblikovale životni stil i krojile (ne)higijenske navike. Mališani su odgajani u malim i primitivnim kolevkama, „kalupima“, koji su podsećali na korito izdubljeno od debla drveta,⁵¹ a od uroka „branjeni“ amajlijama. Verovalo se i da decu do prve godine ne treba ni češljati ni šišati, niti im nokte podrezivati, kako se, kad porastu, ne bi odala krađi.⁵² Meštani Bijelog Polja, srpskog sela u blizini Peći, smatrali su da deci ne treba prati uši da se ne bi usled strujanja hladnog vazduha kroz njih razbolela od upale pluća!⁵³ Odgajana u bedi i neznanju, deca su ispitivala svet oko sebe stavljajući u usta sve što su nalazila.⁵⁴ Zaostalost majki nije imala granica, pa se dešavalo da žena iz pojasa izvadi parče hleba, sažvaće ga i pruži detetu⁵⁵ ili pak u školsku torbu, zajedno sa hranom, stavi i malo rakije da se nađe detetu!⁵⁶ Surovo detinjstvo imalo je svoje posledice, pa su i ona deca koja su uspevala da prežive u ovakvim uslovima bila nejaka i bolešljiva. Tako je ekipa AFŽ-a prilikom prosvetnog rada u Pečkom srezu u leto 1951. godine procenila da je čak 97% mališana bilo rahitično i anemično, budući da su danima živeli na luku, soku od sira, hlebu i mleku razblaženom vodom.⁵⁷

Primitivnost i zaostalost seoskog života ne samo da je narušavala komoditet stanovništva već se direktno odražavala na opšte zdravstveno stanje, određivala životni vek i uzrokovala veliku smrtnost, naročito dece i odojčadi. Epidemije tifusa, rekurensa, difterije, dizenterije koje su periodično izbijale, naročito u prvim godinama posle oslobođenja, ali i endemijski sifilis, predstavljale su direktnu posledicu sveopšte nehigijene, kako komunalne, tako i lične. Zagađenost bunara i njihove okoline, nepostojanje kanalizacione i vodovodne mreže, korišćenje jedne zdele pri obrocima, vašljivost i neredovno održavanje higijene ruku i tela, kao i spavanje u zajedničkoj postelji sa bolesnicima – bili su samo neki od

⁴⁸ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

⁴⁹ Problemi seoskog domaćinstva u srezu Borskom, AJ, 141-13-70.

⁵⁰ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

⁵¹ *Почела је борба против незнања и заосталости*, Жена данас, 83, 1951.

⁵² Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvetivanje žena Šiptarki koja je bila na terenu Kosovske Mitrovice 28 dana, AJ, 141-33-184.

⁵³ Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srezu Pečkom u vremenu od 10–17. jula ove godine, AJ, 141-33-188.

⁵⁴ V. i P. Borojević, *Из Дубца у свет*, Београд 1964, 8.

⁵⁵ *Почела је борба против незнања и заосталости*, Жена данас, 83, 1951.

⁵⁶ P. Borojević, *Из Дубца у свет*, 63.

⁵⁷ Izveštaj o ispitivanju uzroka dečijih oboljenja u srezu Pečkom u vremenu od 10–17. jula ove godine, AJ, 141-33-188.

uzročnika i „krivaca“ katastrofalnog zdravstvenog stanja po srpskim selima. Ekonomske prilike i veliko siromaštvo, uz nepostojanje osnovnih higijenskih navika pri spavanju i ishrani, doprinosili su nezaustavljivom širenju tuberkuloze, socijalne bolesti koja je u prvoj posleratnoj deceniji harala srpskim selom jačim intenzitetom nego u Kraljevini Jugoslaviji.⁵⁸ Sujeverje, nadrilekari, bajalice i svakovrsne praznoverice carovale su na srpskim selima. Čvrsto ubeđen u fatalizam i predodređenost, seoski živalj se u potpunosti prepuštao sreći i sudbini. „Lečenja“ konjskim kopitima i kokošijim đubretom, provlačenjem ispod manastirske loze ili „salivanjem strave“ predstavljala su samo neke od seoskih „zdravstvenih“ metoda.⁵⁹ Vračanjem su „isceljivani“ uroci, strah, nesanica, glavobolja, razne rane i kožna oboljenja,⁶⁰ a čak su i situirani seljaci iz Junkovca nedaleko od Topole bolesnoj deci radije „privezivali miša“, nego što su se za pomoć obraćali lekaru.⁶¹ Još strašniji običaji vladali su u podunavskom selu Kostol u kome su meštani „skupljali pljuvačku“ i njome lečili bolesnike!⁶²

Loša higijena u trudnoći, mukotrpan rad do samog porođaja, nehigijenski uslovi rađanja i nepoznavanje osnovnih pravila u odgajanju i podizanju dece uticali su da smrtnost najmlađih u pojedinim delovima Jugoslavije i Srbije bude među najvećim u svetu.⁶³ Meštani zaostalih sela, navikli na neprestano umiranje, sa stoičkom rezigniranošću su prihvatili dečiju smrtnost, uveravajući zdravstvenoprosvetne ekipe da se tu ništa ne može, da dece „ima dosta, a biće ih još“.⁶⁴ Odmah po rođenju, novorođenčad su čekale životne nedaće – prljava krpa ili slama na kojoj je dolazilo na svet, presecanje pupčane vrpce srpom, nožem, zarđalim makazama,⁶⁵ kosom ili zubima, podvezivanje pupka koncem ili komadićem stare, trule krpe, posipanje pupčane rane paučinom i povijanje u neoprane krpe,⁶⁶ hranjenje đubrištem sa bunjišta „da bi dete jelo sve što mu se da“.⁶⁷ Neumitna posledica toga bila je ogromna smrtnost već u prvim danima po rođenju. Umiranje najmlađih je pogadalo i bogatije i siromašnije krajeve, kako prosvućena tako i neprosvućena sela. „Na Kosmetu svaki drugi grob je grob deteta do deset godina, u Vojvodini svaki treći, a u Srbiji svaki šesti“, pisala je *Borba* polovinom 1954. go-

⁵⁸ Stenografske beleške Plenuma stručnog saveta pri Komitetu za zaštitu narodnog zdravlja FNRJ održanog 15. decembra 1947. godine, AJ, 31-3-5.

⁵⁹ Problem ustaljenih spoznaja. Prilog metodici zdravstvenog prosvućivanja, AJ, 31-96-137.

⁶⁰ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70, Dž. Halpern, *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952–1987*, 201.

⁶¹ Sastanak Glavnog odbora AFŽ-a od 4. jula 1952, AJ, 141-36-237.

⁶² Stenografske beleške sa sastanka održanog u CK SKS u Beogradu 2. juna 1953, AS, Đ2-7 (Sastanci CK SK Srbije po raznim pitanjima) – 2.

⁶³ V. i Д. Тасић, *Смртност одојчади у Југославији*, Београд 1955, 5; M. C. Kaser, E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, t I, Oxford 1975, 352–353.

⁶⁴ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za Bačko Novo Selo, AJ, 141-33-184.

⁶⁵ Oboljevanje i smrtnost matera i njihovi uzroci u FNRJ, AJ, 141-33-187.

⁶⁶ Izveštaj higijensko-zdravstvene ekipe za srez Kopaonički, AJ, 141-33-184.

⁶⁷ *Сujeверје – урок разних болести у нашим селима*, Омладина, 5. новембар 1952.

dine.⁶⁸ Između stalnih smena ciklusa rađanja i umiranja u jednoj porodici, niko osim majke nije tačno znao koliko je dece u kući rođeno, a koliko je umrlo. U zaostalim kosovskim selima čak su majke govorile: „Imala sam ih jedno šestero – sedmero, a umrlo je troje – četvoro“.⁶⁹ Tačne podatke o smrtnosti dece, naročito na Kosovu i Metohiji, nisu imale ni vlasti, budući da su neprijavljena novorođenčad „zakopavana u dvorištu, ispod kakvog drveta“.⁷⁰

Suočene sa ogromnom smrtnošću dece i velikim epidemijama koje su odnosile na hiljade života, nove vlasti su pristupile higijenskom i zdravstvenom prosvjećivanju masa, pre svega preko Komiteta za narodno zdravlje⁷¹ ali i masovnih organizacija kao što su AFŽ, Narodni front i SKOJ. Najveći rezultati su postignuti u suzbijanju zaraznih bolesti – pegavca, rekurensa, malarije, trahoma, mikoza, endemijskog sifilisa i raznih stomaćnih oboljenja.⁷² Kako je popravljanje zdravstvenog stanja stanovništva ozbiljno narušenog životnim prilikama i ratnim razaranjima bilo nezamislivo bez širokog higijenskog prosvjećivanja, vlasti su, doduše nedovoljno sistematski, pokušavale da kulturno podignu seoski živalj putem predavanja, filmova,⁷³ brošura, izložbi, plakata⁷⁴ i „političkog objašnjavanja“ mera zdravstveno-prosvetnog rada. Analfabetski tečajevi, domaćički i drugi kursevi, radne akcije, ali i Jugoslovenska armija su takođe služili kao svojevrsni „medijumi“ za prenošenje i usađivanje higijenskih i drugih kulturnih navika koje su bile jedan od osnovnih preduslova modernizacije i kvalitetnijeg življenja. Ipak, sveopštu zaostalost nije bilo lako iskoreniti, a zamišljene akcije isušivanja močvara, kanalisanja korita, obezbeđivanja zdrave pijaće vode, podizanja novih stambenih prostorija, pravljenja štala, otvaranja većih prozora, izrade kreveta,⁷⁵ zidanja higijenskih toaleta⁷⁶ i planske izgradnje i uređenja sela⁷⁷ – osim deklarativnog entuzijazma iskazivanog u raznim uputstvima, projektima i planovima – zahtevale su znatna materijalna sredstva, veća ulaganja u poljoprivredu i napuštanje nereálnih industrijalizacionih planova. Iako su partijski funkcioneri neprestano snevali o pomeranju granica mogućeg, manjak materijalnih sredstava, a pre svega nedostatak školovanih i prosvćenih ljudi, kombinovan sa širokim ali ipak povremenim radom i sporadičnim naporima, onemogućavao je suštinske promene i istinsku modernizaciju. Uprkos stalnim deklarativnim zalaganjima za kultur-

---

⁶⁸ *Како снасти животе 40 000 деце*, Борба, 18. јули 1954.

⁶⁹ Izveštaj o radu II ekipe Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije za zdravstveno prosvjećivanje žena Šiptarki, koja je bila na terenu Kosovske Mitrovice 28 dana, AJ, 141-33-187.

⁷⁰ Izveštaj o zdravstvenom stanju naroda i zdravstvenoj službi, AJBT, KPR II-7-a.

⁷¹ Kratak pregled rada Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja vlade FNRJ u 1946. godini, AJ, 31-1-2.

⁷² Kratak izveštaj o radu higijensko-epidemiološkog sektora za zaštitu narodnog zdravlja, AJ, 31-21-41.

⁷³ Organizacija kampanje za likvidaciju endemijskog sifilisa, AJ, 31-25-42.

⁷⁴ Prosvjećivanje seoskih žena, AJ, 141-15-80.

⁷⁵ Narodni front, AS, Đ 75-32.

⁷⁶ Br. 324 od 22. januara 1948, AS, Đ2-16-2.

⁷⁷ Pitanje planske izgradnje sela u Srbiji, AJ, 13-106.

no-zdravstveno podizanje i prosvjećivanje seoskog življa, vlasti su daleko više napora ulagale u ideološko vaspitanje nego u praktične higijenske akcije.⁷⁸ „Zdravstveno prosvjećivanje nije bilo provođeno po nekom sistemu i planu, nego kampanjski“, čulo se na međurepubličkoj konferenciji zdravstvenih radnika. Sistematski naponi su izostajali, a prosvjećivanje se uglavnom svodilo na organizovanje prigodnih zdravstvenih nedelja i povremene aktivnosti masovnih organizacija koje nisu mogle dati željene rezultate i dovesti do očekivanog napretka.⁷⁹ Paradoksalno, u pojedinim krajevima izostajale su i prosvetne aktivnosti za koje nisu bila potrebna gotovo nikakva novčana sredstva niti posebna organizacija i pripreme. Tako su u Mačvanskom srezu, uprkos higijensko-zdravstvenim problemima, od oslobođenja pa do 1950. godine održana svega dva predavanja!⁸⁰

Partijsku zdravstveno-higijensku politiku ograničavale su i objektivne okolnosti – nedostatak sapuna, lekova,⁸¹ lekara i bolničkih kapaciteta.⁸² Svaki, pa i najmanji modernizacijski naponi sprovedeni „odozgo“, po diktatu i želji vlasti, morali su nailaziti i na otpore usled neukosti stanovništva. Iako su mere suzbijanja zaraznih bolesti davale rezultate, trebalo je uložiti mnogo truda i seosko stanovništvo obolelo od sifilisa nagovoriti da se skine pred lekarom⁸³ ili pak da prihvati BSŽ vakcinaciju dece.⁸⁴ Težak ekonomski položaj, rđave stambene prilike, čvrsto ukorenjene predrasude i praznoverni narodni običaji i verovanja predstavljali su glavne „protivnike“ vlastima u naporima za prosvjećivanje masa. U ruralnim sredinama uloga nosioca modernizacije pripadala je nižim organima vlasti koji se po svojim shvatanjima, navikama i životnom stilu nisu ni najmanje razlikovali od ostalog seoskog življa. Stoga ni lokalni partijski funkcioneri nisu imali dovoljno razumevanja za zdravstveno-higijenske kampanje, pa se u selima Pančevačkog sreza verovalo da su aktivistkinje AFŽ-a „žene koje nemaju pametnijeg posla“. ⁸⁵ Poverenici za narodno zdravlje su, gotovo po pravilu, korišćeni u „važnijim“ akcijama – obaveznom otkupu, organizaciji snabdevanja, naplati poreza,⁸⁶ setvenim kampanjama i slično. Sredstva iz budžeta namenjena kulturnom podizanju stanovništva lokalne vlasti na Kosovu nisu ni koristile,⁸⁷ a dešavalo se da se štabovi formirani sa ciljem olakšavanja i omogućavanja rada zdravstveno-

---

⁷⁸ Kursevi za zdravstveno prosvjećivanje seoske ženske omladine, AJ, 31-96-137.

⁷⁹ Zapisnik sa II međurepublikanske konferencije za zdravstveno prosvjećivanje održane u Zagrebu 8–9. juna 1950, AJ, 31-96-137.

⁸⁰ Izveštaj o radu partijske organizacije sreza Mačvanskog – Bogatić, AS, Đ 4-30.

⁸¹ Distribucija lekova, AJ, 31-8-22.

⁸² Informativni izveštaj o zdravstvenoj službi u 1948. godini, A JBT, KMJ II-5-a-15.

⁸³ Uputstva zdravstvenim radnicima mjesnih narodnih odbora i terenskim ekipama za akciju suzbijanja endemijskog sifilisa, AJ, 31-25-42.

⁸⁴ Vakcinacija dece od 0–18 godina bsg-om u saradnji sa UNICEF-om, AJ, 31-87-128; Br. 403 od 1. aprila 1950, AJ, 31-87-128.

⁸⁵ Zapisnik sa sastanka sreskog komiteta KPS Pančevo održanog 25. marta 1952, IAP, 319-66.

⁸⁶ Izveštaj o radu V zdravstvene ekipe Centralnog odbora AFŽ-a, AJ, 141-33-184.

⁸⁷ Izveštaj sa puta u Kosovsku Kamenicu i Prištinu, AJ, 141-33-184.

higijenskih ekipa uopšte i ne angažuju.⁸⁸ Čak su i republička ministarstva trgovine ignorisala pojedine odredbe saveznog Ministarstva trgovine i snabdevanja. Opšta nestašica sapuna značajno je uticala na (ne)održavanje lične higijene, a novinske redakcije su uglavnom odbijale da publikuju poučne članke o štetnosti pljuvanja po podu, načinima prenošenja zaraznih bolesti i slično, insistirajući na vestima o uspesima zdravstvene službe.⁸⁹

Uviđajući da je prosvetavanje seoske žene glavni i jedini uslov, ali i garant napuštanja tradicionalnog životnog stila i modernizacije domaćinstva, vlasti su, kopirajući donekle praksu i iskustva iz međuratnog perioda, pristupile otvaranju velikog broja domaćičkih tečajeva sa ciljem da ženu nauče „kako se kuvaju dobra, raznovrsna i ukusna jela, kako se sprema zimnica, čuva i neguje zdravlje, održava čistoća, vaspitava i odgaja dete, neguje bolesnik i porodilja, uređuje kuća“.⁹⁰ Ne vodeći računa o stvarnim potrebama, interesovanjima i limitima seoskih devojaka i njihovih porodica, prosvetne vlasti su pokušavale da tečajkama na stalnim petomesečnim ili pokretnim tromesečnim kursovima prenesu opšte obrazovanje „u obimu osnovne škole“, osposobe ih za dobre domaćice i nauče ručnim radovima. Preambiciozno zamišljen i nefleksibilan nastavni program nije vodio previše računa ni o agrarnim specifičnostima pojedinih ruralnih regiona, pa su seljanke slušale predavanja i iz živinarstva, mlekarestva, pčelarstva, svilarstva, voćarstva, lekovitog bilja, cvećarstva i povrtarstva.⁹¹ Navikli na bedne uslove života i okupirani poljoprivrednim radovima, mnogi seljaci su na domaćičke tečajeve gledali „kao na neku gospodsku besposlicu“.⁹² Uspeh tečajeva je varirao od kraja do kraja, a seljani su različito reagovali na mogućnosti unapređenja kulture življenja. Prosvetne aktivnosti u apatinskim selima dovele su do ujednačavanja životnih prilika između starosedelaca i kolonista,⁹³ dok su u Larazevu, uprkos istim naporima, rezultati izostali.⁹⁴ Međutim, konzervativizam u shvatanjima i navikama, kao i istrajavanja na pradedovskom iskustvu, uzrokovao je velike otpore bilo kakvim novinama i izmenama životnog stila, pre svega u najzaostalijim regionima Srbije. Domaćički tečajevi nisu stoga garantovali da će naučeno znanje biti i primenjeno, budući da se i 1956. godine dešavalo da devojke, zbog otpora starijih ukućana, nastavljaju da vode domaćinstvo na generacijama oprobano, tradicionalan način.⁹⁵

⁸⁸ Akcija zdravstvenog prosvetavanja u srezu Zvečanskom, AJ, 141- 33-183.

⁸⁹ И. Добровојевић, *Прилог проучавању здравствене културе у Југославију 1945–1955*, Историја медицине, фармације и народне медицине, зборник, Београд 2007, 136.

⁹⁰ Plan i program na privremenim tečajevima za prosvetavanje žene na selu, AJ, 313 (Ministarstvo prosvete vlade FNRJ) – 11–37.

⁹¹ AJ, 317 (Savet za nauku i kulturu vlade FNRJ) – 58–81.

⁹² Р. Боројевић, *Из Дубца у свет*, 39.

⁹³ Izveštaj o službenom putovanju od 6. do 9. maja 1950. godine u Apatin po pitanju domaćičko-prosvetnih kurseva i u Novi Sad po pitanju dnevnih dečijih izletišta na Dunavu, AJ, 141-13-70.

⁹⁴ Zapisnik sa održanog sastanka Pokrajinskog odbora AFŽ-a od 20. juna 1952. godine, AJ, 141-36-240.

⁹⁵ Neki materijali o kulturno-prosvetnoj aktivnosti Narodne omladine Srbije, AJ, 114-97.

Mada higijensko-prosvetni naponi vlasti na unapređenju seoske kulture življenja nisu uvek davali očekivane rezultate, što zbog nesistematičnosti, povremenosti i neprilagođenosti modela prosvetavanja seoskim potrebama i uslovima, što zbog sveopšteg siromaštva, konzervativizma i tradicionalizma žitelja ruralnih regiona – modernizacijski procesi, započeti na izmaku međuratnog razdoblja, sporo i neprimetno nastavljeni su i u novim, socijalističkim okolnostima. Ubrzana deagrarizacija, zapošljavanje velikog broja seljaka u industrijskim postrojenjima širom Jugoslavije, sve češći odlazak dece sa sela u grad na školovanje, kao i urbanizacijski procesi u celini, doprineli su prodiranju nekih gradskih običaja i navika u seoske domove, doduše u izmenjenom i prilagođenom obliku. U uslovima povećane socijalne mobilnosti, nekvalifikovani radnici sa sela, preko noći zapošljeni u privredi, postali su istovremeno nosioci urbanizacije u svojim nekadašnjim sredinama, ali i ruralizacije gradova. Najveće promene su bile vidljive u domovima polutana, seljaka – radnika, koji su zahvaljujući novoj delatnosti brzo napuštali tradicionalna shvatanja, unapređivali higijenske navike, radije se u slučaju bolesti obraćali lekaru, donosili novu kulturu na selo i napuštali oskudan, ali ustaljen način ishrane.⁹⁶

I pored znatnih promena i vidljivog napretka, uticaj grada je u prvoj posleratnoj deceniji bio više formalan nego suštinski. Kreveti, drveni podovi, šporeti, ali i varoški inventar – fabrički nameštaj, tepisi, prve zavese, stolnjaci i čaršafi koji je u srpske seoske domove, posebno one u blizini gradova i saobraćajnih komunikacija, počeo ulaziti početkom 50-ih godina,⁹⁷ predstavljao je nemerljiv, ali ne i dovoljan civilizacijski iskorak iz vekovne bede. Konfekcijska odeća i cipele, umesto nošnje i opanaka, stvarali su pogrešnu sliku o dometima modernizacijskih procesa, budući da „higijenski uslovi života sela“ nisu bili u skladu „sa najlon čarapama, visokim štiklama i savremenom gradskom odećom“ koju je bilo moguće „videti na svakom koraku“.⁹⁸ Estetske promene na srpskim selima vešto su skrivale stare navike i tradicionalan stil življenja. Seoska arhitektura je napredovala, kuće su postajale udobnije i modernije, ali se i dalje dešavalo da se „u proleće mali jaganjci drže u sobi, a namirnice i ostava u staji“.⁹⁹ Promene u ishrani bile su minimalne, a i način privređivanja je ostao gotovo neizmenjen – traktori su što zbog cene, što zbog neekonomičnosti upotrebe na malom posedu, korišćeni sporadično, potrošnja veštačkog đubriva je bila zanemarljiva, a žitarice su, kao glavna poljoprivredna kultura, i dalje dominirale na srpskim poljima.¹⁰⁰

I dok se u gotovo svim segmentima života jednog domaćinstva osećao kakav-takav boljitak i napredak, konzervativni i patrijarhalni nazori seoskog življa, kao i otpor promenama, najviše su dolazili do izražaja u porodičnim odnosi-

⁹⁶ C. Kostić, *Seljaci – industrijski radnici*, Beograd 1955, 230–233.

⁹⁷ Izveštaj sreskog odbora AFŽ Prokuplje, AJ, 141-13-70.

⁹⁸ Uspon Štrpca u posleratnom periodu, AJ, 114-97.

⁹⁹ Б. М. Томић, *Хигијенски проблеми села (Босиљградски срез)*, Београд 1954, 23.

¹⁰⁰ *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 225, 208.

ma, koji su ostajali nepromenjeni uprkos povoljnijoj društvenoj klimi i većim mogućnostima za ekonomsko osamostaljenje žena. One su, a u mnogim krajevima i deca, živele na marginama seoskih zajednica, bez bilo kakvih prava ili uvažavanja. Posebna zaostalost vladala je u selima južne Srbije gde su devojke radi udaje otimane, a deca masovno prodavana imućnijim seljacima kako bi, za bednu nadoknadu i oskudan obrok, nadničila na tuđem imanju, obično od Đurđevdana do Mitrovdana.¹⁰¹ Verovalo se da žena treba „da vodi kuću i pazi muža i decu, a što manje zna, utoliko je bolja domaćica“,¹⁰² pa je prosvjećivanje seljanki nailazilo na neodobravanje i nelagodnost. Seosku devojku je trebalo što pre udati, a glavni „kvaliteti“ jedne udavače, prema shvatanjima u valjevskom kraju, bili su rana mladost, „poštenje“, kao i kuvarsko i krojačko umeće.¹⁰³ U novom domu, žena je tretirana pre svega kao radna snaga, nije imala pravo na predah ni na odmor, pa čak ni na bolest. Sama i uglavnom nezaštićena, često je morala da trpi batine ne samo muža¹⁰⁴ nego i ostalih ukućana.¹⁰⁵

Seoski brak, shvatan kao čisto ekonomska kategorija i interesna institucija, ženi nije nužno garantovao nikakvu sigurnost i stalnost, budući da je bio podložan raskidu, zbog bolesti ili pak neplodnosti za koju je, po pravilu, uvek „okrivljavana“ supruga. „Jeste, mi smo je uzeli“, govorila je jedna svekrva o bolesnoj snahi na brakorazvodnoj parnici, „al beše onda dobro živinče. Radila je bogami dve godine dana. Al posle se isturi nešto, pa sad neće da radi“.¹⁰⁶ U slučaju razvoda žena je ostajala bespomoćna – bez ikakvog imetka,¹⁰⁷ bez alimentacije,¹⁰⁸ potpuno zavisna od dobre volje roditelja i braće. Dešavalo se da jednom „udomljenu“ ženu više neće ni otac ni majka da prime nazad.¹⁰⁹ U patrijarhalnom društvu, razvod je za žene sa sela mogao značiti ne samo gubitak muža i ekonomskih sredstava već i dece, budući da roditelji nisu uvek želeli da u dom prime i unuke. Štaviše, surovu porodičnu tradiciju verifikovali su i sudovi, koji su, uzimajući u obzir realnost i seoske prilike, počeli dosuđivati decu ocu.¹¹⁰ Paradoksalno, uticaj deagrarnizacije i urbanizacije na porodične odnose ženi sa sela je umesto olakšanja stvorio dodatne probleme, učinivši njen položaj u braku još nesigurnijim. Naime, uključivanje velikog broja seljaka u industriju i njihov prelazak u gradove prouzrokovao je sve češće raspadanje seoskih brakova uglavnom

¹⁰¹ Neka zapažanja o selima sreza Priština i Vranja, AJ, 114-97.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Neki materijali o kulturno-prosvetnoj aktivnosti Narodne omladine Srbije, AJ, 114-97.

¹⁰⁴ Izveštaj ekipe iz sela Dupljaja, AJ-13-70; Informacija o nekim problemima porodice (Rađena na osnovu materijala sa savetovanja društvenih organizacija), AJ, 142-17-50.

¹⁰⁵ *Зашто се разводе бракови*, НИИ, 3. октобар 1954.

¹⁰⁶ *Зашто се разводе сеоски бракови*, НИИ, 18. децембар 1955.

¹⁰⁷ *Зашто се разводе сеоски бракови*, НИИ, 3. октобар 1954.

¹⁰⁸ Zapisnik sa sastanka Komisije za rad među ženama Saveznog odbora SSRNJ održan 3. februara 1955, AJ, 142-90-402.

¹⁰⁹ *Положај жене на селу*, Жена данас, 112, 1953.

¹¹⁰ Zapisnik sa sastanka Komisije za rad među ženama Saveznog odbora SSRNJ održan 3. februara 1955, AJ, 142-90-402.

usled „muževljevog saživljavanja sa nekom ženom u gradu“. ¹¹¹ Razvodi od nepismenih i od posla ogrubelih seljanki naročito su uzimali maha među oficirima ¹¹² i partijskom elitom u formiranju. ¹¹³ Time su „stari“ život i seljačko poreklo i simbolično brisani i poništavani raskidom braka – poslednjom vezom „nove klase“ sa seoskom bedom i nesrećom. Potresna sudbina ostavljenih žena našla je svoje mesto u Čopićevoj *Osmoj ofanzivi*, a lik Ruže, nedovoljno otmene za grad i osuđene na život u ličkoj zabiti, postao je personifikacija jednog vremena, ali i načina uzdizanja vladajuće elite.

Srpsko selo je bilo višedecenijski talac ne samo svoje zaostalosti nego i nemerljivog siromaštva. Partijski snovi o preobražaju i modernizaciji, prosvetni i domaćički tečajevi i zdravstveno-higijensko prosvetovanje – ma koliko sporadični i nesistematski – bili su u dubokoj koliziji sa zvaničnom ekonomskom politikom prema selu. Obavezni otkup i nasilna kolektivizacija, ogromni porezi i zemljišni maksimum, strah od „kulaka“, „tezaurisanog seljačkog novca“ i seoskog bogaćenja, sputavali su i onemogućavali modernizaciju i mehanizaciju proizvodnje, svodeći seljaka na večitog naturalnog proizvođača. U takvim okolnostima, pri velikoj skupoći industrijske robe, čak i ako je postojala svest o potrebi unapređenja životnih prilika nije bilo lako naći novac za renoviranje kuće ili kupovinu novog nameštaja. O skromnim dometima modernizacijskih promena i stepenu unapređenja kulture življenja, neumoljivo je svedočila i zvanična statistika. Relativno visoka stopa nataliteta, kratak životni vek, velika smrtnost dece, sporadična elektifikovanost sela, ¹¹⁴ zagađeni bunari, zemljani podovi ¹¹⁵ i otvorena ognjišta ¹¹⁶ i krajem 1955. godine predstavljali su jedinu poznatu svakodnevicu najvećeg broja srpskih seljaka. Zapostavljanje i zaostajanje sela nastavljeno je i u narednim godinama, pa je i tokom 60-ih i 70-ih, uprkos odmakloj društvenoj modernizaciji, veliki broj seljaka živeo u trošnim kućama, od kojih čak 20%, prema podacima iz 1971. godine, nije imalo ni električnu ni vodovodnu instalaciju. ¹¹⁷

---

¹¹¹ *Заушто се разводе сеоски бракови*, НИИ, 3. октобар 1954; Зависник са састанка Комисије за рад међу женама Савезног одбора ССРНЈ одржан 3. фебруара 1955, АЈ, 142-90-402.

¹¹² Пријем делегације IV конгреса АФЖ код председника Тита у Београду 28. септембра 1953, А ЈБТ, КРР II-2.

¹¹³ Зависник са састанка СК КР Србије одржаног 29. јуна 1945, АС, Д2 – Политбиро (без броја) – 1.

¹¹⁴ М. Петровић, *Електрифицираност пољопривредних домаћинства*, Социологија села, 2, 1963, 54.

¹¹⁵ Подаци о квалитету просторија за становање сеоских домаћинства – у процентима, АЈ, 114-96.

¹¹⁶ П. Марковић, *Промене у условима становања на селу. Раздобље 1900-1960*, Социологија села, 4, 1964, 11.

¹¹⁷ С. Вујовић, *Стамбена криза и људске потребе*, Социологија, 4, 1979, 452; В. Пешић, *Друштвена слојевитост и стил живота*, Друштвени слојеви и друштвена свест, Београд 1977, 135.

Ivana Dobrivojević

THE IMAGE OF THE SOCIETY
LIVING CONDITIONS IN SERBIAN VILLAGE 1945–1955

Summary

Historical circumstances and the unequal economic development represented the main causes of the significant regional differences in the life standard and cultural habits of Serbian peasants. However, despite of considerable regional disparities, widespread poverty, the miserable housing conditions, poor diet, lack of personal and communal hygiene, ignorance and primitive folk customs shaped the gloomy reality of Serbian peasantry. Slow modernization processes, that started during the 1930 – ies, where stopped during the war. Immediately after the liberation the new authorities try to educate the villagers, both practically and ideologically. Literacy courses, along with basic tips on home maintenance, meal preparation and bringing up of infants represented the core educational activities that were supposed to lead to the improvement of the living conditions on Serbian villages. However, centuries-old backwardness could not be easily uprooted and eradicated. Moreover, the modest level of education of Party officials, along with strict dogmatic views and declarative enthusiasm of Party activists could not lead to the genuine modernization. Thus, educational efforts were never systematic – authorities were not prepared to invest scares financial resources in education and life standard, since the political and economic priority always was recognized in heavy industry. Furthermore, it fell to the local Party officials to become leaders of modernization processes in socialist Yugoslavia.

Paradoxically, beliefs and lifestyle of those “modernizers” was in no way different from other villagers. In such circumstances, old patriarchal norms were slowly being abandoned. Conservatism and stubborn insistence on the experience of the ancestors caused the opposition to any "novelty", especially in the poorest areas. It turned out that the housekeeping courses could not impose significant changes in the peasant family lifestyle. Many village girls, despite the successful completion of the course, were compelled to run the household in the old, traditional way, since their parents were strongly opposing the novelties. However, rapid deagrarianization, the employment of a large number of farmers in the industry along with a growing number of school children from villages and urbanization processes in general, had to contribute to the penetration of some urban customs and habits. However, in the first postwar decade, the impact of the modernization to the rural lifestyle was more formal than substantial. Although the hygiene slightly improved and the peasant population slowly abandoned traditional clothing and purchased new furniture, traditional habits and the “old” style of living prevailed. Infant mortality was still high, the patriarchal family hierarchy untouched, farming primitive and diet poor and unhealthy.

RAZGOVORI TITO–NIKSON OKTOBRA 1971. POLITIČKE IMPLIKACIJE VAŠINGTONSKE DEKLARACIJE*

APSTRAKT: U članku su obrađene glavne determinante sadržine i pozadine prve Titove zvanične posete SAD. Od uspeha ili eventualnog neuspeha te posete u velikoj meri zavisila je i realizacija osnovnih političkih postulata međunarodne strategije Jugoslavije, ali i epilog akcije na saniranju nezadovoljavajuće ekonomske i političke situacije u zemlji.

Ključne reči: SAD, SSSR, Jugoslavija, saradnja, blokovi

Nastojanja jugoslovenskog rukovodstva na prelazu između 60-ih i 70-ih godina prošlog veka da vodi izbalansiranu politiku između Istoka i Zapada i izbegne „čelični zagrljaj“ Kremlja, ostvarena su tek posle Titove uzvratne posete Vašingtonu. Iako su određeni elementi takve politike promovisani godinu dana ranije, tokom Niksonove posete Jugoslaviji – prevazilaženje krupnih nesporazuma, koji su stajali na putu unapređenju bilateralne saradnje i obezbeđivanju garancija u pogledu američke podrške jugoslovenskoj nezavisnosti – ostvareni su tek posle razgovora u Vašingtonu. Pošto je posle susreta sa Brežnjevom Tito uspeo da obezbedi uslove za poboljšanje odnosa sa Sovjetskim Savezom i socijalističkim lagerom, razgovori sa Niksonom su bili prilika za iniciranje tešnje saradnje sa predvodnikom druge grupacije država. Bez realizacije ove druge komponente jugoslovenske spoljne politike – nije bila mogućna ni realizacija proklamovanih premisa jugoslovenske nesvrstanosti.

Sama činjenica da su se Tito i Nikson već sreli godinu dana ranije u Beogradu išla je u prilog postizanju dogovora o ključnim pitanjima odnosa dveju država. Ipak, krupne promene koje su se u međuvremenu odigrale u međunarodnim odnosima mogle su potencijalno biti izvor komplikacija u tom kontekstu. Spremnost Sjedinjenih Država da izađu u susret sovjetskoj inicijativi za sazivanje Konferencije o evropskoj bezbednosti na kojoj je trebalo da se konačno trajno sankcioniše stanje u Evropi uspostavljeno tokom posleratnog razdoblja (posebno nepo-
vredivost postojećih granica) i sklonost dveju supersila da direktnim pregovorima

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – Između demokracije i diktature* (177016) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

kroje političku kartu sveta, izazivala je podozrenje u Beogradu. Mada je Tito zagovarao politiku miroljubive koegzistencije među sukobljenim blokovima i podržavao Niksonovu doktrinu o potrebi da razdoblje konfrontacije ustupi mesto razdoblju pregovora, strahovao je da sve naglašenija uzajamna kooperativnost dveju supersila ne rezultira njihovim nagodbama na račun malih država. Jugoslavija je i dalje predstavljala „sivu zonu“ za koju se nije znalo tačno da li pripada taboru socijalističkih država tako da se činila realnom bojazan da Amerikanci – radi postizanja sovjetskih koncesija o nekim važnim evropskim i svetskim pitanjima – stave u drugi plan interese Jugoslavije i odustanu od dotadašnje strategije podržavanja jugoslovenske nezavisnosti.

Pripremajući se za put u Ameriku Tito je postavio važan zadatak da ubedi Niksona da će problemi u zemlji uskoro biti lokalizovani, a politički i ekonomski sistem konsolidovan i da Jugoslavija ostaje važan faktor stabilnosti u Evropi i Balkanu. Ovaj put, jugoslovenski predsednik je bio odlučan u nameri da razjasni odrednice jugoslovenske međunarodne strategije i razreši dilemu oko buduće politike SAD prema Jugoslaviji. Ako su Niksonova obećanja data godinu dana ranije u Beogradu bila odraz njegovog iskrenog stava o spremnosti američke vlade da odlučno podrži nezavisnost Jugoslavije i njene napore u pravcu razrešenja ekonomske krize, onda američki predsednik ne bi trebalo da se protivi formalizovanju takvog kursa u sklopu zajedničkog jugoslovensko-američkog kominikea, kao neke vrste normiranja načela na kojima bi se zasnivali odnosi dveju država i povelje koja bi demistifikovala novu platformu odnosa Jugoslavije sa blokom zapadnih država.¹ Ako je Hruščov prihvatio takvu jugoslovensku inicijativu u Beogradu 1955, nije bilo razloga da Nikson tako nešto odbije 1971. godine.

Uspeh Titove posete zavisio je i od nekih drugih faktora koji se nisu ticali samog epiloga razgovora dvojice državnika. Vrlo je važno bilo kakva će biti reakcija američke javnosti na ovu posetu. Tito je već dva puta bio u Americi i po tom pitanju u oba slučaja nije mogao biti zadovoljan ostvarenim bilansom.² Obe Titove posete SAD bile su praćene masovnim antijugoslovenskim demonstracijama čiji su glavni akteri pripadali ekstremnoj jugoslovenskoj emigraciji u SAD. Zbog takvog dočeka Tito je bio onemogućen da se kreće ulicama američke metropole i sedišta UN. On praktično nije imao prilike da vidi gradove u kojima je boravio, niti da ostvari elementaran kontakt sa američkim građanima. To je ostavilo snažan osećaj gorčine kod Tita i negativno uticalo na njegovo samopouzdanje. S druge strane, pogrdne reči i uvrede koje su uporno uzvikivali demonstranti, ispisane i na transparentima koje su nosili, daleko su više punile stupce svetske štampe nego sama sadržina dogovora koji je Tito postigao u razgovoru sa predsednikom Kenedijem.³

---

¹ KPR, I-2/SAD. *Politički aspekti odnosa. Kominike*; Isto. *Unutrašnji razvoj i spoljnopolitička aktivnost SAD i SFRJ i njihovo dejstvo na međusobne pozicije i odnose*.

² Tito je prvi put boravio u SAD povodom jubilarnog XV zasedanja Generalne skupštine UN, septembra 1960. U sedištu svetske organizacije tada je vodio nezvanične razgovore sa predsednikom Ajzenhauerom. Tri godine kasnije, tokom nezvanične posete SAD, vodio je razgovore sa predsednikom Kenedijem u Vašingtonu.

³ Dragan Bogetić, *Prva Titova poseta Vašingtonu – poslednji Kenedijev međunarodni angažman (17. oktobar 1963)*, Tokovi istorije, br. 1–2, Beograd 2007, 65–80.

Da se ove ružne scene ne bi ponovile, jugoslovenska vlada je preduzela odlučne korake preko svoje ambasade u Vašingtonu i kroz intenzivne kontakte sa predstavnicima američke ambasade u Beogradu. Ambasador Bogdan Crnobrnja se dogovorio sa Niksonovim savetnikom za nacionalnu bezbednost Henrijem Kisindžerom (Henry Kissinger) da američki predsednik sačini posebnu izjavu kojom bi osudio eventualne javne istupe jugoslovenske emigracije protiv Tita, kao suprotne interesu SAD za unapređenje odnosa sa Jugoslavijom.⁴ U tom duhu Nikson je 23. oktobra, na konferenciji za štampu, dao izjavu u kojoj je pozvao sve Amerikance „da prime predsednika Tita dostojanstveno i sa poštovanjem i da mu ukažu dobrodošlicu i uvažavanje koje narod Amerike uvek ukazuje pozvanom gostu i koje narod Amerike takođe ukazuje šefu države sa kojom održavamo prijateljske odnose“. Upozorio je da bi „sve što odudara od takvog dočeka, bilo ne samo izražavanje nepoštovanja prema uglednom svetskom lideru, već i protivno nacionalnim interesima ove zemlje“.⁵

Ova izjava predsednika Niksona, ali i niz javnih nastupa američkih zvaničnika sa sličnom porukom, stvorili su uslove da Titova prva zvanična poseta SAD protekne u miru, bez uobičajenih incidenata. Sve to je uticalo i na izuzetno pozitivno pisanje američke štampe o razgovorima Tita i Niksona i spoljnoj politici Jugoslavije.

Tito je 27. oktobra 1971. specijalnim avionom stigao u vazduhoplovnu bazu Endrjus u blizini Vašingtona. Vreme koje je preostalo do zvaničnog dočeka pred Belom kućom (predviđenog za naredni dan), proveo je u Kemp Dejvidu, privatnoj rezidenciji i odmaralištu američkog predsednika. Taj prostor stavljan je na raspolaganje visokim gostima samo u izuzetnim prilikama kao znak posebnog uvažavanja. Kemp Dejvid je prvi put bio u centru pažnje svetske javnosti 1959. u vreme susreta Ajzenhauera i Hruščova. Od tada je ušao u politički rečnik izraz „duh Kemp Dejvida“, čime se označavao napor da se hladnoratovske tenzije zamenе dijalogom i konstruktivnim pregovorima. Jugoslovenska vlada je, preko ambasadora Crnobrnje, uspela da sa Kisindžerom inicira ovo rešenje, koje je samo po sebi trebalo da istakne veliki značaj koji su Amerikanci pridavali Titovoj poseti SAD.⁶

---

⁴ FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc 231. *Conversation – Dr. Kissinger and Yugoslav Ambassador Crnobrnja, Washington, September 10, 1971.*

⁵ *Izjava za štampu Predsednika Niksona*, Borba, 24. oktobar 1971.

⁶ To je ujedno bila poslednja Crnobrnjina intervencija u cilju pripreme Titove posete, koju je učinio u svojstvu ambasadora. Istom prilikom, bez adekvatnog obrazloženja na kome je insistirao iznenađeni Kisindžer, obavestio je sagovornika da se on vraća u Jugoslaviju. Ukazao je na to da je novi kandidat za mesto ambasadora Toma Granfil i zamolio ga je da američka administracija ubrza proceduru njegovog prijema, kako bi Granfil bio prisutan tokom Titovih razgovora sa Niksonom. Iako je izrazio žaljenje, pa i čuđenje, zbog ovakvog obrta neposredno uoči Titovog dolaska u SAD, Kisindžer je obećao da će sve učiniti da izađe u susret jugoslovenskoj vladi po ovom pitanju. FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc 231. *Conversation – Dr. Kissinger and Yugoslav Ambassador Crnobrnja, Washington, September 10, 1971.* Kisindžer je ispunio svoje obećanje dato tokom poslednjeg zvaničnog susreta sa Crnobrnjom. Samo nedelju dana uoči Titovog dolaska u Vašington, 21. oktobra, Nikson je primio novoimenovanog ambasadora Tomu Granfila, koji mu je tom prilikom predao akreditive. (*Borba*, 22. oktobar 1971)

Svetska štampa je pisala o „neobičajeno srdačnom“ dočeku priređenom Titu narednog dana, 28. oktobra, pred Belom kućom. Mimo običaja, taj ceremonijal se odvijao uz posebne vojne počasti u Predsedničkom parku kod Bele kuće. Tu su bile postrojene počasne čete sastavljene od sva tri roda američke armije. Pošto je Tito izvršio njihovu smotru, one su izvele posebnu vežbu.⁷ U duhu ovakve atmosfere bio je i Niksonov pozdravni govor pred Belom kućom. „Pre nekoliko trenutaka preko ovog južnog travnjaka Bele kuće čuli smo intoniranje Vaše nacionalne himne. Reči te nacionalne himne imaju isto tako veoma veliko značenje. Jedna strofa glasi: 'Mi stojimo postojano kao granitna stena'. Gospodine Predsedniče, neka prijateljstvo između Jugoslavije i Sjedinjenih Država uvek bude postojano i jako i neka naša privrženost principu prava svake zemlje u svetu da bude nezavisna u jednom svetu mira bude isto tako čvrsta i jaka“.⁸

Ne krijući svoje zadovoljstvo Niksonovom dobrodošlicom, Tito je u sličnom tonu otpozdravio: „Naši susreti i razgovori riječito odražavaju tradicionalno prijateljske odnose naših dviju zemalja saveznica u dva svjetska rata, učesnica u osnivanju Organizacije Ujedinjenih nacija, koje su u svojoj historiji imale mnogo zajedničkog“. Oslovljavajući američkog predsednika sa „poštovani prijatelju“, Tito je iskoristio priliku da odmah na početku naglasi odlučnost svoje zemlje da zadrži politički kurs i odupre se eventualnim pritiscima spolja: „Kao nezavisna i nesvrstana zemlja – odlučna da uvijek ostane suvereni kreator svog unutrašnjeg razvoja i svoje spoljne politike – Jugoslavija je životno zainteresovana za najširu, demokratsku i međunarodnu saradnju i uklanjanje barijera i podjela koje je ometaju“.⁹

Početak otpozdravnog govora Tito je pročitao na engleskom. Zadovoljan tim gestom, Nikson je u momentu kada je Tito završio uzviknuo na srpskohrvatskom jeziku: „Živela Jugoslavija“. Tito je odmah odregovao: „Viva Amerika“.¹⁰

Tito i Nikson su tokom zvaničnog susreta u Vašingtonu vodili dve runde razgovora. Prva je počela odmah posle ceremonijala dočeka pred Belom kućom. Razgovor je bio koncentrisan na opšta pitanja međunarodnih odnosa i aktuelnu situaciju u svetu. Na osnovu ranije usvojenog programa posete dogovoreno je da o ključnim političkim pitanjima bilateralnih odnosa razgovaraju ministri inostranih poslova Mirko Tepavac i Vilijem Rodžers, a o unapređenju ekonomske saradnje Kiro Gligorov, član Predsedništva SFRJ i američki predstavnici zaduženi za tu oblast.

Praktično cela prva runda razgovora Tita i Niksona, koja je trajala nešto više od sat vremena, svela se na razmatranje opasne situacije nastale zbog sukoba Indije i Pakistana oko građanskog rata u Istočnom Pakistanu¹¹ i krize na Bliskom

---

⁷ KPR, I-2/SAD. *Inostrana štampa o poseti Predsednika Republike.*

⁸ Borba, 29. oktobar 1971.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto; KPR, I-2/SAD. *Inostrana štampa o poseti Predsednika Republike.*

¹¹ Građanski rat je otpočeo u noći 25/26. marta 1971. brutalnom intervencijom pakistanske armije nad stanovništvom Istočnog Pakistana. Do intervencije je došlo posle izbora u Pakistanu i ubedljive pobjede Avami lige, političke partije Istočnog Pakistana (Bangladeša), predvođene šekom Mudžiburom Rahmanom. General Jahija Kan je pokušao da silom spreči formiranje vlade koju bi činili predstavnici ove partije, čiji je program predviđao široku autonomiju za Istočni Paki-

istoku. Procenjeno je da su ova dva žarišta krize momentalno najopasnija za očuvanje međunarodnog mira i bezbednosti. Pošto se Tito pre dolaska u Vašington susreo sa ključnim akterima ovih kriznih područja: pakistanskim vlastodršcem generalom Jahija Kanom, indijskom premijerkom Indiom Gandhi, egipatskim predsednikom Anvar el Sadatom i sovjetskim liderom Leonidom Brežnjevom sa kojim su nedavno Indija i Egipat sklopili odbrambene saveze – Nikson se interesovao za Titove utiske vezane za te susrete i mogući razvoj političke situacije.¹²

Tito je izneo Niksonu da je tokom razgovora sa generalom Jahija Kanom,¹³ koga je opisao kao „dosta nervoznog čoveka“, pokušao da utiče na njega da zauzme pomirljiviji i kooperativniji stav prema predstavnicima Istočnog Pakistana, koji su pobedili na nedavnim izborima. Represivne mere pakistanske vojske kao što je hapšenje Mudžibura Rahmana, teror nad stanovništvom Istočnog Pakistana i ubijanje izbeglica koje su se vratile iz Indije pošto im je data amnestija – Tito je okarakterisao kao „dolivanje ulja na vatru“ i strategiju koja vodi daljem zaoštavanju problema. Tito je dve godine ranije posetio Istočni Pakistan i tada je i sam imao priliku da se uveri u opravdanost revolta tamošnjeg stanovništva zbog ekonomske diskriminacije koju vrši aktuelni režim na štetu istočnog dela zemlje, koji se suočava sa katastrofalnom privrednom situacijom.¹⁴

U želji da impresionira Niksona i predstavi se kao mirotvorac, jugoslovenski predsednik je opširno govorio o razgovoru koji je vodio sa Indiom Gandhi posle susreta sa Jahija Kanom. Rekao je da je indijskoj premijerki otvoreno skrenuo pažnju da je postojeći problem „unutrašnja stvar Pakistana“ i da bi Indija morala da „uloži maksimalne napore da se izbegne rat, tim pre što rat ne bi bio ograničen na Indiju i Pakistan“. Budući da Kina ne bi ostala po strani ako bi Pakistan izgubio rat, Tito je upozorio sagovornicu „da bi vojna pobeda predstavljala za Indiju ozbiljan politički gubitak“.¹⁵ Tito je rekao Niksonu da je Indira Gandhi

stan u odnosu na Zapadni. Zbog represalija pakistanske armije nad civilnim stanovništvom, na teritoriju susedne Indije je prešlo preko 10 miliona izbeglica. Pošto je Jahija Kan uživao podršku Kine, a uhapšeni Mudžibur Rahman podršku Indije (koja je u to vreme sklopila savez sa SSSR-om), postojala je opasnost da sve izvesniji rat Pakistana i Indije preraste u sukob svetskih razmera. Do takvog obrta, ipak, nije došlo. Dvanestodnevni pakistansko-indijski rat, koji je izbio nešto posle Titove posete SAD (3. decembra 1971) završio se porazom pakistanskih snaga i formiranjem nove države Bangladeš, koja je ubrzo dobila široko međunarodno priznanje. Pakistan je sveden na svoj zapadni deo, veći po teritoriji, ali manji po broju stanovnika od Bangladeša.

¹² KPR, I-2/SAD. *Izveštaj o poseti Predsednika Republike Sjedinjenim Američkim Državama.*

¹³ Jahija Kan, pakistanski general, posle talasa masovnih demonstracija i nereda u zemlji izazvanih nezadovoljstvom naroda politikom autoritarnog i korumpiranog režima, 31. marta 1969. preuzeo je vlast od predsednika Pakistana Ajuba Kana. Razgovor sa Kanom Tito je vodio tokom boravka u Iranu povodom proslave 2500 godina Persijske carevine. Tom prilikom razgovarao je i sa Indiom Gandhi i drugim šefovima država koji su prisustvovali svečanosti.

¹⁴ FRUS, 1961–1963 Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc 232. *Memorandum for Presidents Files. Meeting between President Nixon and President Tito, Washington, October 28, 1971*; KPR, I-2/SAD. *Susret između Predsednika Tita i Predsednika Niksona, 28. oktobar 1971.*

¹⁵ U sporu Indije i Pakistana, od vodećih svetskih sila jedino je Kina imala jasnu međunarodnu strategiju – podržavala je pakistanske vlastodršce u represiji nad stanovništvom Istočnog

„protiv rata, ali da postoji proratovska struja koja vrši pritisak na nju“. Poseban problem za krhku indijsku ekonomiju i budžet predstavljalo je zbrinjavanje miliona izbeglica. Na Titovu primedbu da bi SAD trebalo da pruže pomoć u tom kontekstu, Nikson je napomenuo da je njegova zemlja „učinila dva ili čak tri puta više nego bilo ko drugi da se pomogne izbeglicama“. Podsetio je u vezi s tim „da je od Kongresa zatražio 250 miliona dolara“, ali da „nažalost ima zemalja, uključujući neke u Evropi, koje više govore nego stvarno deluju“. Složio se sa Titom u tome da obema sukobljenim stranama SAD i SSSR treba jasno da stave na znanje da ih neće podržati ukoliko se opredele za ratnu opciju i da će im istog momenta biti obustavljena svaka ekonomska pomoć.¹⁶

Krizi na Bliskom istoku Tito i Nikson su poklonili daleko manje prostora u razgovoru nego situaciji u Pakistanu. Tito je izložio svoje utiske povodom nedavne posete Egiptu i razgovora sa novim predsednikom Anvar el Sadatom.¹⁷ Na Niksonovo pitanje: „Kakav je Sadat kao čovek“, Tito je odgovorio da je on „nekako brži i dinamičniji od Nasera“, koji je, po njemu, ipak bio „promišljeniji, možda, dublji“. Mada se „Sadat pokazao na visini situacije“ i nezavisno od toga što je „njegova popularnost u porastu“, Tito je izrazio zabrinutost da bi se stvari mogle promeniti ako njegova miroljubiva nastojanja ne daju efekte u skoroj budućnosti. U tom slučaju, po Titu, prevagu u Egiptu bi mogle odneti snage koje se zalažu za ratnu opciju razrešenja krize na Bliskom istoku. Ponovio je stavove Jugoslavije o tom pitanju, sugerišući svom sagovorniku energičniju akciju SAD radi pritiska na Izrael koji je uporno ignorisao sve mirovne napore da se iznađe rešenje prihvatljivo za obe strane. Niksonova mlaka reakcija „da predstoje veoma teški dani“ i „da je situacija veoma teška“, ukazivala je Titu na to da o ovom pitanju nije svrsishodno dalje voditi razgovor i da Izrael nema nameru da se povuče sa okupiranih teritorija, osim u slučaju da doživi težak vojni poraz (što će se kasnije i dogoditi).¹⁸

Pakistana, koje je bilo proindijski nastrojeno. Dve supersile, ali i najveći deo nesvrstanog sveta, u ovom sporu nisu imali svoje favorite. Mada je Sovjetski Savez avgusta 1971. zaključio sa Indijom Ugovor o prijateljstvu i saradnji, Brežnjev nije bio spreman da podrži Indiju ukoliko napadne Pakistan. Amerika je uvažavala Pakistan kao člana dveju zapadnih vojnih alijansi – CENTO i SEATO pakta, ali je istovremeno imala posebne interese i u Indiji. Na osnovu programa američke pomoći, Indija je tokom tekuće godine primila preko milion dolara američke pomoći. Jugoslavija je pokušavala da zauzme središnju poziciju i zadrži dobre odnose sa obe zemlje, mada je Indija bila njen mnogo značajniji partner. S vremena na vreme, međutim, dolazila je do izražaja jugoslovenska kooperativnost prema protivničkoj strani. Najbolji primer za to je Titova podrška Pakistanu za učesće na Samitu nesvrstanih u Lusaki septembra 1970, iako se takvoj inicijativi oštro suprotstavila Indira Gandhi.

¹⁶ FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 232. *Memorandum for Presidents Files. Meeting between President Nixon and President Tito, Washington, October 28, 1971*; KPR, I-2/SAD. *Susret između Predsednika Tita i Predsednika Niksona, 28. oktobar 1971.*

¹⁷ Tito je od 14. do 20. februara 1971. boravio u prijateljskoj poseti UAR i tom prilikom se prvi put susreo sa novim egipatskim predsednikom Sadatom.

¹⁸ FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 232. *Memorandum for Presidents Files. Meeting between President Nixon and Presi-*

Osvrćući se na nedavnu posetu Brežnjeva Jugoslaviji, Tito je preneo Niksonu poruku sovjetskog lidera „da Sovjetski Savez želi što je moguće bolje odnose sa SAD“. Napomenuo je da je ta poruka, koju je Brežnjev više puta ponovio, „znak promene u sovjetskoj politici“, kao i sama činjenica da prvi put od kada se Tito susreće sa predsednikom SAD sa sovjetske strane nije bilo negodovanja, niti prigovora. Tito je, s druge strane, pohvalio američkog predsednika što, posle posete Kini, namerava da poseti Sovjetski Savez. U tom smislu, nije osporavao gledište Brežnjeva o tome da su SAD i SSSR glavni partneri u svetu koji mogu da obezbede mir.

Govoreći o ovom osetljivom pitanju, Tito nije direktno pokazao koliko on zapravo strahuje od mogućih sporazuma na račun Jugoslavije tokom predstojećeg susreta u Moskvi i pregovora svetskih sila u okviru najavljene Konferencije o evropskoj bezbednosti. Jedan od glavnih zadataka koji je sebi postavio pred dolazak u Vašington upravo je bio da uveri američkog predsednika da je Jugoslavija spremna da odlučno brani svoju nezavisnost i da bi bila velika greška ako bi SAD odustale od podrške jugoslovenskoj nezavisnosti radi postizanja koncesija na drugoj strani. Niksonu je očigledno bilo jasno na šta Tito misli kada govori o pravu malih država da se ravnopravno uključe u pregovore koji se tiču njihove sudbine. Naglasio je „da se odnosi SAD sa Sovjetskim Savezom neće razvijati na uštrb bilo koje manje zemlje“ i „da manje zemlje imaju puno pravo na nezavisnost i suverenitet“. Interesovalo ga je da li je tačno ono o čemu se povremeno piše u svetskoj štampi: da je posle posete Brežnjeva Beogradu došlo do promena u pogledu sovjetskog insistiranja na Brežnjevljevoj doktrini ograničenog suvereniteta socijalističkih država.

U odgovoru na ovo pitanje Tito je bio oprezan, vodeći računa da se ne zameri zvaničnicima iz Moskve. Neodređeno je prokomentarisao da su „druge istočnoevropske zemlje članice Varšavskog pakta“, ali da „veruje da Sovjeti menjaju svoju politiku“. Neiskreno je napomenuo kako se on nije svojevremeno brinuo zbog manevara Varšavskog pakta u neposrednom jugoslovenskom susedstvu.¹⁹ Isključivao je bilo kakvu vezu tih manevara sa upravo završenim jugoslovenskim vojnim manevrima,²⁰ ali je pri tome dao napomenu koja je mogla poja-

---

dent Tito, Washington, October 28, 1971; KPR, I-2/SAD. Susret između Predsednika Tita i Predsednika Niksona, 28. oktobar 1971.

¹⁹ Manevri Varšavskog pakta su prvo održani u Belorusiji, a zatim u DR Nemačkoj i potom u Čehoslovačkoj. Posle toga, prostor na kome su nastavljeni manevri bio je sve bliži jugoslovenskoj granici. Manevri na teritoriji Mađarske, a onda na teritoriji Bugarske, sa nelagodnošću su praćeni u jugoslovenskoj javnosti i negativno su komentarisani u jugoslovenskoj štampi. (KPR, I-3-a/SSSR. *Manevri Varšavskog pakta na teritoriji Mađarske i Bugarske*)

²⁰ Manevri su održani od 1. do 9. oktobra 1971, pod nazivom *Sloboda 1971*. Odvijali su se na prostoru koji je povezivao Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (Bela krajina, Kordun, Banija, Lika i zapadna Bosna). Manevre je neposredno nadgledao i sam Tito, koji je po njihovom završetku održao dugačak govor pred više hiljada građana, objašnjavajući razloge zbog kojih je vežba održana, odnosno protiv koga je bila uperena. Kao zamišljenog protivnika Tito je markirao „svakoga ko bi narušio naš integritet i suverenitet i ugrozio našu zemlju“, odnosno svakoga ko bi se usudio „da se miješa u naše unutrašnje poslove“. Pošto je poruka *Slobode 1971* očigledno trebalo da bude da Tito i dalje čvrsto drži vlast u svojim rukama, nezavisno od dramatične situacije u me-

sniti ovaj potez jugoslovenske vlade. Skrenuo je, naime, pažnju da je tom prilikom „prvi put proverena u praksi nova jugoslovenska doktrina kombinovanog dejstva regularnih trupa i jedinica teritorijalne odbrane“.²¹ Ta doktrina (u stvari koncept opštenarodne odbrane) i adekvatna zakonska regulativa usvojeni su kao reakcija na „Brežnjevljevu doktrinu“, neposredno posle sovjetske vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968. Tu činjenicu Tito nije morao posebno da obrazlaže Niksonu budući da je ona bila dobro poznata američkom predsedniku.

Prvi deo razgovora Tita i Niksona završen je posle nešto više od sat vremena, a nastavak je predviđen za 30. oktobar. Međutim, najznačajnije, pa i najinteresantnije scene vezane za Titovu posetu SAD odigravale su se mimo zvaničnih razgovora, tokom svečane večere koju je Nikson priredio u Titovu čast u Beloj kući, 28. oktobra. Neobičan nastup Tita i ministra inostranih poslova Mirka Tepavca na toj večeri bio je tema razgovora koji su potom vodili Nikson i Rodžers, pokušavajući da shvate nejasnu, ali u mnogo čemu alarmantnu poruku svojih gostiju.

Smisao te poruke se mogao razumeti jedino na osnovu uspostavljanja adekvatne korelacije između onoga što je Tepavac na svečanoj večeru u poverenju izložio Rodžersu i onoga što je potom izložio Niksonu.

Rodžers je objasnio Niksonu da ga je u jednom trenutku Tepavac diskretno povukao u stranu i skrenuo mu pažnju da ima samo nekoliko minuta da mu saopšti nešto važno. Mada je slabo govorio engleski, zbog poverljivosti poruke Tepavac nipošto nije želeo prisustvo prevodioca. Rodžers se zbunio kada se ovaj konačno izjasnio: „Želim da znate, ovo je samo za Vaše uši – susret sa Brežnjevom nije protekao dobro. Vi treba to da znate. Vi ste jedini kome sam to rekao“. Na Rodžersovu primedbu da on to mora preneti predsedniku Niksonu, Tepavac je odgovorio da je to u redu i da mu je Tito upravo rekao da saopšti to njemu, kako bi on to posle preneo Niksonu.²²

O čemu se zapravo radilo i zašto je Tito tokom zvaničnih razgovora sa Niksonom pozitivno govorio o svom susretu sa Brežnjevom, dvojica američkih zvaničnika su razjasnila tek kada su poverljiv razgovor Tepavca i Rodžersa povezali sa pomalo nejasnom porukom koju je Tepavac poslao Niksonu tokom razgovora koji je odmah usledio. Kako je sada bio prisutan i prevodilac, Tepavac nije smeo da bude eksplicitan, ali se trudio da ipak bude, koliko je god to moguće, konkretniji. Iako je gotovo celo veče bio u društvu Niksona, i njemu se obratio uz frazu „da ima samo nekoliko minuta za razgovor“. Tada je upozorio: „Mi u

---

đunacionalnim odnosima i narastajuće ekonomske krize, jugoslovenski lider je poručio „da Jugoslavija i pored teškoća i problema – u svakom trenutku raspolaže sa dovoljno snage i sredstava da se brani i odbrani i „da će svaki pokušaj napada izvana naići na najširi svenarodni otpor“. (*Govor predsednika Tita na završetku manevra „Sloboda 1971“*, Borba, 10. oktobar 1971.)

²¹ FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 232. *Memorandum for Presidents Files. Meeting between President Nixon and President Tito, Washington, October 28, 1971*; KPR, I-2/SAD. *Susret između Predsednika Tita i Predsednika Niksona, 28. oktobar 1971.*

²² FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 233. *Editorial Note*

Jugoslaviji ćemo se možda suočiti sa velikim problemima. Predsednik Tito je veoma star i kada on umre, kada ode, mislim, kada se povuče, tada ćemo se suočiti sa pokušajima nekih od naših suseda da iskoriste tu činjenicu“. Pošto je sve ovo Niksonu bilo preneto preko prevodioca (Tepavac sada nije govorio na engleskom), jugoslovenski ministar je u uvijenoj formi poručio da radi očuvanja svoje nezavisnosti Jugoslavija očekuje od SAD „da iskoriste sav svoj uticaj da drugi drže ruke dalje od Jugoslavije“. Pošto je Nikson obećao da će njegova zemlja postupiti upravo tako, Tepavac je zadovoljno prokomentarisao: „Primili ste poruku“.²³

Povezujući ova dva razgovora koje je Tepavac vodio sa njima, Nikson i Rodžers su izvukli zaključak da su Jugosloveni „smrtno preplašeni“ („scared to death“), „da se plaše Rusa“ („they fear the Russians“) i da se ono što Tito govori javno može objasniti upravo time što se „Tito plaši od Rusa da kaže šta misli“ („Tito is afraid to say what he thinks of the Russians“). Stoga je Tito poslao Tepavca da prenese njegovu poruku. U tom smislu, po Niksonu, u slučaju da do Rusa dođe informacija o svemu ovome, Tito je mogao da se brani da on lično ništa nije rekao od toga. Doduše, Tito nije do kraja ostao u pozadini svega. Nikson je obavestio Rodžersa da mu se Tito kasnije obratio direktno, bez prevodioca, rekavši: „Ministar inostranih poslova me je obavestio o svojim razgovorima sa Vama i mi se sada osećamo mnogo bolje“.²⁴

Shvatajući Titovu poziciju, Nikson i Rodžers su se dogovorili da tokom druge runde jugoslovensko-američkih razgovora ne pominju ništa što se ticalo ove važne epizode, koja je sama po sebi u potpunosti razjasnila sve ono što su jugoslovenski zvaničnici želeli da kažu domaćinima u pogledu svojih očekivanja od SAD i u vezi sa zajedničkom porukom svetu, koju treba iz Vašingtona odaslati na kraju pregovora u okviru posebnog kominikea.²⁵

Drugi deo razgovora Tito–Nikson trajao je samo sat vremena. Razgovori su vođeni 30. oktobra, pre podne, pošto se prethodnog dana Tito susreo sa američkim ministrom trgovine Morisom Stensom i njegovim saradnicima, kao i sa brojnim predstavnicima američkih privatnih kompanija i banaka zainteresovanih za poslovanje sa Jugoslavijom. Ti susreti su bili od izuzetnog značaja za oporavak jugoslovenske privrede, jer je Tito uspeo da ohrabri potencijalne američke investitore i bankare da bez oklevanja sklapaju poslove sa jugoslovenskim firmama, s obzirom da je ta oblast regulisana posebnim jugoslovenskim zakonima i nije limitirana pravnim i političkim teškoćama, prisutnim u ekonomijama svih ostalih istočnoevropskih država²⁶. Tokom razgovora sa Niksonom, 30. oktobra,

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Donošenjem Zakona o stranim ulaganjima 1967. godine, Jugoslavija je postala prva socijalistička zemlja koja je obezbeđivala pravne okvire za investiranje stranog kapitala u privredu. Strani kreditori su bili ograničeni na manjinsko učešće i nisu mogli biti vlasnici deonica (pravilo 49% : 51%). Tokom 1967. nije sklopljen nijedan ugovor sa stranim investitorima, a naredne godine – samo nekoliko. Stoga je ovaj zakon krajem 1970, korigovan liberalnijim rešenjima kako bi se privukli strani partneri (na primer, ukinuto je ograničenje na profit stranog partnera i uslov da domaći konkurenti moraju da odobre ugovor o zajedničkom ulaganju). Dalji korak u istom pravcu predstavljali su zakonski i ustavni amandmani iz 1971. kojima je obezbeđena veća pravna sigurnost

Tito je ponovo pokrenuo to pitanje. Podvukao je potrebu da se u SAD obezbede normativni uslovi koji bi stimulisali američke privatne preduzetnike da se uključe u zajedničke poslovne projekte sa jugoslovenskim preduzećima. Od posebnog značaja bile bi garancije predsednika Niksona američkim firmama i bankama u pogledu rizika zbog ove vrste poslovanja. Jugoslavija je bila zainteresovana i za što skoriju primenu „šeme opštih prefencijala“, koju su SAD najavile radi jačanja izvoznih mogućnosti zemalja u razvoju. Da bi se što pre okončala međunarodna monetarna kriza i obezbedili uslovi za stabilizaciju svetske privrede, po Titu, neophodno je bilo ukidanje američke dodatne uvozne takse koja teško pogađa nerazvijeni deo sveta (u slučaju Jugoslavije ta restriktivna mera je imala pogubno dejstvo po 83% jugoslovenskog izvoza u SAD). Pošto se upravo u momentu susreta Tita i Niksona održavala Ministarska konferencija Grupe 77, čiji je član bila i Jugoslavija, Tito je iskoristio priliku da skrene pažnju na opasnosti koje prete međunarodnoj zajednici zbog narastajućeg jaza između siromašnog Juga i bogatog Severa. Ukazao je Niksonu da bi bilo u interesu američkog prestiža da izađe u susret zemljama u razvoju s obzirom da se približava datum održavanja Treće konferencije UN o trgovini i razvoju, a da je prethodni UNKTAD doživeo totalan neuspeh i izazvao veliki revolt nerazvijenog dela sveta prema svetskim silama. Ova sugestija je bila prihvaćena, s time što je Nikson skrenuo pažnju Titu da problem u tom pogledu ne predstavljaju Sjedinjene Države nego preostale razvijene zapadne sile – Velika Britanija, Francuska, SR Nemačka, Italija i Japan.²⁷

Tito i Nikson su tokom razgovora dosta pažnje posvetili i složenoj situaciji u Vijetnamu, odnosno razrešenju te krize. Tito je smatrao da najavljeno Niksonovo putovanje u Peking, a potom u Moskvu, može biti preloman momenat za postizanje sporazuma kojim bi se zaraćene strane na Dalekom istoku privolele na mir i obustavljanje ratnih operacija. Nikson nije baš bio optimista u vezi s tim. Podsetio je Tita da su SAD predložile Severnom Vijetnamu pregovore i uputile zahtev da Vijetnamci oslobode 400 američkih zarobljenika, a da će američka vlada pružiti izdašnu pomoć za rekonstrukciju zemlje. Političari iz Hanoja na tu ponudu uopšte nisu odgovorili. Iako je ukazao da je i on poput Tita „čovjek mira“, Nikson je naglasio da je njegova sličnost sa Titom i u tome što ni on „nije slabiji“. U tom smislu, napomenuo je: „SAD nisu zainteresovane za mir po svaku cenu, a to će biti veoma jasno stavljeno do znanja na predstojećim razgovorima sa Kinezima i Sovjetima... Ako Severnovijetnamci ne odgovore na američku inicijativu i ne oslobode američke zarobljenike, SAD će stupiti u akciju, ovog puta ne protiv Laosa ili Kambodže, već protiv Severnog Vijetnama“.²⁸

---

stranih partnera u pogledu eventualne naknadne jugoslovenske zakonske regulative ove materije. (Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990, 112–127)

²⁷ FRUS, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 234. *Memorandum for Presidents Files. Meeting between President Nixon and President Tito, Washington, October 30, 1971*; KPR, I-2/SAD. *Susret između Predsednika Tita i Predsednika Niksona, 30. oktobar 1971.*

²⁸ Isto.

Tito nije reagovao na ovu ratobornu Niksonovu najavu obračuna sa Severnim Vijetnamom. Sugerisao mu je da to pitanje pokuša da reši tokom predstojećih razgovora sa sovjetskim i kineskim zvaničnicima. Kada je reč o tim susretima, Tita je mnogo više interesovalo kakav će stav Nikson zauzeti o pitanju poštovanja jugoslovenske nezavisnosti i da li će Jugoslavija u Moskvi biti eventualno predmet nekakve nagodbe između lidera dveju supersila. Pošto je Nikson posle konspirativnih razgovora koje su on i Rodžers vodili na svečanoj večeri u Beloj kući sa Tepavcem i Titom znao šta najviše brine njegovog gosta – potrudio se da mu predoči da može računati na njegovu bezrezervnu podršku i da SAD neće odstupiti od dotadašnjeg kursa spoljne politike kada je reč o jugoslovenskoj nezavisnosti. Zbog osećaja da su Jugosloveni „smrtno preplašeni od Rusa“ i da se Tito ne sme otvoreno izjašnjavati jer se „plaši od Rusa da kaže šta misli“, Niksonova poruka je sročena u donekle neodređenoj ali ipak preciznoj formi: „SAD neće zaključivati nikakve aranžmane sa Kinezima ili Sovjetima na račun trećih zemalja“. Glavna razlika u spoljnoj politici SAD i SSSR, po Niksonu, proizilazi iz odnosa tih dveju supersila prema socijalističkim zemljama. Dok je interes SAD da te zemlje obezbede što veći stepen nacionalne nezavisnosti, interes SSSR-a jeste da ih u tome po svaku cenu spreči i podredi ih svom uticaju. „Nezavisnost Jugoslavije i Rumunije, bez obzira na unutrašnje sisteme ovih dveju zemalja, u skladu je sa američkim interesima, ali nije u skladu sa sovjetskim interesima“. Pošto se Tito pobunio „da postoje velike razlike između Jugoslavije i Rumunije“, Nikson se složio sa njime i ukazao na to da kada je Istočni blok u pitanju SAD neće više ohrabrivati njihovo „oslobađanje“, jer se u slučaju Mađarske pokazalo „da to oslobađanje znači samoubistvo“. Međutim, još jednom je naglasio „da će njegov pristup biti izbegavanje svake vrste sporazuma sa Moskvom koji bi mogao ohrabriti Sovjete da love u mutnom u Jugoslaviji ili drugde“.²⁹

U duhu ove Niksonove izjave, posle njegovog razgovora sa Titom sačinjen je i tekst Zajedničkog saopštenja. U tom dokumentu potvrđen je „interes SAD za nezavisnu i nesvrstanu poziciju i politiku Jugoslavije“ i naglašeno „da je politika nesvrstavanja Jugoslavije značajan faktor u međunarodnim odnosima“. U tom smislu: „zemlje koje sprovode takvu politiku, zajedno sa ostalim svetom, mogu pružiti aktivan doprinos razrešavanju svetskih problema i povoljnim tokovima međunarodnih odnosa“. U saopštenju su precizno navedena načela za čiju će se univerzalnu primenu u međunarodnim odnosima zalagati vlade SAD i Jugoslavije: „poštovanje nacionalne nezavisnosti i državnog suvereniteta“, „nedeljivost mira i međuzavisnosti“, „pregovaranje uz uvažavanje interesa svih zemalja, velikih i malih“, „puna ravnopravnost država bez obzira na razlike ili sličnosti u njihovim društveno-političkim sistemima, u punoj saglasnosti sa duhom i principima Povelje Ujedinjenih nacija“. U duhu opaske izrečene tokom razgovora dvojice predsednika „da zgrada mira ne može izdržati ako sve nacije ne učestvuju u njenoj izgradnji i ako sve u tome ne sagledaju i svoje sopstvene interese“ i Titovog nastojanja da predstojeća Konferencija o evropskoj bezbednosti ne sme da bude skup na kome će velike sile praviti nagodbe na račun sudbine malih dr-

---

²⁹ Isto

žava, u Zajedničkom saopštenju je potvrđen stav „da su čvrst mir i stvarna bezbednost neodvojivi i da se mogu postići samo ako obuhvate Evropu u celini, a ne samo jedan ili drugi njen deo“. Dvojica predsednika su „izrazili svoje uverenje da je neophodna uloga svake evropske i drugih zainteresovanih država u izgradnji jedne Evrope u kojoj su popuštanje, mir i bezbednost u punoj meri osigurani za sve njene narode“.³⁰

Poslednjeg dana boravka u Vašingtonu Tito je položio venac na grob tragično nastradalog predsednika Kenedija, a potom su ga Nikson i njegova supruga ispratili do specijalnog helikoptera na južnom travnjaku Bele kuće, kojim je trebalo da bude prebačen do vazduhoplovne baze Endrjus. Posle svečanog ispraćaja, obavljenog uz topovske salve i vojne počasti, dogovoreno je da Tito obiđe druge delove SAD. Prvo naredno odredište bio je Hjuston, najveći grad u Teksasu.³¹

Titov boravak u Sjedinjenim Državama završen je slično kao što je i započeo – u znaku naglašene srdačnosti američkih zvaničnika, bez uobičajenih ispada jugoslovenske ekstremne emigracije, uz neuobičajeno pozitivno pisanje američke štampe i bogat program Titovih kontakata sa američkim građanima, zvaničnicima i predstavnicima medija i kulture. Američka i svetska štampa su opširno pisale o sveopštem uvažavanju kojim je Tito bio okružen tokom prve zvanične posete SAD. Posebnu pažnju privukle su Niksonove reči na oproštajnoj večeri u Beloj kući, kada je američki predsednik napomenuo da su se u sali u kojoj su se tada nalazili i u stolici u kojoj je Tito sedeo ranije zatekli mnogi poznati svetski državnici, „ali ni jedan svetski lider kome su u ovoj sali odate počasti, nije lično sreo ni poznavao u svom svojstvu kao šef države ili vlade više svetskih lidera od jugoslovenskog predsednika Tita. To znači, da onaj koji je toliko srećan da ima priliku da s njim razgovara, razgovara sa nekim koji je toliko dobro, ako ne i bolje, informisan od bilo kog svetskog lidera u celom svetu. To nam nešto govori i o čoveku i o njegovoj zemlji. On je pokazao da moguće imati dobre odnose sa zemljama koje nemaju takve odnose između sebe. To ga čini jedinstvenim na svetskoj sceni danas“. Govoreći o Titu kao „lideru mira“ i „čoveku koji brani pravo svake zemlje u svetu da bira svoj sopstveni put i da ima svoju sopstvenu politiku“, Nikson je s ushićenjem govorio i o „Titovoj Jugoslaviji“, kao o jednoj od država „koje ne moraju imati veliku teritoriju, niti biti velike brojčano, ali koje su ponosne, koje cene svoju nezavisnost i koje na nju imaju pravo“. Potom je napomenuo: „Mi to poštujemo“.³²

Da bi se predupredila stalna smena uspona i padova u jugoslovensko-američkim odnosima i da bi se ti odnosi postavili na stabilniju osnovu, Tito i Nikson su se saglasili u vezi s potrebom uspostavljanja prakse koja bi uključila redovno upražnjavanje konkretnih modaliteta buduće saradnje: kontinuirane konsultacije na nivou zvaničnih predstavnika dveju vlada, intenzivne razmene poseta

---

³⁰ KPR, I-2/SAD. *Jugoslovensko-američka zajednička izjava.*

³¹ KPR, I-2/SAD. *Izveštaj o poseti Predsednika Republike Sjedinjenim Američkim Državama.*

³² *Niksonov govor na svečanoj večeri priređenoj u Beloj kući u čast Josipa Broza Tita, Borba, 30. oktobar 1971.*

državnih rukovodilaca i stalne kontakte dvojice predsednika. Oslobođeni ideoloških opterećenja, a rukovođeni obostranim pragmatičnim interesima i ciljevima, saglasili su se i o neophodnosti unapređenja bilateralne ekonomske saradnje, proširenja trgovine, zajedničkih ulaganja, industrijske kooperacije, saradnje na trećim tržištima i izrade dugoročnog programa naučne, obrazovne i kulturne saradnje. Sve ovo je, u izvesnom smislu, kodifikovano u sklopu Zajedničkog kominikea, koji je imao trajniji, širi i dugoročniji karakter nego što je to obično slučaj sa ovom vrstom dokumenata. Činjenica da su američki predsednici bili skloni da takva dokumenta potpisuju samo u izuzetnim prilikama, sama po sebi govori koliko je bila „politička težina“ Kominikea. Pošto je ovaj dokument predstavljao dugoročnu platformu budućih odnosa Jugoslavije i SAD i pošto su u njemu precizno formulisana načela budućih odnosa SAD i Jugoslavije – slično kao što je to bio slučaj i sa dokumentom koji su 1955. godine potpisali Hruščov i Tito u Beogradu posle višegodišnjeg jugoslovensko-sovjetskog sukoba – po uzoru na *Beogradsku deklaraciju* ovaj dokument je kasnije često pominjan kao *Vašingtonska deklaracija*.

Dragan Bogetić

TITO NIXON TALKS IN OCTOBER 1971
THE POLITICAL IMPLIATIONS
OF THE WASHINGTON DECLARATION

Summary

During his first official visit to the United States, in the talks with the US president Nixon, Tito managed to gain the political support for the Yugoslav independent and non-aligned policy. Although the US Government provided such support to the Yugoslavia already for nearly twenty years, political circles in Belgrade feared of the sudden radical turn-over. Forthcoming Nixon visit to the Moscow and the Conference of the European Security, could provide a potential ground for the political deal between the US and USSR on several issues, backing some earlier political claims by the Moscow. Thus Yugoslavia's leadership feared of such outcome which may position its country, as victim. Such reasoning was outcome of the situation during the 1960-ties, when Yugoslavia developed firm ties with the USSR, positioning itself in specific 'grey zone', so that it was not clear, does Yugoslavia belong to the Eastern Bloc or not.

Tito's firm standpoint that Yugoslavia shall not change its non-aligned policy, and his worries on continuous Soviet pressure, provided adequate effect on US officials. It was obvious in more than cordial Tito's reception in Washington. Also in later Nixon's statement that the United States will provide all means of support to the Yugoslavia. To avoid any kind of suspicion on this standpoints, a special communiqué, an declaration, was signed between both sides, known as Washington Declaration. This document outlined future relations standpoints between two countries, similarly to the declaration that was signed in Belgrade 1955, between Tito and Khrushchev, after the conflict between Yugoslavia and USSR leadership.

DOKO TRIPKOVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KARDELJ–HARIMAN: „ŠTA POSLE TITA“

Averel Hariman (Averell Harriman), čovek sa velikim diplomatskim iskustvom, specijalni izaslanik predsednika SAD u Evropi za vreme Drugog svet-skog rata, poznati biznismen i političar, koji se više puta sastajao sa jugosloven-skim liderom Josipom Brozom Titom, došao je u Jugoslaviju septembra 1976, u jeku predsedničke izborne kampanje u svojstvu specijalnog savetnika guvernera Džimija Kartera, predsedničkog kandidata Demokratske partije (u novembru je i ostvario pobedu na izborima). Namera mu je bila da izvidi situaciju u Jugoslaviji, da čuje mišljenja jugoslovenskih rukovodilaca, prvenstveno Tita, o unutrašnjim pitanjima i aktuelnim međunarodnim problemima, te da prenese poruku predsedničkog kandidata Kartera o politici koju će njegova administracija voditi prema Jugoslaviji u slučaju pobeđe na izborima. U odsustvu Tita te poruke je saopštio Edvardu Kardelju, članu Predsedništva SFRJ, dugogodišnjem najbližem saradniku Josipa Broza, od koga je tom prilikom mogao da čuje mišljenja i procene koje su nesumnjivo odražavale i Titova gledišta. Ovde donosimo zabeležku o tom razgovoru.

Šta će biti sa Jugoslavijom posle smrti Josipa Broza Tita – ključno pitanje koje se postavljalo 70-ih godina 20. veka pred vodećim međunarodnim faktorima – bilo je glavni predmet ovog razgovora i interesovanja Harimana. O budućnosti Jugoslavije najviše se spekulisalo u zapadnoj štampi i to sve više kako su odmicala godine u kojima je Tito već bio zagazio u devetu deceniju života. Bilo je tu raznih nagađanja i scenarija, u suštini sa jednim zajedničkim imeniteljom – vrlo teško će se očuvati jedinstvo ove višenacionalne zemlje zasnovano na komplikovanoj federalnoj strukturi čiji je najveći garant održivosti bila harizma i autoritet Titove ličnosti. Procenjivalo se da će odlaskom tako krupne figure neminovno uslediti jačanje separatističkih snaga, čime će se sve više dovoditi u pitanje i sam opstanak Jugoslavije kao zajedničke države. Uz to, spekulisalo se i o promeni unutrašnjeg sistema, tj. da se Titova varijanta komunističkog uređenja neće održati već da će se transformisati u model sličan sovjetskom ili, pak, ići u pravcu liberalizacije zapadnog tipa. U uskoj korelaciji sa ovakvim procenama i spekulacijama, smatralo se da Jugoslavija neće zadržati međunarodni položaj koji je Tito uspostavio sredinom 50-ih godina, a koji je bio zasnovanom na politici balansa između Istoka i Zapada, preciznije rečeno između dve supersile – SSSR i SAD.

Vlade velikih sila i drugih zainteresovanih država nisu se javno bavile takvim spekulacijama, ali su sve veću pažnju posvećivale analizama i procenama u pogledu budućnosti posttitovske Jugoslavije, u kojima su pored vlastitih interesa i ciljeva glavni predmet bile namere i mogućnosti suparničke strane. Na tu temu se dosta govorilo u diplomatskim krugovima i u neoficijelnim razgovorima sa jugoslovenskim sagovornicima, a u retkim i posebnim slučajevima, kao što je ovaj koji prezentujemo, u susretima predstavnika velikih sila sa najvišim jugoslovenskim zvaničnicima. U svakom slučaju ključni međunarodni činoci su se, i pored zvaničnog stava da podržavaju jedinstvo Jugoslavije i da u tom smislu neće menjati politiku ni posle Titove smrti, vrlo ozbiljno spremali za razvoj situacije koji bi mogao ići u pravcu destabilizacije i dezintegracije zemlje.

Tito i njegovi najbliži saradnici, na prvom mestu Edvard Kardelj, aktivno su radili na preuređenju unutrašnjeg sistema računajući da bi te promene mogle osigurati stabilnost zemlje i karakter društvenog uređenja i posle odlaska jugoslovenskog predsednika sa životne scene. Federalno ustrojstvo je transformisano u smislu uspostavljanja visokog stepena samostalnosti federalnih jedinica, a na saveznom nivou, na kojem su ipak zadržane značajne nadležnosti, uveden je sistem paritetnog predstavljanja i kolektivnih organa (predsedništava SFRJ, SKJ, društveno-političkih organizacija i dr.). Sfere politike i privrede su zasnovane na „delegatskom sistemu“ i „udruženom radu“, a društvene delatnosti na „interesnim zajednicama“. Sve te novine koje su pod Kardeljevim rukovodstvom razrađivane početkom 70-ih, a potom (1974) ušle u novi Ustav, nisu menjale suštinu komunističkog poretka. Jedino su promene u federalnoj strukturi, za koje su njeni tvorci verovatno mislili da će doprineti očuvanju zajedničke države, imale – kako se kasnije pokazalo – bitan uticaj na sudbinu Jugoslavije.

Prema ovoj zamisli, glavnu ulogu u održavanju potrebnog stepena kohezije, državnog subjektiviteta i integriteta trebalo je da imaju Savez komunista Jugoslavije, vojska, kao i spoljna politika koja bi ostala u isključivoj nadležnosti savezne države. Računalo se da bi SKJ – čija se vodeća politička uloga sve više forsirala posle slučaja sa Čehoslovačkom – delujući na principima tzv. demokratiskog centralizma i vojna organizacija sa sistemom subordinacije, i pored primene federalnog pariteta u njihovoj organizaciji i funkcionisanju, mogli predstavljati efikasnu branu separatizmu.

Jedinstvena spoljna politika na federalnom nivou trebalo je da osigura stabilnost međunarodnog položaja zemlje, od čega je u velikoj meri zavisila i stabilnost na unutrašnjem planu. Osnovni koncept spoljne politike i međunarodnog položaja Jugoslavije – osmišljen sredinom 50-ih godina, čiju je suštinsku komponentu činila politika ekvidistance i balansa između Istoka i Zapada, uz vrlo dinamičnu angažovanost na spoljnopolitičkom planu koja se prevashodno izražavala kroz politiku nesvrstanosti – davao je krupan doprinos političkoj stabilnosti i ekonomskom razvoju zemlje. Tito i Kardelj su bili uvereni da takav spoljnopolitički kurs, kojeg su se dosledno držali u prethodnom periodu i koji se pokazao prilično delotvornim, može i treba da opstane kao trajna orijentacija i posle njio-

vog odlaska s političke scene. Smatrali su stoga da aktivnosti na spoljnopolitičkom planu treba intenzivirati kako bi se još više učvrstila međunarodna pozicija zemlje. U tome su se 70-ih godina, poslednje decenije njihovog života, i lično dodatno angažovali i pored toga što je Tito bio u poodmaklim godinama a Kardelj imao ozbiljne zdravstvene probleme.

Posebno je bilo uočljivo pojačanje Titove aktivnosti u odnosima sa supersilama, sa kojima je uspostavljena kontinuirana komunikacija na najvišem političkom nivou. Tokom te decenije Tito se često sastajao sa sovjetskim liderom Leonidom Brežnjevom (četiri puta je posetio SSSR, Brežnjev dva puta Jugoslaviju; sastajali su se i na međunarodnim konferencijama), a susreo se i sa svim američkim predsednicima iz toga perioda: Ričardom Niksonom (dva puta), Džeraldom Fordom i Džimijem Karterom. Osnovna svrha takvog angažmana bila je učvršćenje kontinuiteta političkog kursa supersila prema Jugoslaviji, što je predstavljalo najvažniju garanciju za njenu budućnost. Pored brojnih susreta sa liderima nesvrstanih i evropskih zemalja, krajem 70-ih godina uspostavljen je politički dijalog na najvišem nivou i sa Kinom (Tito je posetio Kinu 1977, a novi kineski lider Hua Kuofeng Jugoslaviju 1978), silom u usponu koja je – posle dugog perioda izolacije – sve krupnijim koracima stupala na svetsku političku scenu.

Razgovor Kardelja sa Harimanom vođen je u vreme relativne stabilnosti situacije i u Jugoslaviji i u svetu. Odnosi između Istoka i Zapada kao i dveju supersila prolazili su kroz fazu detanta, čiji je vrhunac predstavljala Evropska konferencija o bezbednosti i saradnji (KEBS) koja je održana u Helsinkiju 1975. godine. Međutim, suprotnosti i sukobljavanja između SAD i SSSR-a su se – i pored formalnog zalaganja za popuštanje zategnutosti - nastavljali, ispoljavajući se prvenstveno kroz brojne regionalne oružane konflikte, stvaranje novih kriznih žarišta u svetu, kroz nastavak trke u naoružanju koja se nije prekidala uprkos pregovorima Moskve i Vašingtona o smanjenju i ograničavanju naoružanju (SALT II) koji su vođeni tih godina.

ZABELEŠKA¹

o razgovoru člana Predsedništva SFRJ Edvarda Kardelja sa Averelom Harimanom, specijalnim savetnikom demokratskog kandidata za predsednika SAD Dž. Kartera, 25. septembra 1976. godine u Skopju

Na početku razgovora Hariman je izrazio zadovoljstvo što se drug Kardelj oseća bolje, što vidi da je njegovo zdravstveno stanje sada dobro i pita da li će se uskoro vratiti redovnim obavezama ili će morati još neko vreme da se pridržava određenog režima i štedi snage. Drug Kardelj je odgovorio da će od 1. oktobra

---

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet Predsednika Republike (KPR), 837, I-3-a/107–221.

bra normalno na posao, da mu nedostaje još malo kondicije, ali se oseća zdravim. Dodao je da mu ovaj razgovor ne pada teško, već da to smatra odmorom.

Hariman je na ovo rekao da mu je drago što se drug Kardelj oporavio, jer su u SAD bili veoma zabrinuti zbog njegove bolesti, zato što „veruju da u budućnosti on treba da odigra važnu ulogu u Jugoslaviji“. Drug Kardelj mu je odgovorio da jedan čovek ne znači mnogo. Jugoslavija je stabilna zemlja. „Ali, ima samo jedan Kardelj“ – rekao je Hariman. „Ima i drugih“ – odgovorio je drug Kardelj i u nastavku rekao da će boravak i razgovori Harimana u Jugoslaviji doprineti da naši odnosi budu bolji i realniji. Mi smo se u poslednje vreme našli u sukobu sasvim nepotrebno. Sa malo više volje to se moglo izbeći.

Hariman je, zatim, izneo da je imao korisne razgovore sa Minićem i Žarkovićem.² Iznenađen je da se u Jugoslaviji poklanja tolika pažnja nedavnom terorističkom incidentu. Ono što su teroristi iz jugoslovenske emigracije učinili otmajući avion i podmećući bombe od kojih je poginuo jedan američki policajac veoma mnogo je naškodilo njima samima i naišli su na široku osudu u SAD.³

Nije reč o ustašama i „letcima“ koje su oni rasturali, nego pre svega o našim međusobnim odnosima, to jest o odnosima između Jugoslavije i SAD, rekao je drug Kardelj. Zato smo mi reagovali. Imali smo utisak da neko želi da kvari naše odnose, a zatim predložio Harimanu da se ne zadržavaju mnogo na ovim pitanjima pošto je on o njima detaljno razgovarao sa drugovima Minićem i Žarkovićem.

Hariman je odgovorio da mu je drago što drug Kardelj to tako shvata. Drug Kardelj je još dodao da je terorizam, danas u svetu, ozbiljan problem i neće moći lako da se reši. Svet treba u mnogo čemu da se menja da bi se otklonili uslovi za nestajanje terorizma. Dobro je što se sada u OUN diskutuje o terorizmu. To može biti jedan korak napred u rešavanju tog problema.

Hariman je, u nastavku razgovora, naglasio da je jedan od bazičnih stavova politike SAD, bez obzira da li su na vlasti republikanci ili demokrati, da podržava snažnu, ujedinjenu, nezavisnu Jugoslaviju, slobodnu od svakog mešanja sa strane. Međutim, kaže da u SAD, ipak, postoji zabrinutost, jer nije jasno šta će biti sa Jugoslavijom kad „dođe tužni dan“.

Drug Kardelj je odgovorio da se često pita zašto SAD i SSSR troše toliko para na obaveštajne službe kad tako malo poznaju Jugoslaviju. Tito ne bi bio to

---

² Hariman je razgovarao sa Milošem Minićem, jugoslovenskim ministrom inostranih poslova i Vidojem Žarkovićem, članom Predsedništva SFRJ 24. septembra 1976.

³ Grupa od pet pripadnika ustaške emigracije koju je predvodio Zvonko Bušić otela je 10. septembra 1976. avion američke kompanije TWA na liniji Njujork–Čikago. Avion su usmerili prema Evropi i sleteli u Pariz. Tokom leta bacili su letke iznad Londona i Pariza u kojima je objašnjavana njihova borba za nezavisnu Hrvatsku. Uoči otmice aviona podmetnuli su bombu u stanici njujorškog metroa od koje je prilikom demontaže poginuo jedan policajac a još tri bila povređena. Predali su se francuskoj policiji, da bi potom bili izručeni SAD gde im je sledeće godine održano suđenje na kojem su Bušić i njegova supruga Džulijen osuđeni na doživotnu robiju, dok su ostala tri člana grupe osuđena na po 30 godina zatvora. Posle jedanaest godina ova trojka je pomilovana i oslobođena, a odmah potom i Džulijen Bušić, dok je Zvonko Bušić pomilovan i pušten na uslovnu slobodu 2008.

što jeste kad ne bi ostavio čvrstu Jugoslaviju. Sve što je do sada rečeno o Titu i njegovoj ulozi ne bi bilo realno, odnosno bilo bi besmisleno, ako ne bi bilo tako.

Neprijateljskih, separatističkih i drugih ljudi u našoj zemlji ima u svim republikama, ali Jugoslaviji ne preti opasnost sa te strane, od tih grupica koje su veoma malobrojne, već ta opasnost dolazi pre svega spolja. Mešanje spolja nja se i na te izolovane snage u zemlji i samo to im daje određenu snagu i veći značaj sa gledišta naše unutarnje politike. Međutim, Jugoslavija je unutarnje čvrsta, a ta čvrstina i jedinstvo pogotovo su ojačali poslednjih godina, kad se toliko mnogo špekuliše sa njenom budućnošću.

Otvoreno govoreći, nastavio je drug Kardelj, ono što mi doživljavamo to je zbog položaja Jugoslavije, to jest zbog njene nezavisne pozicije i nesvrstane politike koju vodi. Ta stalna tiha borba između SSSR i SAD vodi se preko leđa Jugoslavije. To je, u stvari, sukob dva vojno-politička bloka na našim leđima, na naš račun. Takozvana briga za Jugoslaviju posle Tita je upravo pokušaj da se preko raznih grupa u zemlji (nacionalističkih, separatističkih, kominformovskih i drugih) naruši jedinstvo i stabilnost Jugoslavije, da se Jugoslavija skrene sa nesvrstanog kursa i samoupravnog socijalističkog razvoja.

Ne vidimo pravi razlog zašto SAD imaju takav odnos prema Jugoslaviji, odnosno zašto se uključuju u taj pritisak protiv Jugoslavije. Verujemo da je u interesu SAD da imaju takav odnos prema nezavisnosti Jugoslavije, kako je Hariman rekao. Jer Jugoslavija kao nezavisna zemlja se aktivno bori protiv svih vidova konfrontacija u svetu. U tom pogledu poznato je zalaganje i doprinos Jugoslavije da se spreči konfrontacija širih razmera na Bliskom Istoku, njen doprinos na Helsinškoj konferenciji,⁴ na Konferenciji u Kolombu,⁵ u rešavanju problema svetskog ekonomskog sistema, zatim doprinos Jugoslavije na Berlinskoj konferenciji⁶ i zalaganja da se diktaturi proletarijata da demokratska i samoupravna forma itd. Sve su to primeri koji ilustruju zalaganje Jugoslavije za nekonfrontaciju u svetu uopšte, to jest za miroljubivu koegzistenciju, a između Sovjetskog Saveza i SAD posebno. Zato nas čudi što se SAD uključuju u tu kampanju i pritisak koji se vrši na Jugoslaviju. Jer, čak i pod teoretskom pretpostavkom da dođe do unutrašnjeg sukoba u Jugoslaviji šanse ima samo istočni blok, a ne SAD. Drugim rečima, u slučaju nekog unutrašnjeg sukoba u Jugoslaviji snage koje bi se vezale za Sovjetski Savez došle bi na vlast. To je jedina alternativa, druge nema. Ne postoje šanse za nekakav sporazum i podelu 50:50, to jest fifti-fifti – SAD ne bi dobile ništa.

Hariman je odgovorio da ne zna ni jednu odgovornu grupu u SAD, u vladi ili izvan nje, koja bi želela da oslabi Jugoslaviju. Naprotiv, SAD žele da Jugoslavija ojača. Mala grupa fašističkih terorista ne može ništa da učini, pa zato njen

---

⁴ Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS), Helsinki 1975.

⁵ Avgusta 1976. održana je Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu, Šri Lanka.

⁶ Reč je o prvoj konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope, održanoj juna 1976. u Berlinu.

značaj ne treba preувелиčавати. Ono, do čega je SAD stalo jeste nezavisna i jedinstvena Jugoslavija. Međutim, briga o tome šta će biti posle Tita vezuje se za postojanje separatističkih elemenata koji u povezanosti sa Moskvom mogu biti opasni za nezavisnost Jugoslavije. Iako SAD imaju puno poverenje da Jugoslavija može sama sobom da upravlja spremne su – i to ваži za obe partije – da joj, kao i u vreme Trumana kad su Jugoslaviji isporučeni tenkovi i avioni, daju pomoć i sada, odnosno ako i kada zatreba.⁷ „Međutim, каже Hariman, ja ne verujem Moskvi i plašim se da su njene namere da уништи ovakvu Jugoslaviju. Zato se mi u SAD i bojimo“.

Zatim je, govoreći o detantu, rekao da tu postoji terminološki nesporazum. Ova reč znači „popuštanje zategnutosti“, a proces koji se njome kvalifikuje je, de facto, samo „poboljšavanje odnosa između SAD i SSSR“. U okviru tog poboljšanja odnosa SAD su bile veoma zainteresovane da se spreči dalje širenje nuklearnog naoružanja i time obezbede da ne dođe do atomskog rata. U razgovoru koji je vodio u Moskvi, каже, Brežnjev mu je, izgleda, veoma iskreno govorio o miroljubivoj saradnji u svetu, ali i rešenosti SSSR-a da pomaže oslobodilačke pokrete. „Bojim se, nastavlja Hariman, da Rusi nemaju nameru da 'oslobode' Jugoslaviju od njene nezavisnosti“. Hariman dalje каже da ne veruje da će Rusi povesti nuklearni rat niti da će Crvena armija marširati na Evropu, ali se plaši da su oni zainteresovani da šire svoj uticaj. „Zbog toga, guverner Karter želi da Vas obavestim da, ukoliko, on postane predsednik SAD, možete računati da će Vam pružiti istu pomoć kao nekad Truman. To je poruka koju sam imao za Predsednika Tita, ali je, umesto njemu, saopštavam sada Vama“.

Hariman je nastavio izražavajući zabrinutost što u Jugoslaviji postoji uverenje da SAD hoće da se mešaju u unutrašnje stvari Jugoslavije. Каже da u SAD dejstvuje mnogo emigrantskih grupa i organizacija – litvanska, estonska, poljska, mađarska i mnoge druge. Te se grupe ne mogu ukinuti – štiti ih ustavno uređenje SAD. Međutim, što se Jugoslavije tiče, ni jedna od dve partije u SAD ne želi drugo no da pruži podršku Jugoslaviji.

Drug Kardelj je odgovorio, naglasivši ponovo, da nas ne zabrinjavaju te emigrantske grupice, već stalno prisutna teza da se one koriste kao argument za priče o nestabilnosti Jugoslavije i „šta posle Tita“. Nas u Jugoslaviji ne interesuje i našu pažnju ne okupira šačica terorista koji čak u odnosu na brojnu jugoslovensku emigraciju u SAD ne predstavljaju ništa, a kamoli unutar naše zemlje. Najveći deo te emigracije je protiv terorista. Na primer, „Hrvatska bratska zajednica“, koja okuplja najviše ljudi hrvatske nacionalnosti je protiv terorista i gaji prijateljski odnos prema takvoj Jugoslaviji kakva jeste. Drugim rečima, nas ne zabrinjava snaga šačice terorista, već činjenica da ona dobija spoljnu podršku, da se koristi za mešanje u naše unutarnje poslove i za kvarenje naših odnosa sa SAD.

---

⁷ Misli se na pomoć koju su SAD pružile Jugoslaviji posle njenog sukoba sa IB-om 1948. godine. U sklopu tzv. Tripartitne pomoći (SAD, Velika Britanija, Francuska) Jugoslaviji su početkom 50-ih godina isporučene i velike količine naoružanja i vojne opreme, najviše iz SAD.

U nastavku drug Kardelj je rekao da je Jugoslavija za politiku detanta – bez obzira kakvo ime dajemo toj politici – da je ona istorijska nužnost, da su saradnja između SSSR i SAD takođe nužnost i da se nazad ne može ako se ne želi i neće novi svetski rat. Detant je, u stvari, produžetak politike iz drugog svetskog rata, to jest one politike koja je utvrđena u Teheranu, Jalti, Potsdamu i u određenom smislu proizlazi iz saradnje i dogovaranja saveznika u tom periodu. Jugoslavija je i tada podržavala tu politiku. Ali, mi se dobro sećamo i dogovora Čerčil – Staljin o Jugoslaviji i tada smo oštro reagovali i nismo prihvatili sporazum o podeli Jugoslavije „fifti-fifti“.⁸ Bojimo se da i sada neko ne radi na tome. To je naša preokupacija. Jer, takozvana „Zonenfeldova doktrina“ pobuđuje sumnje i upućuje nas na razmišljanja u tom pravcu, iako su i Ford i Kisindžer globalno prihvatili takvu Jugoslaviju kakva je ona danas.⁹

Hariman je, zatim, rekao da mora „ispraviti“ druga Kardelja u vezi sa sporazumom „fifti-fifti“. Kaže da je bio u Moskvi u vreme kad je načinjen taj sporazum između Čerčila i Staljina. Boravio je tamo kao posmatrač. Posetio je jedno jutro Čerčila. Čerčil mu je pokazao pismo spremljeno za Ruzvelta u kome se govori o sporazumu „fifti-fifti“, Hariman ističe da je tada rekao Čerčilu da ne šalje to pismo Ruzveltu jer će ga on odbiti. Dodao je da je ovu epizodu opisao u svojoj knjizi (primerak je poklonio drugu Kardelju),¹⁰ a da se o ovoj temi, ni u Jalti ni kasnije, više nije govorilo.

---

⁸ Staljin i Čerčil su se oktobra 1944. u Moskvi sporazumeli da zajednički rade u Jugoslaviji na bazi podela interesa 50–50%.

⁹ Nazvana po Helmutu Zonenfeldu (Helmut Sonnenfeldt), savetniku u Stejt departmentu. Navodi iz njegovog izlaganja na konferenciji američkih ambasadora u Evropi u Londonu, decembra 1975, objavljeni su u američkoj štampi marta 1976, što je izazvalo mnogobrojne reakcije u političkim krugovima i javnosti u SAD i u Evropi. On je, kako su interpretirani njegovi stavovi, tada u suštini poslao sledeću poruku SSSR-u: mi smo otpisali Istočnu Evropu, vi sada treba da otpišete Zapadnu Evropu. Mada je Zonenfeld negirao ispravnost takve interpretacije, a državni sekretar Henri Kisindžer, predsednik Ford i ostali visoki funkcioneri administracije uveravali da se ništa nije promenilo u američkoj politici, da SAD ne nameravaju da Sovjetskom Savezu prepuste potpunu kontrolu nad istočnoevropskim zemljama, kod većine posmatrača i komentatora ostao je utisak da je takva interpretacija Zonenfeldovih stavova ipak korektna. Što se tiče američke politike prema Jugoslaviji, Zonenfeld je tom prilikom, između ostalog, rekao: „Prema tome, naša osnovna politika ostaje i dalje ona koju vodimo od 1948–49, da Jugoslavija ostane u položaju stvarne nezavisnosti od Sovjetskog Saveza. Međutim, istovremeno bismo želeli da oni budu manje neprijatni i treba da im dozvolimo da se zadovolje sa malim. Mi treba posebno da ih oslobodimo iluzija o tome da je naš interes za njihovu relativnu nezavisnost veći od njihovog sopstvenog interesa, te da zbog toga ne treba ništa da plate“. (AJ, KPR, 837, I-5-b/104–21, izveštaji iz Vašingtona, april 1976). Pod „plaćanjem“ se podrazumevalo manje suprotstavljanje Jugoslavije američkoj politici prema različitim međunarodnim pitanjima i problemima – što su američki zvaničnici inače stalno tražili u razgovorima sa jugoslovenskom stranom, pa i u ovom susretu Harimana sa Kardeljem. Jugoslovenska vlada je vrlo oštro reagovala na ovakve stavove, ali su se posle izjava samog Zonenfelda da je pogrešno interpretiran i uveravanja Kisindžera i Forda da američka politika prema Jugoslaviji ostaje nepromenjena, polemike u vezi sa ovim stišale.

¹⁰ Reč je o knjizi *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946* (koautor Abel Elie), objavljenoj 1975.

Drug Kardelj je u vezi sa ovim izneo da je njemu lično Staljin rekao da se on (Staljin) dogovorio sa Čerčilom i da Ruzvelt nije učestvovao u tom dogovoru.¹¹

Hariman se ponovo vratio na pitanja detanta i odnose SSSR–SAD. Kaže da će SAD nastojati da i u oblasti trgovine poboljšaju odnose sa SSSR. Guverner Karter je naročito zainteresovan da uradi nešto za ljude koji su lišeni osnovnih prava i u Americi i u svetu. Kartera posebno interesuje mišljenje Predsednika Tita o tome. Interesuje ga i sastanak u Istočnom Berlinu¹² i brine to što su neke zemlje još uvek pod dominacijom i uticajem SSSR. On se pita mogu li na tome SAD nešto uraditi. Hariman kaže da je o ovom pitanju razgovarao sa drugom Minićem i da mu je on objasnio jugoslavenske stavove. No, samom Harimanu izgleda da je posle sastanka u Istočnom Berlinu Moskva još dalje od toga da nekim zemljama prizna veću nezavisnost. SAD bi želele da, u tom pogledu, nešto učine, posebno zato što je u Helsinkiju SSSR prihvatio i „treću korpu“.¹³ Možda bi način da se nešto učini bio veći pritisak na SSSR. Do sada su činjeni napori na planu ograničavanja i zabrane širenja nuklearnog naoružanja. Nikson je učinio pokušaj sa trgovinom, ali je „Džeksonov amandman“ te napore za sada onemogućio.¹⁴ SAD će i dalje vršiti pritisak na SSSR po pitanju dozvoljavanja iseljavanja Jevreja i drugih pitanja iz „treće korpe“. Američka javnost ne može da shvati da je SSSR potpisao nešto što sada neće da izvršava.

Bitno je, rekao je drug Kardelj, da se čini sve što je moguće da prepreke i granice između Zapadne i Istočne Evrope labave, da se omogući kretanje ljudi i ideja. U tom pogledu „treća korpa“ je značajna. Ali, na tome treba da se radi postepeno i da se čine praktični koraci. Jugoslavija kao socijalistička zemlja ima, na primer, u tom pogledu razvijenije odnose sa Italijom nego sa socijalističkim zemljama, odnosno veći i slobodniji je promet ljudi sa Italijom nego sa ovim ze-

---

¹¹ Misli se na razgovor sa Staljinom novembra 1944. u Moskvi, prilikom posete jugoslovenske delegacije koju je predvodio Ivan Šubašić. – E. Kardelj, *Sećanja*, Beograd, Ljubljana 1980, 67.

¹² Odnosi se na konferenciju KP evropskih zemalja.

¹³ Tzv. treća korpa usvojena završnim aktom na KEBS-u u Helsinkiju sadržavala je zaštitu slobodne cirkulacije ljudi i ideja, garanciju saradnje na humanitarnom polju, olakšavanje međuljudske komunikacije preko granice blokova, razmenu informacija. Pozivajući se na „treću korpu“, širom komunističkih zemalja osnivaju se helsinški komiteti za zaštitu ljudskih prava, a disidenti i ostali protivnici komunističkog režima dobijaju znatno više mogućnosti za razmah svojih delatnosti. Mnogi analitičari smatraju da se usvajanje „treće korpe“ pokazalo kao „prava mina postavljena ispod Istočnog bloka“ i da je to označilo početak kraja toga bloka i komunističkog sistema u Istočnoj Evropi.

¹⁴ Senator Henri Džekson (Henrz Jakson) podneo je 1974. amandman na federalni zakon o trgovini prema kojem se ograničava trgovina SAD sa zemljama sa netržišnom ekonomijom, sa restrikcijama slobode emigriranja i nepoštovanja ljudskih prava. Bio je prvenstveno usmeren na Sovjetski Savez kao odgovor na uvođenje posebnih taksi za Jevreje, kao i intelektualce, koji su pokušavali da emigriraju iz te zemlje. Amandman je usvojen u oba doma Kongresa, a Ford ga je potpisao početkom 1975. godine. Usvajanjem ovog amandmana praktično su osujećena nastojanjima sovjetskog rukovodstva, koja su u to vreme bila vrlo pojačana, da bitno proširi i intenzivira trgovinsku razmenu sa SAD i drugim zapadnim zemljama, što je, inače, trebalo da bude osnovni elemenat u pokušajima da se zaustavi sve veće zaostajanje sovjetske ekonomije u odnosu na Zapad.

mljama. Borba za izvršavanje „treće korpe“, nastavio je drug Kardelj, ne bi smela da dobije takav karakter da ometa praktične korake i onemogućava praktičnu saradnju, jer će se onda razlike, podele i nepoverenje zadržati, pa čak i produbljivati. A uslovi za praktičnu saradnju postoje, iako će ideološka borba da traje i razlike te vrste ne mogu biti lako prevaziđene. Važno je, međutim, da se čine praktični koraci u pravcu poboljšanja odnosa, da se nalaze veće mogućnosti za razmenu ljudi, ideja, literature itd. U tom pogledu, rekao je drug Kardelj da mu se svidela izjava Kartera o nekim praktičnim pitanjima razoružanja. Ta praktičnost Kartera je dobra. Dakle, neophodno je, zaključio je, da se čini sve da ne dolazi do neke vrste malog hladnog rata između SSSR i SAD na pitanju „treće korpe“, odnosno da insistiranje na „trećoj korpi“ ne postane „crvena krpa“ za izazivanje negativnih reakcija od strane SSSR. Treba insistirati na otvaranju granica između Istoka i Zapada, ali ne na način koji bi mogao da izaziva sumnju da se to želi iskoristiti za mešanje u unutrašnje poslove.

Vraćajući se ponovo na pitanje detanta drug Kardelj je rekao da je dobro svako ime ako se sam proces pravilno odvija. U vezi sa tim, kao i u pogledu odnosa prema SSSR-u i zemljama Istočne Evrope rekao je da na Zapadu i u Americi važi otprilike sledeći stav – da su sve zemlje Istočne Evrope sateliti Sovjetskog Saveza i da se prema njima treba odnositi kao prema satelitima. A to nije tačno, jer u tim zemljama se što-šta promenilo i nisu svi sateliti, na primer, Rumunija, Poljska, Mađarska, pa i DDR. Jugoslavija i Albanija su, inače, izvan blokova. Jedino bi se moglo reći da su danas ČSSR i Bugarska u prilično satelitskom položaju, prva, zbog svoje tragedije u vreme Dubčeka; druga, iz drugih razloga. Međutim, uopšte nije ni za koga korisno neku zemlju proglasiti satelitom, pa se onda prema njoj odnositi kao da nema nikakav svoj individualitet. Zato SAD ne treba da se postavljaju i odnose prema ovim zemljama samo kao prema bloku, već pre svega prema svakoj posebno, kao zemlji koja ima svoju ličnost. SAD bi trebalo to da imaju u vidu i da čine i praktične korake u više pravaca da se ta blokovska napetost smanjuje. Na primer, u razoružanju i korišćenju atomske energije u miroljubive svrhe. U tom pogledu postojeći monopol vodećih blokovskih država sve druge zemlje dovodi u podređeni položaj, jer teza o neširenju atomskog oružja – sama po sebi opravdana – u praksi se, u stvari, proširuje i na zahtev za neširenje atomske energije u miroljubive svrhe. A pri tome se polazi od argumentacije da onaj koji raspolaže atomskom energijom u miroljubive svrhe može proizvesti i atomsko oružje. To je, doduše, istina, ali se zato ni jedna zemlja neće odreći korišćenja atomske energije u miroljubive svrhe. Stoga će čitav sadašnji sistem zabrane širenja atomskog i nuklearnog oružja krahirati za sledećih deset godina ako se produži stanje koje danas postoji u toj oblasti. Jugoslavija je svojevremeno potpisala ugovor o zabrani širenja atomskog oružja, ali danas će biti sve teže prihvatiti sve obaveze koje proizlaze iz toga, ako i supersile ne učine neke korake u pravcu razoružanja i u pomoći drugim zemljama da počnu da koriste atomsku energiju za miroljubive svrhe. I Jugoslaviji je potrebna atomska energija za miroljubive svrhe.

Hariman je ovde dodao da su širenje i upotreba atomske energije u miroljubive svrhe regulisani postojanjem i aktivnošću Međunarodne agencije za atomsku energiju (IAEA) u Beču, na šta je drug Kardelj odgovorio da je upravo ta agencija samo fasada i da ona negativno deluje na položaj malih zemalja u pogledu proizvodnje i korištenja atomske energije u miroljubive svrhe. Drug Kardelj je zatim nastavio da oni koji proizvode atomsku energiju mogu da je koriste i za atomsko oružje. Ali, oni koji imaju monopol na atomsko oružje moraju preuzeti i odgovornost prema onim zemljama koje se odriču da proizvode to oružje. Jer, nenormalno je i neodrživo da oni koji imaju monopol na atomsko oružje ne snose nikakvu odgovornost prema onim zemljama koje se odriču tog oružja. Jugoslavija se, na primer, obavezala da neće proizvoditi atomsko oružje, ali se niko nije obavezao da takvo oružje neće upotrebiti protiv nje. Jugoslavija bi, inače, mogla da proizvodi atomsku bombu, bez obzira na to što je potpisala ugovor o neširenju atomskog oružja, ali bi to bilo besmisleno. Međutim, mi smatramo da se ta pitanja moraju drukčije rešavati, da se od nenuklearnih zemalja ne traži da se odriču proizvodnje i posedovanja atomskog oružja na takav način da im se time, u stvari, sprečava proizvodnja atomske energije u miroljubive svrhe i da istovremeno, s druge strane, one zemlje koje imaju monopol na atomsko oružje učvršćuju taj monopol. Primera radi, drug Kardelj je ovde naveo da obogaćivanje urana za novu atomsku centralu koja se gradi u Jugoslaviji (Krško) mora da se vrši u SAD!

Na kraju ovog dela razgovora drug Kardelj je, kao lično mišljenje, izneo da je svet danas dovoljno mudar da bi prihvatio i priznao da Sovjetski Savez i SAD imaju „određenu količinu“ atomskog oružja, ali ne pod svim uslovima. Treba voditi računa i o nenarušavanju nuklearne ravnoteže. To je važno – i Jugoslavija je zainteresovana da se sačuva ravnoteža u ovoj oblasti. No, to nije stvar samo SAD i Sovjetskog Saveza, već i nesvrstanih zemalja. Nesvrstane zemlje i u ovoj oblasti mogu da odigraju značajnu ulogu, naglasio je drug Kardelj, kao i u drugim oblastima u rešavanju brojnih međunarodnih problema. Detant se, na primer, ne može ostvarivati bez nesvrstanih zemalja, iako one niti po sadržini njihove politike nisu blok niti nastupaju kao blok; one su predstavnik vitalnih interesa najvećeg dela čovečanstva i kao takav moraju biti prisutne u rešavanju problema savremenog sveta ravnopravno sa supersilama i blokovskim grupacijama.

Hariman se ponovo vratio na Zonenfeldovu doktrinu i rekao da je ona nesrećan „nesporazum“, „pogrešno citiranje“. Ni Ford, ni Kisindžer ne žele da SSSR ojača svoj uticaj u istočnoevropskim zemljama. Zonenfeld sada objašnjava da ni on nije rekao drukčije, ako i jeste da nije tako mislio. Hariman ističe da nema razloga da brani Zonenfelda, da Zonenfeld jeste funkcioner, ali ne ranga da bi gradio politiku, pa prema tome traži da se veruje njemu (Harimanu), odnosno Fordu i Kisindžeru da oni žele što bolje odnose sa zemljama Istočne Evrope, i da „apludiraju jugoslovenskoj nezavisnoj poziciji“.

Drug Kardelj je rekao da je takva uveravanja čuo i od Forda i od Kisindžera i da „ga raduje što sada to ponovno čuje i od Harimana, koji je i ranije izra-

žavao takvo mišljenje“. Međutim, naglasio je da je on govorio o praktičnim aspektima politike SAD onako kako je u Jugoslaviji vidimo. A tu, u praksi, politika podrške nezavisnosti Jugoslavije često je praćena i drugim tonovima.

Hariman se, zatim, interesovao za prisustvo sovjetskih ratnih brodova u jugoslovenskom delu Jadrana i pitao da li će Jugoslavija odobriti stalne baze jedinica sovjetske flote. Kaže da su SAD zabrinute zbog stalnog naoružanja SSSR i jačanja njihovih snaga prema Kini i Zapadu – u ljudstvu, tenkovima i modernom oružju i pita druga Kardelja za mišljenje zbog čega Rusi to čine.

U odgovoru na prvo pitanje drug Kardelj je rekao da je to pitanje rešeno na način koji svim zemljama daje jednake mogućnosti i tretman na Jadranskom moru. Nisu nikome dozvoljene baze, već samo remont brodova i slično. Pri tome je tim istim jugoslovenskim zakonom određeno koliko vremena strani ratni brodovi mogu da se zadržavaju u našim lukama. U tom pogledu svi imaju jednak tretman. Stalne baze ne mislimo i nećemo odobriti nikome. Tu nema nikakve promene. Od toga nećemo odstupati i zakon nećemo menjati.¹⁵

U vezi sa drugim pitanjem Harimana, drug Kardelj je odgovorio da, izgleda, treba početi od pretpostavke da Sovjetski Savez nije zainteresovan za sukob sa SAD i Zapadnom Evropom, bez obzira ko je na vlasti u Sovjetskom Savezu, Brežnjev ili neko drugi. Međutim, u SSSR-u postoji osećaj da je Sovjetski Savez ugrožen od Zapada. Iz toga proizlaze dve tendencije: stalno naoružavanje i učvršćivanje uticaja i pritiska u istočno-evropskim zemljama i u nekim drugim zemljama. Put da se spreče te tendencije jeste reduciranje naoružanja uz zadržavanje ravnoteže u naoružanju. Jugoslavija je za tu ravnotežu. Ako bi SAD išle odlučnije na pregovore o razoružanju i Sovjetski Savez bi išao u susret i tamo bi se našle snage koje bi to prihvatile. Treba, dakle, razbiti to nepoverenje između SAD i Sovjetskog Saveza, jer se jedni drugih boje. U tome mogu da pomognu i nesvrstani.

Hariman na ovo dodaje da je u SAD teško bilo šta učiniti u tom smislu, jer Sovjetski Savez svojim ponašanjem „daje municiju jastrebovima“ i argumente krajnjoj desnici. I Fordu i Karteru je teško da ustanove koje bi druge motive, sem agresije, Rusi imali za takvo naoružavanje.

Drug Kardelj je odgovorio da takvo uverenje proizlazi iz blokovske podela sveta i težnje da se izmeni odnos snaga i ravnoteže. Stoga politika detanta ima i propratnu pojavu – da se i SAD i Sovjetski Savez mešaju u unutrašnje stvari drugih, zemalja, pa se i naoružavaju za takvu politiku. A Jugoslavija je protiv mešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, bez obzira sa čije strane ono dolazilo, između ostalog i zbog toga što to stvara nepoverenje između SAD i SSSR. U nastavku drug Kardelj je pomenuo – kao primer toga – slučaj Angole i rekao da sovjetsku pomoć Angoli ne treba gledati jednostrano, jer tu se radilo o pravu i zahlevu jednog oslobodilačkog pokreta da dobije oružje od zemlje koja je bila

---

¹⁵ Sovjetska vlada je marta 1973. predala zahtev jugoslovenskoj vladi za odobrenje remonta sovjetskih brodova u jadranskim lukama. Na taj zahtev nije odmah odgovoreno već se pristupilo izradi zakona kojim je ta materija regulisana na način kakav je ovde iznet od strane Kardelja.

spremna da mu pomogne.¹⁶ I za SAD bi bilo bolje da su i one pomagale oslobodilački pokret Neta, odnosno dekuražirale snage koje su mu najavile građanski rat. U tom slučaju ne bi došlo do konfrontacije između SAD i Sovjetskog Saveza. Naglasio je da on ne brani ovakvu politiku Sovjetskog Saveza, već govori u ime nesvrstane Jugoslavije koja ima dubok interes da Angola sačuva svoju nezavisnost, a interes je Jugoslavije i da ne dolazi do konfrontacija između SAD i Sovjetskog Saveza. SAD imaju priliku i mogućnosti da poprave svoje odnose sa Angolom. To bi bila velika stvar, a sa svoje strane drug Kardelj je, na kraju, izrazio ubedenje da će Neto svakako nastojati da sačuva nezavisnost i nesvrstanu poziciju Angole.

Hariman se nije složio sa objašnjenjem druga Kardelja o Angoli. Rekao je da je tačno, kada je Vijetnam u pitanju, da SAD nisu trebale tamo ići. Napravili su veliku grešku u Vijetnamu. No, u Angoli su Rusi preko Kubanaca nametnuli svoje prisustvo. Hariman je, ipak, dodao da i on misli da bi sada trebalo poslati ambasadora u Angolu i uspostaviti odnose s Netom.

U nastavku Hariman spominje i akciju Kisindžera u Rodeziji. To je težak zadatak ali on misli da mu treba odati priznanje, jer u ovom slučaju radi dobro.¹⁷

U vezi sa akcijom Kisindžera u Rodeziji, drug Kardelj je odgovorio kratko da će stav Jugoslavije biti onakav kakav bude susednih i drugih nesvrstanih zemalja Afrike (Tanzanije, Zambije i drugih). Ako one podrže tu akciju podržaćemo je i mi. Ako ta akcija rezultira u koraku napred ka rešavanju problema Rodezije, biće dobro. Zato nismo ništa činili što bi dekuražiralo tu „misiju“, ali još nismo ni zauzeli nikakav stav.

---

¹⁶ U Angoli je odmah po sticanju nezavisnosti od Portugalije 1975. izbio građanski rat koji se vodio između pristalica dva glavna pokreta za oslobođenje Angole od kolonijalne vlasti. S jedne strane je bila MPLA, pokret marksističke orijentacije, čiji je vođa Agustino Neto izabran za prvog predsednika Angole po proglašenju nezavisnosti. Njegovu vladu i pokret podržavali su SSSR i druge socijalističke zemlje, a Kuba je poslala i vojne jedinice koje su se aktivno uključile u građanski rat na njihovoj strani. S druge strane, rivalskom pokretu UNITU, koji je tokom anticolonijalne borbe podržavala Kina, podršku su pružale SAD, a kasnije Južna Afrika. Bio je to jedan od najkrvavijih i najdužih lokalnih oružanih sukoba iz vremena Hladnog rata, čemu je u velikoj meri doprinela hladnoratovska logika rivalstva i sukobljavanja dve supersile. Ovaj najduži afrički građanski rat, u kojem je ubijeno oko pola miliona ljudi uz veliku materijalnu devastaciju zemlje, formalno je završen tek 2002, kada su dve zaraćene strane potpisale mirovni sporazum.

¹⁷ Kisindžer se tokom 1976. dosta angažovao oko Rodezije, u kojoj je sve više zaoštravao sukob između vlade belaečke manjine Jana Smita (Ian Smith) i nekoliko pokreta crnačke većine koji su se borili za nezavisnost. Najznačajnija je bila misija Kisindžera u septembru te godine (na koju se i odnosila ova Harimanova opaska) kada se u Pretoriji sastao sa Janom Smitom, da bi im se u završnici razgovora priključio i premijer Južne Afričke Džon Vorster (Jhon Vorster). Na ovoj konferenciji Smit je, iako nerado, prihvatio tzv. Kisindžerov plan koji je predviđao da se (u šest koraka) vlast u Rodeziji prenese na crnačku većinu i to u okviru dve godine. Kisindžer je za ovu akciju imao podršku britanske vlade. Mada su se sukobi u Rodeziji nastavili, 1979. organizovani su izbori na kojima je pobedio Ujedinjeni afrički nacionalni savet, a biskup Abel Muzoreva postao prvi crnački premijer. Rodezija je tada promenila ime u Zimbabve.

Hariman je na kraju zamolio da govori nasamo sa drugom Kardeljem. U tom razgovoru – uz prisustvo prevodioca – Hariman je zamolio druga Kardelja da prenese Predsedniku Titu da bi bilo dobro da „nekad kaže i nešto dobro o SAD, kad toga ima“. Istakao je da se u SAD dobija utisak da je Jugoslavija u takvim odnosima sa Sovjetskim Savezom da ga nikad ne napada, ali stalno napada SAD.

U vezi sa aktivnošću Jugoslavije kao nesvrstane zemlje Hariman je prigovorio zbog našeg angažovanja oko rezolucije o Koreji koja je doneta na Petom samitu u Kolombu, kao i u vezi našeg stava prema Portoriku. Što se Koreje tiče izneo je da veliki broj Koreanaca iz Severne Koreje stalno beži u Južnu Koreju, „jer im je tamo lepše“, a u vezi sa Portorikom da je neprihvatljivo, to jest nedovoljno da manjina traži nezavisnost – za to treba da se izjasni ceo narod, a narod to ne želi.

U vezi sa davanjem pomoći zemljama u razvoju – Hariman je rekao da bi guvernera Kartera veoma interesovalo mišljenje Predsednika Tita. Na kraju ponovo je istakao značaj akcije Kisindžera u Rodeziji, insistirajući na pozitivnoj oceni.

Odgovarajući na ove poruke za Predsednika Tita, drug Kardelj je rekao da Predsednik Tito i jugoslovensko rukovodstvo veoma vode računa o svojim odnosima i sa SAD i sa Sovjetskim Savezom. Nije tačno da mi samo napadamo SAD, a ne SSSR. Mi samo branimo sebe i svoju politiku. Mi, u stvari, želimo dobre odnose sa obe zemlje i nikoga ne napadamo. Ali, postoje razmimoilaženja kako sa SAD tako i sa SSSR po određenim pitanjima. Stvar je političkih metoda jedne i druge zemlje koliko se i kako ta razmimoilaženja iznose u javnosti. SAD nam zameraju što ih napadamo, a SSSR nam zamera – kako oni kažu – što „izjednačavamo SAD i SSSR“. Eto, upravo sada, s tog stanovišta, SSSR kritikuje naše učešće na konferenciji u Kolombu. Stanje pri tome je takvo da SAD nas i mi njih kritikujemo javno, ali se u odnosima sa Sovjetskim Savezom ta međusobna kritika ne publikuje ni kod njih ni kod nas. Osim toga SAD treba da imaju u vidu i geografski položaj Jugoslavije i da imamo puno razloga da održavamo što bolje odnose sa SSSR. Razvijajući saradnju sa Sovjetskim Savezom Jugoslavija čini to prvenstveno u svom interesu ali isto tako doprinosi i boljim odnosima između SSSR i SAD.

Što se tiče rezolucije o Koreji treba imati u vidu, rekao je drug Kardelj, da bi mi bili sretniji da je ona bila drukčija. Ali, Jugoslavija nije sama u pokretu nesvrstanih. Ona saraduje i dogovara se sa mnogim zemljama pa je nekad i sama izložena raznim pritiscima u ime solidarnosti. U slučaju Portorika, opet, Jugoslavija je nastojala da stvari ne idu dalje od faze u kojoj se to pitanje već nalazilo, tj. priznanja prava narodu Portorika na samoopredeljenje. Imam utisak da je to uglavnom i postignuto.

O pitanju ekonomske pomoći industrijski razvijenih zemalja zemljama u razvoju, drug Kardelj je pozdravio dosadašnje napore SAD i najavljene želje guvernera Kartera. Po mišljenju jugoslovenskog rukovodstva centralni problem „novog ekonomskog poretka“ u svetu je praktično u tome, kako ubrzati i povećati

ti priliv kapitala iz razvijenih u nerazvijene zemlje, i to na način koji će biti od interesa za obe strane. Klasični način eksporta kapitala postao je nemoguć, jer je sve manje zemalja koje su spremne da trpe eksploataciju. Mi smatramo da je postepeno moguće postići sporazum o drugim metodima svetske cirkulacije kapitala – i javnog i privatnog. Jugoslavija smatra da je potreban takav novi sistem ekonomskih odnosa u svetu koji će omogućiti takav tok i korišćenje kapitala razvijenih zemalja da se zemlje u razvoju osposobljavaju da i same učestvuju u profitu koji taj kapital daje i da daljim reinvesticijama osiguraju svoj brži ekonomski razvoj. Stoga mi pridajemo veliku pažnju upravo ekonomskom samoorganizovanju nerazvijenih zemalja, koje će omogućiti maksimalno oslanjanje na sopstvene snage, s jedne, a da one mogu pregovarati kao ravnopravni partner sa razvijenim zemljama, s druge strane, Jugoslavija je, zajedno sa drugim nesvrstanim zemljama, upravo tom pitanju dala veliki značaj i posvetila punu pažnju u Kolombu zalažući se da se nesvrstane zemlje organizuju tako da se osposobe da na ravnopravnoj osnovi primaju i koriste dobijenu ekonomsku pomoć.

U vezi sa akcijom Kisindžera u Rodeziji, drug Kardelj je ponovio da mi još nismo zauzeli stav, a kad ga zauzmemo biće sigurno solidaran sa stavom Tanzanije, Zambije, Angole i drugih afričkih zemalja koje učestvuju u pregovorima, na što je Hariman odgovorio: „Rusi su već zauzeli negativan stav i ja sam im rekao da to nije dobro“.

Uvažavajući objašnjenje i razloge koje je drug Kardelj naveo što ne može ovog puta da se sretne sa Predsednikom Titom, Hariman je rekao da je sada najvažnije zdravlje Predsednika Tita a da on prihvata poziv koji mu je u ime druga Tita uputio Kardelj da u drugoj prilici ponovo dođe u Jugoslaviju i vidi se sa drugom Titom.

U odgovoru na zdravicu druga Kardelja na ručku koji je priređen posle razgovora, Hariman je istakao svoju i želju SAD za skorim i potpunim ozdravljenjem Predsednika Tita i potpunim oporavkom druga Kardelja i njihovu nadu da će oni u potpunosti povratiti snagu i biti još dugo od koristi ne samo Jugoslaviji već i celom svetu.

Kosta Nikolić, BOSNA I HERCEGOVINA U VREME RASPADA SFRJ 1990–1992. TEMATSKA ZBIRKA DOKUMENATA, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2011, 312 str.

Uprkos tome što je prošlo pune dve decenije od formalnog početka raspada jugoslovenske države mi se i danas neprestano suočavamo sa nasledem koje je iz toga proizašlo. Uspostavljanje definitivnih granica novih nacionalnih država koje su stvorene na teritoriji nekadašnje zajedničke zemlje i dalje predstavlja proces koji, po svemu sudeći, nije dovršen u potpunosti. Osim toga, ni sudski procesi osumnjičenima koji se terete za ratne zločine počinjene na prostoru nekadašnje Jugoslavije nisu u celini okončani ni pred nadležnim međunarodnim Tribunalom u Hagu, ni pred nacionalnim sudovima. Štaviše, moguće je pokretanje novih optužnica. Nisu završeni, takođe, ni međunarodni sudski sporovi koje su novoformirane države pokrenule jedne protiv drugih, nastojeći da dokažu da je protivnička strana kršila konvenciju o genocidu tokom ratnih sukoba. Sem ovih, postoji i niz drugih nerešenih problema u vezi sa raspadom socijalističke Jugoslavije, zbog čega je ovo pitanje i dalje politički veoma aktuelno.

U proteklom periodu pojavile su se različite vrste (suprotstavljenih) interpretacija kraja zajedničke države, koje su se mahom ticale odgovornosti zaraćenih strana za tragičan rasplet krize na jugoslovenskom tlu. Najčešće, ove interpretacije su bile pojednostavljene i ograničena viđenja, više upotrebljiva za političku svrhu nego za nepristrasnu analizu tako kompleksnog istorijskog fenomena kao što je bio raspad zemlje. Posebno se, u tom smislu, izdvajaju tumačenja koja su u polemički diskurs uvodila uprošćene kategorije „agresora“ i „žrtava“.

Jedan od glavnih problema u vezi s tim jeste nedostatak relevantne izvorne građe koja se koristi kao osnova za argumentaciju određenih stanovišta. Najveći broj dostupnih dokumenata nalazi se u sudskoj arhivi Haškog tribunala i do njih se može doći posredstvom interneta. Uprkos svom značaju, neki od ovih dokumenata se nisu dosad koristili u istoriografskim radovima posvećenim kraju jugoslovenske države. S obzirom na tu okolnost, saradnik Instituta za savremenu istoriju dr Kosta Nikolić priredio je od takvih izvora tematsku zbirku koja se odnosi na događaje vezane za bivšu jugoslovensku republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu 1990–1992. godine i njeno odvajanje iz savezne drža-

ve. Publikovana dokumenta su, inače, korišćena u sudskom postupku protiv Slobodana Miloševića pred Haškim tribunalom.

Zbirka je objavljena 2011. godine, kao rezultat izdavačke i stručne saradnje Instituta za savremenu istoriju i Fonda za humanitarno pravo, koji se ovom prilikom prvi put pojavljuju kao saradnici na zajedničkom projektu pod nazivom „Jugoslovenska kriza“. Projekat je, inače, samostalno pokrenuo Institut za savremenu istoriju 2010. godine, kada je objavljena prva knjiga iz njegovog serijala – *Srpske političke elite i Vens–Ovenov plan*, priređivača Vladimira Petrovića.

Nikolićeva zbirka obuhvata razdoblje od 1990. do 1992, iako sami dokumenti koji se u njoj pojavljuju zahvataju period od januara do maja 1992. godine. Zbirka ima 311 strana, a gotovo 50 uvodnih strana posvećeno je studiji o nastanku i eskalaciji međunacionalnih sukoba koji su izazvali građanski rat u Bosni i Hercegovini. Poslednjih 10 strana čini registar imena, načinjen kao mali biografski rečnik za pojedine ličnosti, koje je autor izdvojio kao najznačajnije za obrađivanu temu.

Uvodna studija (11–61) namenjena je istorijskoj kontekstualizaciji odabranih dokumenta i sastoji se od tri potceline. U njima autor nastoji da, uz izbegavanje vrednosnih sudova, da sažet hronološki pregled političkih dešavanja u republici Bosni i Hercegovini u periodu od januara 1990. do maja 1992, dovodeći ih u vezu sa prelomnim događajima koji su se u isto vreme zbivali na nivou savezne države.

Prva potcelina se odnosi na razdoblje od januara 1990. do decembra 1991. kada su po uvođenju višepartijskog sistema u Bosni i Hercegovini započela prva sporenja među novoformiranim nacionalnim strankama oko državnopravnog statusa republike u slučaju dezintegracije zemlje. Osnovu tog sukoba činio je nesklad između zalaganja bošnjačko-hrvatske koalicije za formiranje samostalne unitarne države i pripadnika srpskog naroda za ostanak u jugoslovenskoj zajednici (kasnije za konfederalno uređenje). Najviše pažnje autor posvećuje odnosu između suprotstavljenih strana i njihovom postepenom zaostravanju kroz pojedine ključne momente, koji posebno dobijaju na zamahu posle proglašenja nezavisnosti Hrvatske i Slovenije u leto 1991. i posle usvajanja *Platforme Predsedništva SR Bosne i Hercegovine* i *Memoranduma SDA* (bošnjačka Stranka demokratske akcije) u republičkoj Skupštini oktobra 1991. godine.

U drugoj potcelini autor nas upoznaje sa prikupljenim saznanjima o tajnim pregovorima vođenim između predsednika SR Hrvatske Franje Tuđmana i predsednika SR Srbije Slobodana Miloševića, oko navodne teritorijalne „podela“ Bosne i Hercegovine. Ova podela, naime, trebalo je da predstavlja glavni segment trajnog hrvatsko-srpskog razgraničenja na prostoru cele bivše Jugoslavije. Kako mnoge indicije ukazuju, predsednici dve ključne jugoslovenske republike započeli su razgovore o tome tokom susreta u Karadorđevu (mart 1991) i Tikvešu (april 1991), a sadržaje njihovih dogovora, koji ni do danas nisu tačno poznati, Nikolić nastoji da rekonstruiše kako kroz svedočenja ličnosti koja su imala određena obaveštenja u vezi s tim, tako i kroz jedan od dokumenata koji u drugom delu zbirke iznosi u celosti.

Treća potcelina je posvećena razdoblju od decembra 1991. do maja 1992. kada međunarodna nesuglasice u Bosni i Hercegovini sve više prerastaju u nepomirljive sukobe i, naposljetku, u građanski rat. Prekretnica krize bio je zahtev koji je – bez pristanka srpske strane – republiko Predsedništvo uputilo Evropskoj zajednici 21. decembra 1991. radi priznanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Nikolić opisuje dalji zaplet događaja od odgovora bosanskih Srba proglašenjem „Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“ (januar 1992), preko referenduma bošnjačko-hrvatske koalicije za nezavisnost (29. februar – 1. mart 1992), reakcija vojnog i političkog vrha ostatka savezne države, uplitanja relevantnih faktora međunarodne zajednice i stradanja prvih žrtava. U aprilu 1992. usledila su prva međunarodna priznanja bosansko-hercegovačke državnosti i pravljene sporazum o povlačenju vojske Jugoslovenske narodne armije sa republičke teritorije. Posle toga počinju intenzivniji ratni sukobi, a autorov pregled doseže do kraja maja 1992. i biva zaključen uvođenjem totalnih sankcija UN novostvorenoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, zbog optužbi da je odgovorna za situaciju u Bosni i Hercegovini.

Glavni deo zbirke, sastavljen od odabranih istorijskih izvora (61–301), obuhvata 8 dokumenata. Kako je već napomenuto, oni vremenski zahvataju period od januara do maja 1992, koji je ključan za početak građanskog rata u Bosni i Hercegovini. Prvi dokument je zapisnik sa tajnog sastanka hrvatskog predsednika Franje Tuđmana (sa saradnicima) i članova Predsedništva Bosne i Hercegovine, Nikole Koljevi-

ća (srpski predstavnik) i Franje Borasa (hrvatski predstavnik). Sastanak je održan 8. januara u Zagrebu i bio je posvećen potencijalnim rešenjima za status Bosne i Hercegovine u sklopu jugoslovenske krize. Poseban značaj ovog dokumenta je u tome što jasno ukazuje na to da su u „četvrtom ili trećem mesecu“ 1991. započeli kontinuirani hrvatsko-srpski pregovori u vezi sa bosansko-hercegovačkim pitanjem, kao i da se na njima razgovaralo o teritorijalnom razgraničenju između tri najbrojnije nacije na tom prostoru. Drugi dokument je Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine od 9. januara, a treći i četvrti su stenografske beleške sa dva sastanaka održana 2. marta u Beogradu – prvi je proširena sednica Predsedništva SFRJ, a drugi sastanak Predsedništva SFRJ sa predstavnicima Srpske Republike BiH. Navedene beleške svedoče o više značajnih pitanja: političkoj i bezbednosnoj situaciji u republici za vreme održavanja bošnjačko-hrvatskog referenduma za nezavisnost (blokada Sarajeva), položaju Jugoslovenske narodne armije na tom prostoru, pogledu bosanskih Srba na pregovore koji su pod pokroviteljstvom Evropske zajednice vođeni na Konferenciji o Bosni i Hercegovini (predsedavajući Žoze Kutiljero), dolasku Mirovnih snaga Ujedinjenih nacija i dr. Peti dokument je zapisnik 13. sednice Saveta za zaštitu ustavnog poretka Predsedništva Bosne i Hercegovine od 9. marta, koji se vremenski i jednim delom tematski nadovezuje na dva prethodna. Njegov sadržaj pokazuje do kog stepena su republički organi bili nemoćni da uspostave kontrolu i red na svojoj teritoriji, čemu su posebno doprinosili delovanje paravojnih formacija i nerazjašnjen status Jugoslovenske narodne armije, ali i problemi u republičkom Ministarstvu unutrašnjih poslova i Službi državne bezbednosti. O tome kako su poslanici Narodne skupštine Srbije sagledavali stanje u Bosni i Hercegovini nakon što su članice Evropske zajednice (prve) počele da priznaju nezavisnost te republike, kao i merama koje je trebalo poduzeti u vezi s tim, govori dokument broj šest. Reč je o stenografskim beleškama sa zatvorene sednice Skupštine Republike Srbije od 8. aprila, a jedan od zanimljivih detalja iz teksta, mada ne direktno vezan za sam prostor Bosne i Hercegovine, jeste da su na području Baranje jedinice JNA navodno trpele napade hrvatskih snaga koji su dolazili sa teritorije Mađarske. Pretposlednji dokument su fonobeške razgovora između potpredsednika Predsedniš-

tva SFRJ Branka Kostića i vršioca dužnosti saveznog sekretara za narodnu odbranu general-pukovnika Blagoja Adžića sa predsednikom Predsedništva Bosne i Hercegovine Alijom Izetbegovićem. Razgovor je vođen 26. aprila u Skoplju u okviru pregovora o povlačenju Jugoslovenske narodne armije sa bosansko-hercegovačkog prostora. Osnovne teme su bile transformacija savezne armije u višenacionalnu vojsku Bosne i Hercegovine i status preostalih jugoslovenskih jedinica koje su trebale da se zadrže na teritoriji novopriznate države sve do pronalazačenja političkog modela za okončanje krize. Poslednji dokument u zbirci je zapisnik sa 16. sednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja u Banjaluci. U njemu je, pored pregleda aktuelne ratne situacije i informacija o pregovorima sa hrvatskom stranom, saopšten spisak (šest) ratnih ciljeva bosanskih Srba, a tu su i odluke o proglašenju neposredne ratne opasnosti, formiranju Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, postavljenju general-potpukovnika Ratka Mladića za vojnog komandanta i dr.

Kao što se iz dosadašnjeg pregleda može uočiti, zbirka dr Koste Nikolića nudi mnoštvo važnih informacija o događajima i situacijama u vezi sa odvajanjem Bosne i Hercegovine iz sastava socijalističke Jugoslavije 1990–1992. godine. Posredstvom dokumenata, ona nam u značajnoj meri saznavno približava procese koji su se dešavali u najbitnijem razdoblju ne samo za ovu bivšu jugoslovensku republiku već i za njeno šire okruženje. U skladu s tim zbirka privlači naučnu pažnju i predstavlja vredan doprinos jasnijem i objektivnijem sagledavanju fenomena raspada SFRJ. U tom smislu ona će nesumnjivo dati podsticaj javnoj debati u vezi sa ovim kompleksnim pitanjem što je, kako autor sam navodi, bio jedan od njegovih ciljeva.

Goran Antonić

DOBROVOLJAČKI GLASNIK, broj 37, godina XXI, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca, Beograd, jun 2011, 260 str.

Najnoviji broj *Dobrovoljačkog glasnika* u prvi plan ističe i veliča 95-godišnjicu Prve srpske dobrovoljačke divizije, tako da se može smatrati tematskim. Izdavač časopisa je *Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca*, uz finansijsku podršku

Ministarstva rada i socijalne politike, Sektora za boračko-invalidsku zaštitu.

Tematski broj *Dobrovoljačkog glasnika* započinje svečanom pesmom udruženja „Oj Srbijo, mila mati“ i nastavlja se uvodnikom pod nazivom „Novi, širi vidici“. U pitanju je tekst od izuzetne važnosti koji otkriva da je početkom 2011. godine održana Izborna skupština Udruženja na kojoj su usvojeni normativni akti, program daljeg rada u svim oblastima i izabrano novo, podmlađeno rukovodstvo. Za predsednika Udruženja jednoglasno je izabran uvaženi dr Vidoje Golubović, potomak ratnog dobrovoljca, poznati aktivista Udruženja. Time je umnogome preakviziten težak period od nekoliko godina u radu Udruženja, podmlađen Glavni odbor, održan značajan skup u Kikindi tokom kojeg je svečano obeležena 95-godišnjica Prve srpske dobrovoljačke divizije, proširena izdavačka delatnost, pojačan rad na objavljivanju „Pomenika“, „Monografije dobrovoljačkog pokreta“ u više tomova, kao i redovno izdavanje *Dobrovoljačkog glasnika* koji je označen „ličnom kartom aktivnosti Udruženja na negovanju i razvijanju tradicija ratnog dobrovoljstva“. Unapređeni *Dobrovoljački glasnik* donosi mnoštvo novina kao što su: postavljanje novog urednika sa višegodišnjim iskustvom, produbljivanje tematskog bloka sa širim dijapazonom članaka pod zajedničkim naslovom „Godišnjice, događaji, istraživanja“, a istaknute su i najčitanije rubrike – „Srbi, šta i kako dalje“, „Večno žive srpske legende“, „Dobrovoljci nisu bili samo ratnici“ i „Kultura“.

Uopšteno uzevši, *Dobrovoljački glasnik* podeljen je na tematski blok i stalne rubrike. U tematskom bloku, koji nosi podnaslov „Godišnjice, događaji, istraživanja“, posebna pažnja posvećena je godišnjicama značajnih događaja, pre svega Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji o kojoj pišu istoričar Predrag Pavlović i novinar Novica Pešić nastojeći da sumiraju ratni put te proslavljene divizije od njenog formiranja u Odesi 1916. godine, teških borbi u Dobrudži i iscrpljujućeg puta preko Sibira i toplih mora, do Solunskog fronta. Prof. dr Gojko Miljanov istražuje martovske događaje i Aprilski rat 1941. godine, dvadesetogodišnjicu razbijanja Jugoslavije sumira dr Slobodan B. Mikić, dok tekst po naslovom „Nestajanje srpskog naroda iz zapadnih regiona Balkanskog poluostrva“ potpisuje dr Momčilo Diklić. Tu su još i intrigantni radovi Radosava Đokića „Srpski dobrovoljački odred 1914–1915“, dr Filipa Škiljana

„Stanje objekata SPC u Hrvatskoj“, dr Milovana Radakovića i dr Vidoja Golubovića „Zebrnjak u kolektivnom zaboravu nacije“ i mr Đorđija M. Ostojića „Zapušteni spomenici na Jabuci“.

Drugi deo *Dobrovoljačkog glasnika* nastoji da vrati sve one rubrike koje su krasile ovo glasilo u „najslavnijim danima kada je Udruženje vodio Milorad Manić“ i tu su sledeći podnaslovi: Ličnosti Dobrovoljačkog pokreta, Večno žive srpske legende (Živko G. Pavlović – đeneral i akademik), Podvizi, sećanja, zapisi, Dobrovoljci nisu bili samo ratnici (Stevan Jakovljević – Dobrovoljac, srpski oficir i pisac), Izvorna dokumenta dobrovoljačkog pokreta, Potomci dobrovoljaca, Aktivnosti Udruženja i organizacija, Predstavljanje srodnih organizacija (Matica srpska), Kultura, Prelistavanje domaće štampe („Pravda“, „Obrana“), Prikazi novih knjiga (ak. Vlado Strugar: „Vladari Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“ i prof. dr Đorđe Stanković: „Zaboravljeni ratnici“) i Pisma čitalaca. Na kraju *Glasnika* ostavljen je prostor i za Pomenik u kojem su dati nekrolozi uvažanim ličnostima: Milenku Gakoviću (1924–2011) i poslednjem srpskom polihistoriku Bogumilu Hrabaku (1927–2010).

Saradnici Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, a posebno direktor Instituta prof. dr Momčilo Pavlović, uvek ističu da je saradnja Udruženja ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca i Instituta za savremenu istoriju višedecenijska i izuzetno plodna. Institut visoko vrednuje i podržava Udruženje u onoj meri u kojoj se ono bori da unapređuje srpsku historiografiju u oblasti istraživanja specifičnih tema – dobrovoljačkih jedinica i uloge pojedinca u ukupnoj srpskoj istoriji, odnosno dokle čuva i neguje tradicije dobrovoljaštva na ovim prostorima, kulturu sećanja, kao i spomenike u Srbiji i na Balkanu. Raniji predsednici Udruženja i pogotovo sadašnji rado su viđeni gosti u Institutu radi izrade zajedničkih planova i razmene misli. I što je najvažnije, Institut za savremenu istoriju sa posebnom pažnjom prati delatnost *Dobrovoljačkog glasnika*, a s tim u vezi i rad Udruženja ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca, o čemu svedoči i veoma uspešan skup održan 16. juna 2011. u Beogradu, u Parohijskom domu kraj Hrama Svetog Save na Vračaru, u čijem radu je učestvovao i Njegova ekscelencija, ambasador Ruske Federacije u Beogradu Aleksandar Konuzin.

Miomir Gatalović

ŽUPSKI ZBORNİK. Časopis za istorijska, kulturološka i prirodna istraživanja Župe, godina V, br. 5, Zavičajni muzej Župe, Aleksandrovac 2010, 294 str.

Novi broj *Župskog zbornika – Časopisa za istorijska, kulturološka i prirodna istraživanja Župe*, objavljen u Aleksandrovcu 2010. godine u izdanju Zavičajnog muzeja Župe, potpisuju urednici dr Dragomir Bondžić i Ivan Brborić. Po svojoj strukturi Zbornik je podeljen na šest celina i to su: Članci i rasprave, Prilozi, Građa, Eseji, Prikazi i kritike i Hronika. Na kraju dat je i opširan spisak saradnika čiji su radovi objavljeni u ovom broju.

U rubrici Članci i rasprave *Župski zbornik* broj 5 donosi niz izuzetnih naslova. Miroljub A. Milinčić, Dejan S. Šabić, Miloš Mršović, Bojan Vračarević pišu o *Razvojnim izazovima Srbije: Mogućnostima primene geografskih informacionih sistema u rešavanju geoprostornih problema Opštine Aleksandrovac*, dok Miroljub A. Milinčić, Dejan Sandić, Ivan Potić i Jelena Stanimirov obrađuju temu *Rečne mreže Opštine Aleksandrovac*. Oba rada bogato su ilustrovana grafikonima i statističkim pregledima. Dušan Rašković, Neda Dimovski i Sanja Crnobrnja istražuju *Ranovizantijsko utvrđenje Gradište u Ljubincima – Župi Aleksandrovačkoj*, Mirjana Ivezić Gašić *Tradicionalno narodno graditeljstvo na padinama istočnog Kopaonika*, što je sve potkrepljeno brojem fotografijama arheoloških predmeta i sačuvanih građevina. Istorijom prve polovine 20. veka bave se Milovan Sekulić u radu *Tri akcionarske banke u Brusu 1909–1941*, Ljubinka Škodrić *„Nedićev dečji grad“ u Obiliću kod Kruševca* i Ljubomir Petrović *Kontrola komunista nad privredom i industrijom Kruševca i okoline 1945. iz perspektive lista „Pobeda“*. Istoriju druge polovine 20. veka proučava Slobodan Selinić u istraživanju *Kruševački srez i poseta predsednika Josipa Broza Tita Kruševcu 1961. godine*. Posebno su značajne i teme Milovana Veličkovića *Prehrambeno-tehnološka i lekovita svojstva koštičavih vrsta voća*, Zorana Jovanovića, Bratislava Ćirkovića i Nebojše Deletića *Tehnologija gajenja vinove loze u Župskom vinogorju*, kao i Bojane Radenković Šošić i Sonje Prentović *Brendiranje gradova kao malih turističkih destinacija*.

U rubrici Prilozi – istraživanja objavljuju Ilija Jokanović *Prilog proučavanju magijske upotrebe metalnih predmeta iz zbirke Zavičajnog muzeja Župe*, Ivan Brborić *Posete kneza*

Milana i kralja Aleksandra Obrenovića Župi i Milovan Matić Planinarsko-skijaška društva u Brusu 1910–2010. U okviru Građe ističu se radovi Miloša M. Markovića *Miloš Obilić iz Župe* i Dragomira Bondžića *Iz istorije Lovačkog udruženja u Aleksandrovcu između dva svetska rata*. Pri tome Dragomir Bondžić na kraju svog rada donosi niz ilustrativnih arhivskih materijala koji mogu poslužiti kao odličan uvid u stanje materije i upotpunjuju sliku o izloženoj tematici. U odeljku Eseji dati su tekstovi Milosava Buce Mirkovića *Te 1932. godine...*, kao i Marije Ilić *Velika Vrbnica u Župi Aleksandrovačkoj – književni prikaz „Prve brazde“*.

Veoma je inspirativan deo *Župskog zbornika* pod nazivom Prikazi i kritike, koji otkriva niz važnih izdanja za proučavanje istorije, kulture i prirode Župe. Tako Ivan Brborić donosi dva prikaza: *Milovan Matić, Hronologija Brusa i Kopaonika* (Centar kulturne delatnosti i bibliotekarstva, Skupština opštine Brus, Brus 2010, 234) i *Živomir Milenković, Župljani za nezaborav* (Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta u Prištini, Leposavić 2010, 274). Sanja Crnobrnja takođe predstavlja dva izdanja: *Dragiša Milosavljević, RATAJE, Biblioteka „Hronike sela“*, (Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Istorijski arhiv Kruševac, Beograd 2009, 796) i *Dragoslav Aleksić, Gorani sa šumama i vodama*, (Istorijski arhiv Kruševac, Kruševac, 2010, 166), dok Aleksandar Stojanović prikazuje *Karadžić – Časopis za istoriju, etnologiju, arheologiju i umetnost, nova serija, broj 2*.

Na kraju *Župskog zbornika* broj 5 data je Hronika u okviru koje su elaborirani sledeći naslovi: Koznik – Grad vitezova, Međunarodni festival klasične muzike „CosArt 2010“, Saradnja Zavičajnog muzeja Župe sa ustanovama i pojedincima u 2010. godini, Značajne godišnjice u Župi 2010. godine, kao i Hronika Crkvene opštine Aleksandrovac 2010. godine. Kada je u pitanju saradnja Zavičajnog muzeja Župe i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda od važnosti je pomenuti promociju četvrtog broja *Župskog zbornika* 14. maja 2010. u Muzeju vinarstva i vinogradarstva, na kojoj su govorili direktor Instituta prof. dr Momčilo Pavlović i naučni saradnik Instituta dr Dragomir Bondžić. Institut za savremenu istoriju će nastaviti da održava plodnu saradnju sa *Župskim zbornikom*, jer je u pitanju časopis od izuzetnog značaja kako za proučavanje istorije Župskog kraja tako i za mnogo šira istorijska, kulturološka i prirodnačka istraživanja koja nastoje

da otrgnu od zaborava sve ono najvrednije iz srca Srbije.

Miomir Gatalović

Slobodan Selinić, Dušan Bajagić, JUGOSLAVIJA I SVET 1945–1950. HRONOLOGIJA, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2010, 483 str.

Za svako istoriografsko istraživanje, dublju analizu i iznošenje rezultata veliku pomoć može pružiti sažet, sistematski i precizan hronološki niz osnovnih ili odabranih događaja u određenom hronološkom, geografskom ili tematskom okviru. Nizovi događaja izneti u hronologijama mogu biti prethodnice dubljih i detaljnijih istraživanja i korisni pomoćni priručnici, oslonci i putokazi tokom istoriografskog rada. Takav oslonac, putokaz i pomoć za istraživanje jugoslovenske i međunarodne istorije prvih godina posle Drugog svetskog rata nudi hronologija događaja u Jugoslaviji i svetu od 1945. do 1950. autora Slobodana Selinića i Dušana Bajagića.

Autori su u *Predgovoru* (7–22) dali osnovne podatke o motivima i metodologiji kojom su rukovođeni prilikom izrade Hronologije, izneli sažetu sliku posleratnog sveta, Evrope i Jugoslavije, predstavili izvornu osnovu knjige i osnovne poteškoće tokom njenog nastanka. Hronologija je nastala kao deo projekta na kojem je od 2003. godine radila grupa istraživača okupljena oko Katedre za istoriju Jugoslavije, sa ciljem da se priključi svetskim trendovima u izučavanju istorije Hladnog rata i posebno uloge Jugoslavije u hladnoratovskom svetu. Osnovnu karakteristiku perioda Hladnog rata predstavlja blokovska podeljenost Evrope i sveta koja se iskristalisala upravo u prvim godinama posle Drugog svetskog rata obuhvaćenim u hronologiji. U tom periodu komunisti su došli na vlast i proširio se uticaj Sovjetskog Saveza u zemljama Jugoistočne Evrope, dok su se zapadne kapitalističke zemlje okupile oko SAD suprotstavljajući se daljem širenju sovjetskog uticaja. Ideološko-politički sukob dve strane se odvijao na više nivoa i na raznim stranama sveta, kroz diplomatske igre, diskusije u OUN, rešavanje problema proisteklih iz tek završenog svetskog rata (status Austrije i Nemačke, reparacije, itd.), suočavanje sa novonastalim problemima proisteklim iz antikolonijalnih pokreta u Aziji i Africi i sa opasnostima od atomskog oružja, mešanje u građanski rat u Grčkoj i Kini i izrael-

sko-arapski sukob, sve do otvorenog sukoba u Koreji na kraju posmatranog perioda. Jugoslavija se na početku sukoba dva bloka našla u potpunosti na strani Sovjetskog Saveza i zemalja narodne demokratije, da bi posle sukoba sa Informbiroom 1948. postepeno pogoršavala i zatim potpuno prekinula odnose sa sovjetskim blokom i isto tako postepeno izgrađivala saradnju i primala pomoć od zapadnih zemalja. Od posleratne zategnutosti i sukoba sa velikim zapadnim silama (pre svega oko zapadnih granica), Jugoslavija se za svega nekoliko godina našla u opasnosti od rata sa Sovjetskim Savezom i njegovim satelitima, doskorašnjim ideološkim uzorima i saveznicima. U isto vreme, kao višenacionalna, agrarna zemlja sa nerazvijenom industrijom, sa velikim stradanjima i gubicima u ratu ulagala je velike napore u obnovi i izgradnji, planskoj industrijalizaciji i pre svega socijalističkom preobražaju političkog, društvenog i ekonomskog sistema i kulturnog života. Revolucionarnim preobražajem je rukovodila Komunistička partija koja je imala u svojim rukama sve poluge vlasti i suvereno izgrađivala jednopartijski socijalistički poredak, pri čemu je posle sukoba sa Informbiroom tragala za novim putem, unosila brojne novine kako u spoljnopolitički tako i u unutrašnji društveno-ekonomski i kulturno-prosvetni život. Ključni pečat razvoju Jugoslavije u tom periodu davao je splet međunarodnih hladnoratovskih događaja, odnosa i procesa.

Izvorna osnova Hronologije predstavljena je u Predgovoru i iznetna na kraju knjige u odeljcima *Izvori* (475–476) i *Literatura* (477–483). U pitanju je, pre svega, neobjavljena građa 16 fondova u tri arhiva (Arhiv Jugoslavije, Arhiv Josipa Broza Tita i Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije), među kojima je pored fondova ministarstava i raznih državnih ustanova, posebnu važnost imala obimna i raznovrsna dokumentacija CK SKJ. Od štampe su, uz brojne mane, nužan oprez i čišćenje od ideoloških naslaga, korišćena četiri naslova, među kojima je najvažniji list *Politika*, kao svojevrсна hronika 20. veka, koji je dopunjavan podacima iz partijskog glasila *Borbe* i službenih glasila Jugoslavije i Srbije. Na kraju, korišćeno je 12 naslova objavljenih izvora na srpskom, ruskom i engleskom jeziku i obimna literatura od oko 130 naslova monografija i članaka u zbornicima i časopisima, na srpskom, engleskom, ruskom, češkom i bugarskom jeziku. U pitanju su postojeće hronologije, opšta dela o Hladnom ratu i međunarodnim odnosima, pre-

gledi istorije pojedinih zemalja i radovi o pojedinih pitanjima Hladnog rata, spoljnoj politici i unutrašnjem životu Jugoslavije u prvim posleratnim godinama.

Hronologija obuhvata oko 4.000 jedinica, koje su date po godinama u šest hronoloških delova: *Prvi deo 27. oktobar 1944–31. decembar 1945* (str. 25–111); *Drugi deo 1946. godina* (113–190); *Treći deo 1947. godina* (191–250); *Četvrti deo 1948. godina* (251–314); *Peti deo 1949. godina* (315–394); *Šesti deo 1950. godina* (395–473). Autori su posle određenog datuma davali naslov i opis, za koji su se trudili da bude što kraći i sadržajni, dok su neki događaji (ugovori, prijemi, posete, itd.) samo registrovani, bez ikakvog opisa. Događaji su pređani hronološki i tematski isprepletani, i ne prate samo diplomatiju, ratove, sukobe, pregovore, već i politička, društvena, ekonomska, kulturna i naučna dešavanja u pojedinim zemljama uslovljena razvojem Hladnog rata. Hronologija počinje oslobođenjem Beograda 20. oktobra 1944, a završava se demonstracijama u Nepalju decembra 1950. Između ta dva datuma zabeleženi su brojni događaji, ličnosti, krize, sukobi, dokumenta, ugovori, itd.

U Hronologiji se pojavljuju mnoge ličnosti iz Jugoslavije i sveta, koje su bile akteri najznačajnijih događaja posleratne istorije. Tu su Josip Broz Tito, Čerčil, Ruzvelt, Staljin, De Gol, Entoni Idn, Molotov, Edvard Kardelj, Enver Hodža, Eduard Beneš, Nehru, Ho Ši Min, Sukarno, Trigve Li, brojne diplomate, ambasadori, političari, parlamentarci, ali i umetnici, književnici i naučnici. Zabeleženi su značajni dokumenti, mirovni ugovori, ekonomski i trgovinski sporazumi, ugovori o prijateljstvu, deklaracije, ed memoari, pisma, manifesti, diplomatske note, zakoni, memorandum, proglašenja, izveštaji, ekspozici, itd. U geografskom pogledu, pominju se Jugoslavija, susedne zemlje, velike sile Sovjetski Savez, SAD, Velika Britanija, Francuska, zatim zemlje narodne demokratije i manje zapadnoevropske i skandinavске zemlje, ali i azijske zemlje Bliskog, Srednjeg i Dalekog istoka (Iran, Izrael, Transjordanija, Sirija, Liban, Kina, Indija, Pakistan, Indonezija, Burma, Malaja, Vijetnam, Filipini, Japan, Koreja i druge), Latinske Amerike (Brazil, Argentina, Bolivija, Čile, Peru, Ekvador i dr.) i Afrike (Egipat, Alžir, Tunis, Etiopija, Somalija, Eritreja, itd.). Od brojnih ustanova i organa pojavljuju se nacionalne vlade, vladari, parlamenti, crkveni velikodostojnici, Međunarodni sud u Hagu, MMF,

Crveni krst, UNRRA, Arapska liga, Evropski savet, mešovite komisije, društva za kulturnu saradnju pojedinih zemalja, a detaljno se prati osnivanje i rad OUN i njenih tela i organa (Savet bezbednosti, Generalna skupština, UNE-SKO, UNICEF, FAO, komiteti, itd.).

U knjizi se detaljno prate ključni događaji, procesi, diplomatska pitanja i krize u posleratnom svetu: privođenje Drugog svetskog rata kraju, kapitulacija Nemačke, konferencije na Jalti i Potsdamu, proces osnivanja OUN, bacanje atomske bombe, suđenje u Nirnbergu, Konferencija u Parizu, pregovori i sklapanje mirovnih ugovora, pitanje reparacija, građanski rat u Grčkoj, unutrašnji razvoj istočnoevropskih zemalja, tršćansko pitanje, pitanje Nemačke i Austrije, pitanje Dunava, izraelsko-arapski sukob u Palestini, pitanje razoružanja i borbe za mir, posebno pitanje atomskog oružja, priznavanje novih država, rad Saveta bezbednosti, rešavanje ekonomskih i trgovinskih pitanja, davanje ekonomske i vojne pomoći i kredita, zahuktavanje Hladnog rata, proglašenje Trumanove doktrine i Maršalovog plana, osnivanje Informbiroa, blokada Zapadnog Berlina, osnivanje Severnoatlantskog pakta, oslobađanje kolonija, indijsko-pakistanski spor oko Kašmira, rat u Indoneziji, rat u Kini, i na kraju rat u Koreji, koji je od juna 1950. skoro svakodnevno prisutan. Pored samih događaja, prati se i diplomatska aktivnost oko njih, prepiska, važniji govori političara, izjave za štampu, posete i razgovori, susreti i konferencije na vrhu, savetovanja ministara, razmena ambasadora, projekti, reagovanja u narodu, demonstracije i protesti, vesti o nezaposlenosti, štrajkovi radnika, izbori, ostavke i formiranje vlada, proslave, sklapanje ugovora, hapšenja i suđenja, vesti o smrti, itd.

Kada je u pitanju Jugoslavija prati se proglašenje republike, dolazak na vlast i rad KPJ i njenih organa i masovnih društvenih organizacija (Narodni front, omladina, žene, pioniri), delatnost državnih organa, odnosi sa stranim državama i predstavnicima, pre svega sa Sovjetskim Savezom i zemljama lagersa, SAD i susedima, dolasci i aktivnosti ambasadora, sklapanje ekonomskih i trgovinskih ugovora i kulturnih konvencija sa stranim zemljama, nesuglasice sa velikim silama, borba za zapadne granice, pitanje Trsta, Julijske Krajine i Koruške, dobijanje pomoći od SAD, delovanje u OUN, posebno u Savetu bezbednosti 1950, delatnost Josipa Broza Tita, putovanja, govori, prijem delegacija i pojedina, političko i društveno-ekonomsko stanje u

zemlji, suđenje Draži Mihailoviću, represija, rad agitprop aparata, versko pitanje, privredni i ekonomski problemi, radne akcije, prvi Petogodišnji plan, uvođenje samoupravljanja i dr. Posebno je detaljno data geneza sukoba Jugoslavije sa Informbiroom i Sovjetskim Savezom i posledice tog sukoba – od razmene pisama partijskih vrhova, Rezolucije Informbiroa, uzajamnih optužbi i napada, hapšenja i suđenja špijunima i proterivanja diplomata, delovanja informbirovaca, napetosti i graničnih incidenata, provokacija, razmene protestnih nota, do potpunog zahlađenja odnosa i otkazivanja ugovora. Pored političkih i ekonomskih odnosa i događaja, pominju se i odnosi sindikalnih, omladinskih studentskih organizacija, kulturna razmena, posete naučnika, umetnika, književnika, novinara, projekcije filmova, organizovanje predstava, predavanja, izložbi, koncerata, sportskih susreta, itd.

Uprkos sveobuhvatnosti i sadržajnosti i sami autori su svesni da se nije moglo sve pomenuti, kao i da Hronologija ima određene nedostatke. Činjenica da se nije moglo sve obraditi na osnovu primarnih izvora i da su autori često bili upućeni na štampu i literaturu, donosi i druge probleme i opasnosti od netačnih i nepreciznih datuma i podataka, preuzimanja već učinjenih grešaka i sl. I pored toga, može se slobodno reći da je istraživački napor kolega Selinica i Bajagića rezultirao značajnim priručnikom za istraživače Hladnog rata i posleratne istorije u Jugoslaviji i Srbiji, kao i korisnim osloncem i putokazom, koji nudi stabilnu hronološku osnovu i polazište u tim istraživanjima. Kako se u srpskoj historiografiji tokom poslednje decenije intenzivno razvijaju istraživanja Hladnog rata, međunarodnih odnosa, spoljne politike jugoslovenske države i uticaja međunarodnih odnosa na njen unutrašnji razvoj, hronologija *Jugoslavija i svet 1945–1950.* predstavljaće dragocen priručnik u daljem razvoju tih istraživanja.

Dragomir Bondžić

Žak Diga, KULTURNI ŽIVOT U EVROPI
NA PRELAZU IZ 19. U 20. VEK, Beograd,
Klio, 2007, 228 str.

U okviru izvanredne edicije „Polis“, izdavačka kuća Klio je objavila još jedno delo koje podstiče na razmišljanje o istoriji, „zanatu istoričara“ i njihovom odnosu prema drugim humanističkim disciplinama.

Autor knjige Žak Diga nije klasičan istoričar. Diga je profesor emeritus opšte i komparativne književnosti u Francuskoj, na Univerzitetu u Renu. Ali, u svome delu, on je učinio iskorak prema istorijskoj nauci, iskorak koji ovu nauku oplemenjuje, upotpunjuje, čini je zanimljivom i dinamičnom i dostupnom širem krugu čitalačke publike.

U pisanju ovoga dela, Diga se oslanjao na tradiciju francuske historiografije iz druge polovine 20. veka koja je svoja znanja o prošlosti obogatila istraživanjima društvene istorije i istorije kulture shvaćene u najširem značenju te reči, a koja su obrađivala teme vezane za istoriju ideja, istoriju intelektualaca, istoriju književnih žanrova, odnose društvene i kulturne istorije, kao i odnose politike i kulture. U Francuskoj, u tim oblastima pioniri su bili Klod Dižon sa svojim delom *Nemačka kriza francuske misli* iz 1959. godine i Kristof Šarl sa mnogobrojnim radovima o intelektualcima u 19. veku, koje Diga u svojoj knjizi često navodi kao reference. Posle pada Berlinskog zida, francuska historiografija se sve više interesovala za Centralnu Evropu, posebno za Češku i Mađarsku, pa Diga i u tom smislu prati trend među francuskim istoričarima. Veoma brzo su istoričari počeli da objavljuju dela na Digaovom tragu, a najnovije među njima je delo profesora Sorbone Bernara Mišela o Pragu u vremenu „Bel epok“ – vremenu lepe, razdragane epohe, objavljenom pre samo nekoliko meseci u Parizu.

Pored bogate stručne literature, Žak Diga koristi dela savremenika perioda koji obrađuje, posebno dela u prozi Gijoma Apolinera, Hermana Hesea, Stefana Malarmeja, Stefana Cvajga, Pola Morana, Romana Rolana, Augusta Strindberga i drugih književnika koji su obeležili jednu epohu. Ali, autor se ne zaustavlja samo na delima memoarskog karaktera književnika već kao izvore koristi i umetničke slike, pesme, muzička i arhitektonska dela kao i dela primenjene umetnosti perioda koji obrađuje.

Kada se misli na period koji obrađuje knjiga Žaka Diga (1880–1910), najčešće se pomišlja na period koji se na francuskom jeziku naziva „Fan di siekle“ i „Bel epok“, što se prevodi sa „kraj veka“ i „lepa epoha“ koji se uglavnom vezuju za vreme procvata kulture, umetnosti, književnosti i društvenog života, za raspevane balove, naočite gospođe u večernjim toaletama i pariske mondenske prohode. Diga ne poriče ove činjenice društvenog i kulturnog života, ali karakteristično je da izbegava ponavljanje po-

malo okoštalih izraza „Fan di siekle“ i „Bel epok“. Možemo da se zapitamo zašto.

Odgovor možemo da potražimo u problematici koju postavlja Diga, a koja bi se mogla klasifikovati u tri celine koje se tiču materijalnih promena, zamaha umetničkog stvaralaštva i protivrečnosti kulturnog života vremena o kome govori knjiga.

Problematica materijalnih promena u periodu od 1880. do 1910. odnosi se na izrazito brz razvoj tehnike koji je duboko uticao na preobražaj životnih uslova većine stanovnika evropskog kontinenta. Ključnu ulogu u ovom procesu je imao razvoj motornog pogona na paru. U većini evropskih država uveliko se izgrađivala železnička mreža koja je omogućila da voz postane prevozno sredstvo dostupno najvećem broju ljudi. Upravo je železnica omogućila masovna kretanja seoskog stanovništva prema gradovima gde su se nudili novi poslovi i novi oblici društvenih odnosa. Diga sa pravom tvrdi da je jedna od najznačajnijih posledica procesa prelaska stanovništva u grad u periodu o kome piše bila odbacivanje hrišćanstva i neupražnjavanje vere kod velikog broja fabričkih i trgovačkih radnika, kao i kod mnogih intelektualaca poreklom iz srednjih slojeva malih gradova u provinciji. Pokretljivosti velikog boja ljudi doprineo je i razvoj plovnih puteva i pojava automobila početkom 20. veka. Osećanju slobode, dinamike i emancipacije doprineli su i izumi koji će tek kasnije naći širu primenu: mašine za letenje, upotreba struje, komunikacija telefonom, inovacije u građevinarstvu, novi materijali, pronalazak armiranog betona. Diga uviđa da su tehnička dostignuća postala inspiracija umetnicima i daje primere umetničkog opisivanja železničkih kompozicija u delima Stefana Cvajga i Marsela Prusta.

Diga pokazuje da se kulturni život u periodu od 1880. do 1910. u evropskim društvima radikalno promenio. Pojavili su se novi načini zabave i druženja, odnosi između umetnika i intelektualaca su ojačali, kultura se širila zahvaljujući velikim tiražima štampe, povećan je broj izložbi i spektakala, a kafe barovi i kafe šantani su postali nezaobilazna mesta za okupljanje ljudi i razmenu ideja. Težnje za novim, modernim, smelijim izrazima i formama zahvatile su sve umetničke discipline od prostornih umetnosti (slikarstva, vajarstva, arhitekture i dekorativnih umetnosti), preko muzike do književnosti. Diga pokazuje da je polet u umetnosti koji se najviše osećao u velikim gradskim centrima

(Parizu, Londonu, Berlinu i Beču) vodio ka novim oblicima društvenog života koji su se ispoljavali u novim mestima za razonodu ili uživanje, za razmenu ideja i iskustava. Jedna od osnovnih karakteristika tog vremena je bila povezanost u svim sferama aktivnosti umetnika. Povezivanjem se stvaralo kulturno jedinstvo Evrope koje se ispoljavalo u tri oblika koji su predstavljali, prema Diga, originalnost epohe: 1) u obliku kosmopolitizma umetničkih sredina, koji karakteriše olakšana razmena i osnivanje međunarodnih umetničkih grupa i pokreta; 2) u obliku brisanja granica između umetničkih disciplina što je bilo podstaknuto novom orijentacijom funkcije umetnosti koja je sebi postavljala za cilj da „promeni život“ a ne samo da ga ukrasi; 3) u obliku upotrebe novih tehnika prikazivanja kao što su fotografija i film i postupnog proširivanja evropskog vidokruga na kulture drugih kontinenata što je doprinosilo radanju kako kaže Diga „novog međunarodnog stila“.

Diga, međutim, pokazuje da je vreme oko 1900. godine bilo i vreme specifičnog osećanja strepnje, nesreće i frustracije. Osećanja nelagodnosti su poticala od niza protivrečnosti kojima je bio izložen pojedinac toga doba. Kao prvo, radilo se o pitanju odnosa države i obrazovanja. Do ovog perioda smatralo se da je obrazovanje dece prevashodno privatan posao. Od tog doba, međutim, država preuzima staranje o obrazovanju dece. Postavljalo se pitanje kako to učiniti. Obrazovanje se uglavnom organizovalo ka formiranju građanina, razvoju svetovnih moralnih vrednosti i patriotskog osećanja. Ali, iskrsavao je niz novih pitanja. Kako se odnositi prema manjinskim kulturama? Kako izbeći njihovo utapanje u zvaničnu, državnu kulturu? Najzad, ova pitanja su postavljala i ključno pitanje odnosa države i crkve i uloge crkve u obrazovanju. Druga grupa protivrečnosti bila je vezana za pitanje jezika. Diga prihvata stav da je jezik imao odlučujuću ulogu u stvaranju i širenju kulture. Ali, mnogi pisci su bili izloženi protivrečnim zahtevima u izboru jezika na kome će se izražavati, iako se većina ipak izražavala na maternjem jeziku. Pojedinci su kreirali svoje „strategije“ upotrebe jezika. Mnogi su odabrali da se izražavaju na kulturno preovlađujućim jezicima. Diga daje primer Kafke, koji je bio poreklom iz porodice u kojoj se govorilo hebrejskim, koji je živio u okruženju u kome se govorilo češkim, a izabrao je nemački kao jezik na kome se izražavao; ili primer Augusta

Strindberga koji je objavio jedan od svojih prvih romana na francuskom jeziku. U to vreme, dolazi i do jačanja lokalnih jezika što je predstavljalo sastavni deo jačanja nacionalnog identiteta, a u tom smislu Diga najviše govori o Madarima.

Uzdizanju modernosti i oduševljenju napretkom suprotstavljalo se neodređeno osećanje rasula i strepnje izraženo u mnogim umetničkim delima. Tematika opadanja, bolesti, smrti, degeneracije, straha, dezorijentisanosti preovladavala je u mnogim delima ove epohe. Diga navodi Rilkeova svedočanstva o Parizu iz prvih godina 20. veka u kome on opisuje velike bolnice, sirotinjska boravišta, pogled na bogaljke, prosjake, materijalnu bedu, samoću. Sličnu sliku o Parizu ostavio je i portugalski pesnik i diplomata De Keroš. U tom smislu je i Strindberg ostavio jedno svedočanstvo o Parizu. Primer propadanja porodice Budenbrokovića Tomasa Mana najbolje odslikava intelektualnu klimu ove epohe. U tom kontekstu se može razumeti okretanje mitskoj prošlosti i divljenje novom srednjem veku kod Riharda Vagnera, ali i okretanje mističko-filozofskim teorijama, istočnjačkim verovanjima, okultizmu i zatvaranju u razna bratstva i mistična udruženja što je sve karakterisalo epohu. Tada se razvijaju i razna radikalna učenja za rešavanje društvenih problema, a među njima veliki odjek je imala anarhistička ideologija. To je vreme međusobno suprotstavljenih ideologija o kojima su umetnici raspravljali a koje su se javljale u parovima: na primer, antisemitizam i cionizam ili mizoginija i feminizam.

U periodu koji obrađuje Diga bio je prisutan proces homogenizacije praktikovanja kulture u različitim evropskim državama, ali i snažno potvrđivanje lokalnih identiteta sa rađanjem ignorisanih i ponovo otkrivenih tradicija. Jedna od glavnih karakteristika ove knjige je otkrivanje protivrečnosti: između težnji ka novinama i budućnosti i nostalgije za prošlim vremenima; između traganja za jedinstvom izražavanja ljudskog osećanja i zahteva za samostalnošću identiteta; između radosti modernog života u sadašnjici i strepnji od posledica tehničke civilizacije u budućnosti; između gubitka tački oslonca i osećanja zbunjenosti i slepe vere u nauku i tehnologiju koja vodi „boljoj“ budućnosti. Knjiga koju je napisao Žak Diga obrađuje period od tridesetak godina, ali ona pokazuje da se svaki istorijski period javlja za istraživača kao protivrečan, neizvestan, ispunjen stalnim

promenama kako na ličnom tako i na društvenom i kulturnom planu. Upravo su istraživači iz različitih oblasti društvenih nauka dobrodošli da približe problematiku određenog istorijskog perioda i da ponude moguće odgovore za njegovo bolje razumevanje.

Stanislav Sretenović

ISTORIJA 20. VEKA, 2011, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 011 3398 362
www.isi.co.rs office@isi.co.rs

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

Fotografija na korici
foto: Jaroslav Pap (Fotoarhiva ISI)

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Objavljivanje časopisa sufinansiralo je Ministarstvo prosvete i nauke
Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik

